

4517

4518

4519

Մուշեղ

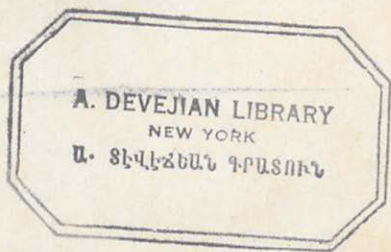
ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ

Գրադարան

ՈՒՐԱՐՏՈՒ

ՆԱԽԱԶԱՅԱՍՏԱՆԻ

ԱՐՁԱՆԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՒՆԸ

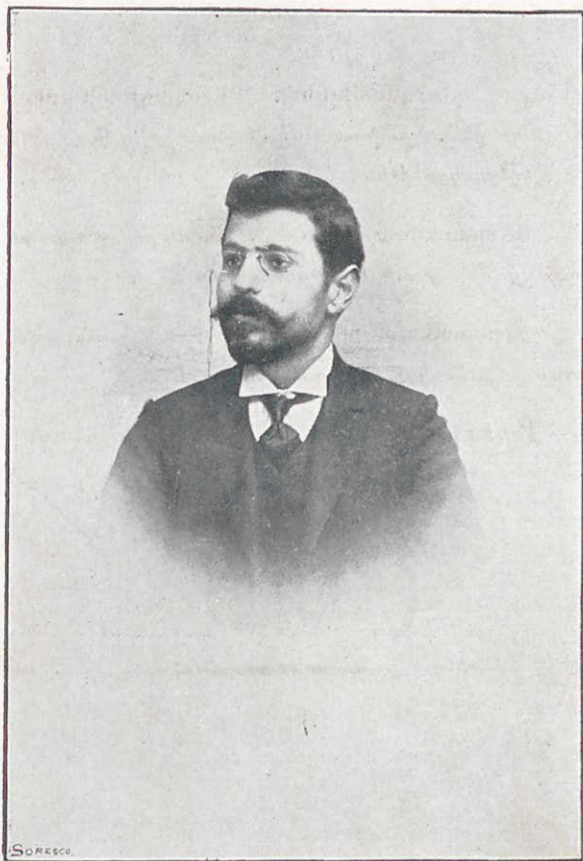

ՇԵՂԻՆԱԿԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

1. Հայ քարգմանիչները Բիւզանդիոնի մէջ,
Պատմական թատերախաղ (ի նպաստ Իզմիտի Կ.
Սաչի Ընկերակցութեան) 1,50
2. Ազատութեան խեղճ, թատերերգ . (ի նպաստ
Ռօտտսթոյի Կ. Սաչի Արհեստանոցին) 2,50
3. Քրիստոնէութեան մուսքը Գր. Լուսաւորի-
չէն առաջ (քննական ուսումնասիրութիւն) 5
4. Ուրարսու 10

ԳԷՈՐԳ. ՄԵՍՐՈՊ

ՍԿ

✠ ≡ III ≡ III ≡ II ≡ II ≡ III ≡ III

ՈՒ ՐԱ ԱՐ ՏՈՒ

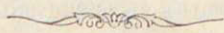
Կ Ա Մ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱԽԱԲՆԻԿՆԵՐԸ

Ե Ի

Ի Ր Ե Ն Յ

ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ

(ՔՆՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ)

Գրեց

ԳԷՈՐԳՄԵՍՐՈՊ

*Պատուոյ Անդամ Բալէրմոյի Գիտական Կաճառին
Ուսուցիչ Հայոց Քնն. Պատմութեան և Հայերէնագիտութեան
Կեդր. Վարժարանի Հայոց՝ Ատաբաղար*

(Ս.Մ.Ը իրաւունք վերապահուած)

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Օ. ԱՐՉՈՒՄԱՆ

1911

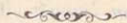
ՏՄԱՐԱՆ ԵՒ ԿԱԶՄԱՏՈՒՆ

Օ. ԱՐԶՈՒՄՆԸ

№ 67

100
40
8

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Հայոց Աւանդական Պատմութիւնը, գրեթէ բոլոր ազգերու նախնական պատմութիւններուն նման, առասպելական է: Պատմական քննադատութիւնը շատոնց սկսած է մերկացնել զայն իր սիրամարգի փետուրներէն: Մինչեւ վերջին տարիներս քանդու մի շրջանն էր. հինը կը փլցնէին, բայց նորը չէին շիներ: Գէորգ Աւլան, Դոլէնա և Խաչ Էն. հաղիւ սկսան վերաշինութեան գործը և այն՝ օտար լեզուով և օտարներու համար կարծես: Հին շէնքին փլատակներուն վրայ նոր մը կանգնել հարկ էր ստեղծել, նոր մը՝ որ ըլլար աւելի հաստատուն, աւելի ամրակուռ քան ինչ որ չէր աւանդականը: Մենք ուղեցինք շարժիլ այդ ուղղութեամբ, մենք ուղեցինք հրատարակել այնպիսի գործ մը որ կարելի եղածին չափ ամփոփէր քննական պատմութեան մեզի բերած բոլոր ճշմարտութիւնները, ժողովրդականացնէր անոր մասնագիտական աշխատութիւններու կարեւոր արդիւնքը: Թէ ո՛րքան յաջողած ենք, կը թողունք ընթերցողի դատողութեան:

Կը խոստովանինք թէ մեր այս գործը գերծ չէ թերութիւններէ, որոնք գուցէ անխուսափելի պիտի ըլլան մեզի նման զուտ անհատական ջանքերով արդիւնաւորող անձերու համար: Հակառակ մեր ձեռքին տակ գտնուած ահագին թուով աղբիւրներուն, գիտենք թէ գեւ շատ աղբիւրներ ունինք անմատչելի: Անհատի մը մտտենադարանը կարելի չէ բաղդատել անշուշտ վիեանայի կամ վենետիկոյ հսկայ մատենադարաններուն հետ: Կը կարծենք թէ ինչ որ կրնար ընել անհատ մը ըրինք, և՛ աւելին: Մեր աշխատութեան մէջ ստիպուեցանք շատ անգամ մասնագիտական խնդիրներու մէջ թարթափիլ, որովհետեւ մեր մշակած գետինը շատ տեղ կըսէ և նոյնիսկ բոլորովին կորդ՝ անմշակ:

Մեր այս գործը նախահայաստանի արձանագրական պատմութիւնն է միայն. մեր ծրագրէն դուրս կը մնան առայժմ Արիական Հայերու ծագումը, քաղաքակրթութիւնը, նկարագիրը, գործերը Էն., զորս առանձին աւելի ընդարձակ հատորով մը հրատարակ գնելու հաճոյքը կ'ունենանք թերեւս՝ եթէ մեր անհատական միջոցները ներեն:

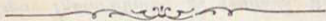
Հոս ուրիշ կէտ մըն ալ կ'ուզենք շեշտել:

Մեր ժողովուրդին մէջ բնազդական երկիւղ մը ծնած է կարծես Գննական Պատմութեան հանդէպ. իբրև թէ Գննական Պատմութիւնը սահմանուած ըլլար Հայուն Աւանդական Պատմութեան փառաւոր էջերը նսեմացնելու և անոնց տեղ դնելու անշուք, մնւթ ու անծանօթ պատմութիւն մը: Բացործակապէս անհիմն է այդ երկիւղը: Ընդհակառակը Գննական Պատմութեան շնորհիւ Հայը ա՛լ աւելի ՀԱՅ կը ներկայանայ. Հայուն մեծ դէմքերը, Տեղբանները, Տրդատները, Արշակները, Պապերը աւելի՛ մեծ, աւելի՛ շքեղ, աւելի՛ աչքառու կը ներկայանան քան ինչ որ չեն աւանդականին մէջ: Իսկ Ուրարտական շրջանը Հայուն պատմութեան անկիւնաքարն է. հին շէնքի ճարտարապետներուն անարգած քարն է ան, որ ապառաժի վրայ հաստատուած ամրապինդ նոր հիման առաջին ու գլխաւոր վէմը կ'ըլլայ: Ա՛լ բաւ է որքան մեր չունեցածով պարծենցանք. ասկէ ետք մեր ունեցածով պարծինք միայն:

1911 Ապրիլ 3

Ատարազար

ԳԷՈՐԳ.ՄԵՍՐՈՊ

ԿԱՐԵՒՈՐ ՎՐԻՊՍԿՆԵՐ

Էջ	Տող	Սկսւի	Ուղիղ
16	2	Եէնսէն	Ենսէն
23	13	(805—780)	(805—784)
35	14	Բուգդատտի	Բագդատտի
37	17	ըսած	ըսած
53	24	Հայխ(h)աաի	Հայ=խ(h)աաի
60	16	գիտական	քետական
94	21	Աշխարհի տիրող	Աշխարհի տիրոջ
96	16, 17	ընդ որս Արքուքինի, կը թուէ	ընդ որս կը թուէ Արքուքինի,
99	1	Ումիլդիս	Ումիլդիս
99	4	իրենց տիրող՝	իրենց տիրոջ՝
99	20	22 բերդաքաղաքներս	22 բերդաքաղաքները
108	11	կախարդանդը	կախարդանքը
112	4, 5	Հայաստան, այդ մեր ծրագրէն դուրս է: կը յուսանք,	Հայաստան: Այդ մասին խօսիլ մեր ծրագրէն դուրս է, կը յուսանք,
112	17	Ասուրնաձիրաբաղ (883—860)	Ասուրնաձիրաբաղ (885—860)
112	32	Բ. Մաս Թ. գլ.	Ա. Մաս Թ. գլ.
120	14	ինքնիւ	ինքնին
125	16	կը կտրատէր	կը կտակէր
136	12	Բուգմաշտու	Բագմաշտու
136	13	Բագբարդու, Սամոն	Բագբարդու, Սամու
136	15	կը խօսի	կը խօսուի

BIBLIOPHILE

No.	Description	Price
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

ՈՒՐԱՐՏՈՒ

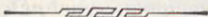
ԿՍՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱԽԱԲՆԻԿՆԵՐԸ

ԵՒ

ԻՐ ԵՆՑ

ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ

Ա. Մ Ա Ս

ՆԱԽԱՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ԻՐ ԲՆԻԿՆԵՐԸ

Ա. ԳԼՈՒԽ

Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը եւ կլիման

Այն երկիրը, որ, Մեծն Տիգրանի յազմական արշաւանքներէն ետքը, Հայաստանի աշխարհագրական սահմաններուն մէջ կը պարուրուէր, կլիմայի ամէնէն այլազան երանգներովը կը ներկայանայ:

Իր ընդհանուր երեւոյթովը լեռնային աշխարհ մըն է ան. ժեռուտ կողեր, ընդարձակ սարահարթեր՝ որ Իրանի լեռնադաշտերը կը յիշեցնեն, սպիտակ՝ ձիւնապատ գագաթներ՝ որ Անատոլուի Ալպեանները կը կազմեն, «Սաստկասառոյց Նպատր», «Սպիտակափառ ձերուռի Արագածը», «Ազատ Մասիս»ը, անագին բարձունքներ՝ որոնք «ամպի նման երկինքէն վար կը կախուլին», «գաշոյնի մը ծայրին պէս սուր»: Անթիւ ծործոր-

ներ ու գունագեղ հովիտներ, թաւուտ ծմակներ ու անտառներ՝ որոնց սաղարթներէն երբեմն դժուարաւ կը թափանցէին արեւին ճառագայթները, ջրարբի ձորեր ու վտակներ՝ որոնք իրենց խողխոջանքովը բնութեան ներդաշնակութիւնը կ'երկնեն: Այն ցից բարձրութիւններու կողերէն կաթիլ կաթիլ ջուր կը մզի, ջինջ ու յտակ, որ կամաց կամաց հեղեղ կ'ըլլայ և գոգացած անդունդներու մէջէն կը սահի, կը դիմէ ամէն ուղղութեամբ:

Եթէ «Եգիպտոս Նեղոսի պարգեւն է»⁽¹⁾ Միջագետքն ալ Հայաստանի ձիւնապատ սարերէն բղխած սահանքներուն մէկ շնորհն է նոյնիսկ⁽²⁾:

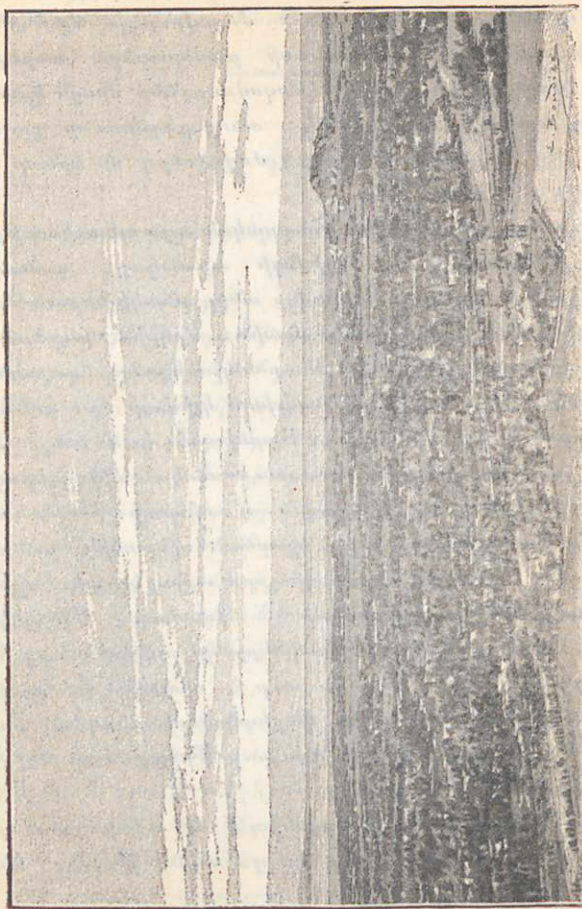
Պոնտոսն ու Կասպից ծովը, Կապուտանն (Ուրմիոյ ծով) ու Պարսից ծոցը, Գեղամն ու Բզնունեաց ծովը (Վանայ ծով) իր արտաքին ու ներքին մեծագոյն աւազաններն են: Եփրատն ու Տիգրիս, Երասխն ու Փասիս, Կիւրոսը (Կուր), Ալիսը, Գայլն ու Հրազդան, Ազատը, Քասաղը, Տղմուտն ու Ախուրեան, իր ջրային բանակներն են, միշտ արշաւող, միշտ յաղթական:

Իր այս հոսանքները սակայն, հաղիւ թէ փոքրիկ մաս մը կ'ուռզեն Հայաստանի սահմաններէն ներս: Հայուն նկարագրին պէս հայ գետերն ալ օտարասէր են կարծես: Անոնք կ'անցնին ընդհանրապէս ժեռուտ բարձունքներու կողերէն, որոնք երբեմն մինչեւ 5000 մետր բարձրութեամբ երկինքի ընդերքներուն մէջ կը մըխուին: Փոքրիկ առուակներն ու վտակներն են աւելի, ա'յնքան բաղմաթիւ ու յորդառատ, որ կ'ուռզեն հայ հովիտներն ու դաշտերը: Հո'ն, այդ հովիտներուն մէջ

(1) Հերոդոտ. Բ. 10, 5:

(2) Հմմտ. Հերոդոտ. Ա. 193: E. Reclus, Geogr. t. IX. ch. VIII. cité par Dolens, Hist. des anc. arm. p. 44.

կը դալարին ու կը ծաղկին մարգերն ու պարտէզները,
երփներանգ ու պաղաւից :

ՆԱԳԵՄՏՈՂԵՆԱ ԽՈՅՈՒԻ

Այդ հովիտներէն զատ Հայաստան կը համրէ նաև ընդարձակ դաշտեր . Մուշի, Էրզրումի, Երեւանի, Խարբերդի, Բաբերդի, Խնուսի, Բասէնի դաշտերը անսահման գետիններ են երկրագործ ժողովուրդի մը համար : Հետեւաբար եթէ Հայաստանի բարձրաբերձ սարերուն վրայ վաչկատուն և հովիւ ժողովուրդներ միայն կրնային իրենց արծիւի բոյները շինել, անոր բեղմնաւոր դաշտերուն մէջ երկրագործ՝ նստուկ ժողովուրդ մը կրնար մակաղիլ :

Հայոց երկրին աշխարհագրական այս պէսպիսութեան վրայ աւելցուցէք նաև կլիմայի արտակարգ զանազանութիւնը և պիտի համոզուիք անոր բնակիչներուն նկարագրին այլազանութեան մասին : Երկրին բարձրադիր կատարներուն վրայ թառած բնակչութիւնը պարտաւոր էր տոկալ հիւսիսային ամենախիստ կլիմայի մը : Հոն ձմեռը սաստիկ է ու խորունկ : Բարեխառն կամ տաք կլիմայի յատուկ որթատունկը արուեստական միջոցներով կը պահուի միայն . հայ գիւղացին կ'ստիպուի հողին տակ թաղել իր որթատունկերը, դարնան վերստին բանալու համար⁽¹⁾ : Գեղեցիկ եղանակը չորս ամիս կը տեւէ միայն . յունիսէն մինչեւ սեպտեմբեր⁽²⁾ : Պոնտոսի, Միջերկրականի ձմեռնային ցուրտ քամիները կը լզվուտեն այդ հըսկայ գագաթները : Օդը մաքուր է սակայն և առողջ : Անդին, հարաւի դաշտերը սիւրիական վառ ջրեւ մը կը վայելեն : Տիգրանակերտի գաւառը Միջագետքի մէջ կը գտնուի արդէն :

Կլիմայի այս երկու ծայրերուն մէջ կան տակաւին աստիճաններ, որոնց վրայ կը գտնուին Մուշի, Խար-

(1) M. Chardin, *in* Eug. Boré, **Arménie**, էջ 5:

(2) Th. Reinach, **Mithridate**, Eupator, Paris, 1890 էջ. 366:

բերդի դաշտերը, Երասխի լայն հովիտները, «գինաւէտ»
Գողթնը⁽¹⁾, Կապուտան կամ Որմիոյ ծովուն եզերքները,
Վանի այգեստանները, ևն. :

Բ. ՔԼՈՒԽ

Շրջավայրի ազդեցութիւնը բնիկ ժողովուրդներուն վրայ

Այսպիսի խայտարղէտ կլիմայի մը տակ, պէտք չէ
զարմանալ ուրեմն, որ ա՛յնքան երկններանգ բարքերով
ժողովուրդներ տպրած են շատ հին դարերէ ի վեր :

Սասունի, Տէրսիմի բարձունքներուն վրայ ապաս-
տանած ժողովուրդները կարծես օտարներ են իրենց ոտ-
քին տակ սփռուած Մուշի և Սարբերդի դաշտերու բնա-
կիչներուն նկատմամբ, Կորդուաց սարբերուն վրայ թա-
փառող ցեղերը տպրելակերպի ա՛յնքան զգալի տարբե-
րութիւն մը կը ցուցնեն իրենց մօտակայ հարաւի դաշ-
տեցիներէն, որքան երբեմնի Կուրխեցիները, Ուրարտա-
ցիները՝ Նաիրիի բնիկներէն, Մաննացիները՝ Խուբուշ-
կիայի բնակիչներէն :

Բարքերու կամ ցեղային այս պէսպիսութիւնները
ուրիշ բնական պատճառներ ալ ունէին անշուշտ. ար-
տաքին կամ դրացի ազգերու ազդեցութիւնը :

Հայաստան ամէն կողմերէ լեռնային դօտիններով շըր-
ջապատուած ըլլալով հանդերձ, ուրիշ լեռնոտ երկիրնե-
րու պէս ամուր պատուարներով պարփակուած չէ, կա-
րելի է ըսել : Հիւսիսային և արեւմտեան կողմը հայկական

(1) Խոր. Գիրք Ա. Գլ. Լ. էջ 58:

լեռնաշղթաները կ'իջնեն մեզմ' դառիթափներով, բազմաթիւ սարահարթներով ու կը հաւասարին Կուրի հովիտներուն ու Կապադոկիայի լեռնական դափաստաններուն. արեւելքէն Մարաստանի սարահարթներուն շարունակութիւնը կը կազմեն. մինչ հարաւէն՝ Տաւրոսը, թէպէտ յանկարծական գահալիժումով մը կը խոնարհի դէպի Միջագետքի դաշտերը, բայց լայնանիստ բարձունքներ կը ներկայացնէ և արեւելքէն՝ Ջարն ու Պոթան-Սուն, արեւմուտքէն՝ Տիգրանակերտի և Սարբերդի միջև ա'յնքան դիւրին անցքեր, զորս դժուարաւ կարելի է պաշտպանել :

Իր այս դիրքը կրնայ բացատրել գուցէ այն հանգամանքը, որուն համեմատ Հայաստան՝ իրբև լեռնային երկիր, կարծես բացառութիւն կազմելով, ա'յնքան լայն կերպով ենթարկուած է իր շրջակայ ռզգերու քաղաքակրթութիւններուն : Մանաւանդ իր ծայրագոյն գաւառները ո՛չ միայն դժուար հայացած են, այլ և կարծես իրենց քաղաքակրթութեամբ ու բարքերով օտար ժողովուրդներ մնացած են միշտ⁽¹⁾ :

Փ. ՓԼՈՒԽ

Հայաստանի ամենահին բնիկները

Ահա Հայաստանի աշխարհագրական դիրքն ու անոր բնակչութեան բնական նկարագիրը : Որո՞նք են սակայն այն ժողովուրդները— եկ կամ բնիկ—, որ ստիպուած են

¹ Հիւրշման, Հին Հայոց Տեղոյ Անունները, հատ. Բ. ՀԱ. 904 թ. 12 էջ 374:

իրենց բարքերն ու սովորոյթները պատշաճեցնել երկրի
դիրքին ու կլիմային :

«Հին աշխարհի բոլոր ցեղերը կարծես ժամադրու-
թիւն ըրած են փոքր Ասիայի մէջ»⁽¹⁾ : Նոյնը կարելի չէ՞
ըսել արդեօք Հայաստանի համար :

Անթիւ ցեղեր եկած՝ անցած են անոր վրայէն, այլա-
զան հոսանքներ ողողած են զայն. ցեղեր՝ հոսանքներ,
որոնց պատմական նշմարները դարերու մշուշին մէջ կը
ծրարուին :

ԺԸ և ԺԹ դարերու պատմական գիտութիւնը իբրև
առաջին քաղաքակիրթ ժողովուրդ կը նկատէր Քուշ-
եաններն⁽²⁾ ու Քամեսները : Անոնք Սեմականներէն ու
Արիականներէն դարեր առաջ բարձրագոյն քաղաքակր-
թութեան մը հասած են արդէն արեւմտեան Ասիայի,
հիւսիսային Ափրիկէի⁽³⁾ և Հնդկաստանի մէկ մասին
մէջ⁽⁴⁾ : Այդ անուններու տակ ճանչցուած ժողովուրդը,
եթէ պիտի կրնանք տակաւին իբրև ցեղագրական որոշ
բաժանում մ'ընդունիլ, իր ներկայացուցիչն ունեցած է

(1) G. Maspero, *Hist. anc.* (abrég.) էջ 283, տպ. 1905 Paris :

(2) Ահա Քուշեան ցեղի նկարագիրը. Փոքրահասակ, ծիգ մարմ-
նով եւ բարեկազմ, առատ մազեր, յամախ զանգուր, բայց ոչ եր-
բեք գոռուգ, մութ գոյնով, թուխ ճերմակէն սեւի այլազանութեամբ.
դիմագծութիւնը կանոնաւոր, երբեմն նուրբ, ճակատն ուղիղ, նեղ,
բաւական բարձր. քիթը երկար, նուրբ, բարակ, արիական քթէն
նուազ ցցուածքով. բերանը թերի, թանձր ու մեղ շրթներով : Այս
մարդիկը բնիկ եղած պիտի ըլլան Բակդրիոյ կամ «Քուշի երկրին»,
զոր կ'ոռոգեն Ս. Գրոց Գեհոնը, Եաքսարտէսն ու Սիր-Գարիան :
(Marius Fontane, *Les Iraniens*, զլ. Գ. էջ 46. G. Maspero, *Hist.*
anc. des peuples de l'Orient. էջ 145. հմտ. *Les Koushites*, յօդ-
ուածը *La Gr. Encyclopedie*ի մէջ :

(3) E. Renan, *Hist. des langues sémit.* 1858, էջ 489 :

(4) Fr. Lenormant, *Man. d'Hist. anc.* հտ. Ա. էջ 98. հմտ.
Ա. Մ. Գարագաշ. *Քանակ. Պատմ. Ա.* էջ 6 :

նաև Հայաստանի մէջ : Թերևս, բայց ո՛չ մէկ պատմական փաստ կամ նշմարանք կը գտնենք այդ մասին⁽¹⁾ : Աւելի հաւանական է սակայն Հայաստանի մէջ սեմականներու⁽²⁾ բնակութիւնը քան Քուշեանց, զոնէ հարաւային գաւառներուն մէջ :

Սեմականները տիրած ու տարածուած էին Էլամի, Քիտացւոց, ամբողջ Միջագետքի և Արարիայի մէջ⁽³⁾ : Հայոց երկիրն ալ օտար չէր անոնց համար :

Հայ լեզուին, բարբերուն և հեթանոսական կրօնքին մէջ ա՛յնքան խոր սեմական ազդեցութիւն՝ մը կը նըշմարուի, որ մէկ քանի գիտուններու համար սեմական առաջին հայրենիքներէն մին է նոյն իսկ Հայաստան⁽⁴⁾ : Խորենացի կարծես կ'ընդունի այս կէտը⁽⁵⁾ : Սա ստոյգ է Թերևս որ սեմական գաղութներ եկած հաստատուած են մեր մէջ Ասորեստանի տիրապետութեան ժամանակ իսկ⁽⁶⁾ :

(1) Զարմանալի է որ Գարագաշ Հայաստանի Քուշեան քաղաքակրթութեան ապացոյցը կը նկատէ «Վանայ մօտ Շամիրամայ գործ համարուած քարափոր շէնքը, ինչպէս նաև արմենական կոշուած սեպագիր արձանագրութիւնք այն կողմանց» (Անդ էջ 7) :

(2) Հմմտ. Ն. Յ. Վ. Գաթրճեան, Պատմ. Տիեզեր. հտ. Ա. էջ 93 :

(3) Maspero, նոյն անդ էջ 166, 288, 186 :

(4) Maspero, նոյն անդ : Հմմտ. S. Reinach, *Origine des Aryens*, Paris, 1892 էջ 62 : — Սեմական ծագման տեսակէտով երկու կարծիքներ կան այժմ : Մին անոնց բուն հայրենիքը կը զնէ Կեդրոնական Ասիա, Ոքսոսի և Եարսարդի միջև. իսկ միւրը՝ Արարիան : Առաջին կարծիքը պաշտպանած են Delitzsch, A. von Kremer ևն. : Իսկ երկրորդ կարծիքը պաշտպանած են Tiele (Hist. comp. des anc. relig. էջ 148, 149), Springer և ուրիշ շատեր :

(5) Խորենացի Ա. ժ. էջ 22, ժբ. 27, գ. 17 :

(6) Հմմտ. Սենեքերիմի որդիներուն փախուստն ու Հայաստան ապաստանիլը. (Խոր. Ա. իգ. էջ 48, Բ. Կ. էջ 76, Դ. Թագ. ԺԹ. 37, Եսայի, ԼԷ. 38. Թովմա Արժրուհի, Ա. էջ 8) : Տե՛ս նաև Բ. Մաս, Է. զլուխ սոյն հատորին :

Եւ մենք պիտի տեսնենք իրաւցնէ թէ Ասորեստանի քաղաքակրթութեան ազդեցութիւնը շատ փոքր ու անկարեւոր եղած չէ :

Հայ աւանդութիւնը սակայն կը հաստատէ թէ, արիական Հայերու գալուստէն առաջ, այդբէնածին բնակչութիւն մը ապրած է հայ հողին վրայ ⁽¹⁾ : Ո՞ր ցեղին կը պատկանէին անոնք. սեմական ժողովուրդ մըն էին՝ ինչպէս կը կարծէ Հ. Գաթրճեան ⁽²⁾, թէ Քուչեանց մէկ ճիւղը՝ ինչպէս կարծես կը միտի հաւատալ Ա. Գարաբաշ ⁽³⁾ : Թերեւս ո՛չ մին և ո՛չ միւսը

Թէև ո՛չ իսպառ բայց դժուար է նաև ընդունիլ թէ նախապատմական ամենաճին դարերուն, հնախաքարային (paléolithique) շրջանին՝ օրինակ, որոշ բնակչութիւն մը գոյութիւն ունեցած ըլլայ Հայաստանի մէջ, ուր երկրաբանական ա՛յնքան ծանր յեղաշրջութիւններ տեղի ունեցած ըլլալ կը թուին, երբեմնի ասիական մեծ Միջերկրականը բազմաթիւ միջերկրեայ ծովերու (Սև, Կասպից, Բզնունեաց, Ուրմիոյ, Գեղամայ ծովերը, Արալը ևն.) բաժնելու աստիճան ⁽⁴⁾ :

Նախապատմական այդ պակուցիշ դարերուն յաջորդող շրջաններուն, Հայաստանի բնակչութիւնը թէև ո՛չ մէկ կերպով անկարելի պիտի ըլլայ զանազանել ուրիշ նախապատմական ժողովուրդներու նկարագրէն ու ապրելակերպէն, բայց կը ցաւինք ըսել թէ մեր երկրին նա-

(1) Խոր. Ա. ժր. 27. Maspero, նոյն անդ էջ 520:

(2) Պատմ. Տիեզեր. հտ. Ա. էջ 93:

(3) Քննակ. Պատմ. Հայոց հատ. Ա. էջ 7:

(4) Mme. Cl. Royer, Bulletin de la Société d'antropologie, 1889, p. 486 et suiv. cité p. S. Reinach. նոյն անդ էջ 87. Huxley, Nineteenth Century, 1890 հտ. ԻԸ. էջ 750—777, հմտ. S. Reinach, անդ էջ 106:

խօսութիւնը, պեղումները դեռ չեն խօսած մեզի, չեն բացած մեր առջև իրենց ստորերկրեայ գանձերը, որպէս զի մենք կարենայինք անոնց տարերային քաղաքակրթութեան երանդներն ընդգծել: Այդ շրջանէն մնացած ու գննող գիտունին ձեռքն ինկած քարէ կամ մետաղէ կացինի կոշտ կտոր մը շատ բան պիտի թելագրէր մեզի ⁽¹⁾:

Թողլով սակայն առ այժմ երկրին անդրպատմական այգրէնածին բնակչութեան հարցը իր նախապատմական մառախուղին մէջ, կարժէ դառնալ Հայաստանի պատմական արշալոյսին, ուր այնքան մեծ դեր մը կը խաղան բաւական հոծ թուով քաջարի ժողովուրդ մը: Այդ ժողովուրդը կը յայտնուի մեզ իր թողած յիշատակարաններով, Ասորեստանի դէմ իր մղած պատերազմներով, իր բեւեռագիր արձանագրութիւններով: Կ'արժէ, ուրեմն, պատմական ակնարկ մը ձգել այդ բեւեռագրութեանց զիւարին և այդ ժողովուրդներու քաղաքական կեանքին վրայ:

Գ. ՓԼՈՒԽ

Թեւեռածե Արձանագրութիւններու զիւար

Ամենահին ժամանակներէ ի վեր, Հայաստանի բարձունքներուն ժեռուտ կողերուն վրայ հոս ու հոն կը նըշմարուէին կարգ մը նշանագրեր, արձանագրութիւններ, որոնք չէին խօսեր երբէք զիրենք շրջապատող ժողո-

(1) Մեր այս գործը տպագրութեան յանձնած ատեն, կ'իմանանք որ Բրոք. Խալաթեանց, պեղումներ կատարած Էջմիածնի կողմերը, գտած է նախապատմական շրջանի բեկորներ: Մենք կը սպասենք անոնց ինամուտ հրատարակութեան:

վուրդներուն : Ի՞նչ բաներ էին ատոնք . մարդ չգիտէր : Շատերը չէին հետաքրքրուէր անգամ : Իսկ շահագրգռու ուղղները կը գոհանային ժողովրդական առասպելներով , որոնք շինուած էին այդ խորհրդաւոր արձանագրութիւններուն շուրջը : Մհերի առասպելը անոնցմէ մէկն է , Մհեր-գաբուառ կոչուած վանեան արձանագրութեան շուրջը դարբնուած : Հայ պատմիչին համար իսկ չէին դադրեր անոնք առասպելական դառնալէ : Շատ շատ եթէ ոչ հայ աշխարհակալի մը գէթ ասորեստանցի Շամիրամի մը քմահաճոյքին արդիւնքը պիտի ըլլային անոնք : (1)

Այդ խորհրդաւոր գիրերուն նման արձանագրութիւններ կ'երեւնային նաև Պեհիստունի հսկայ քարա-ժայռին , Ասորեստանի ու Քաղդէաստանի սահմաններուն վրայ , նոյնքան անխօս , նոյնքան խորհրդաւոր : Մէկը չկար որ կարենար անոնց լեզուն հասկնալ ու բացատրել , յարութիւն տալ այդ դարերէ ի վեր մեռած , դիակնացած գրականութեան :

Ի . Գարուն վերջերը , մէկ քանի գիտուններ , ինչպէս Նիրուր (1765) , Տիւչէն (1798) , Միւհտէր (1800) , հետաքրքրուած էին այդ արձանագրութիւններով , պատրաստած , հարթած էին ճամբան Գրողըֆէնտի առջեւ , որ առաջին անգամ , 1802ին , կը յաջողի գաղտնիքի թելը գտնել , պարսիկ սեպածեւ արձանագրութիւններու այբու-բէնքը պատրաստել : Փորձը հետզհետէ կը կատարելագործուի Ֆրանսացի Էօժէն Պիւրնուֆի , գերմանացի Քրիստիան Լասէնի , անգլիացի Հէնրիկոս Բօլինտընի միջոցաւ : Այս վերջինը ա՛յնքան կատարելութեան կը հասցընէ աքեմենեան (պարսիկ) արձանագրութիւններու ու-

(1) Խորենացի Գիրք Ա. գլ. ԺԿ էջ 39 :

սու մնասիրութիւնը, որ իրմէ կաքը Ուէրդի և Շպիգէլի աշխատութիւնները աւելի մանրամասնութեանց ճշգրտումին մէջ կը կայանան ու չեն բերեր արմատական կամ հիմնական ո՛չ մի փոփոխութիւն: (1)

Ա. քեմենեան արձանագրութիւններու ընթերցումէն յետոյ, երբ ոչ միայն սեպագրական լեզուին նշանագրերուն կամ գաղափարագրերուն ճանաչողութիւնը ձեռք բերուած էր, այլև Դարեհի Պեհիստունեան արձանագրութեան նման երեքլեզուեան—աքեմենեան, մարական և ասորեստանեան—գրուածներ ալ ճանչցուած, փոքրիկ քայլ մը կը մնար միայն Ասորեստանի սեպագրութիւններու ընթերցման համար: Այդ միջոցներուն Մուսուլի ֆրանսական հիւպատոս՝ Պոթա (1846) նախկին Նինուէի տեղը կը գտնէ ու կը պեղէ, անդլիացին Լէյարտ Գոյունճուզի և Նիմրուտի պեղումները կը կատարէ, որով ի յայտ կուգան բազմաթիւ նոր անձանօթ արձանագրութիւններ, որոնց վրայ մեզուի նման կը սկսին թառիլ Բօլինարն, Հինքս, Ժաքէթ, Բասք, Պիւրնուֆ, Տալրոտ, Սոսի, Ոպպերդ, Շպիգէլ: Հետզհետէ կը թարգմանուին ասորեստանեան, քաղզէական, մարական(=չոչական) բեւեռագրութիւնները. կը յայտնուին նոր դէպքեր ու դէմքեր. ամբողջ պատմութիւն մը և գրականութիւն մը կը վերապրին իրենց դարերու մնուելութեանէն: Երեւան կուգան հսկայ ազգերու հսկայ գործերը: Մեծ աշխարհակալներ կ'սկսին իրենք իսկ պատմել իրենց խոշոր ձեռնարկները, հեռաւոր ու պակուցիչ արշաւանքները, կրօնական ու ճարտարապետական զարմանալի ձեռակերանները: Կը նկարագրեն անձանօթ երկիրներ, կը թուեն նորալուր ազգերու կամ պետութիւններու անուն-

(1) Maspero, *Hist. anc.* էջ 810 (abrégé):

ներ : Մարդկային պատմութիւնը կը կերպարանափոխուի բոլորովին . մինչեւ այդ ատենի պատմական ճշմարտութիւնները կեղծիքի կը փոխուին . առասպելական քողով կը ծածկուի հինը , տեղի տալով նորին՝ արձանագրական պատմութեան :

Անմասն չի մնար նաև հայ ժողովուրդի պատմութիւնը . ան ալ կը հագնի նոր կերպարանք : Ձեռք բերուած «Վանեան» յիշատակարանները նոր լոյս կը սփռեն անոր վրայ : Նոր անուններ , ազգային աւանդութեան թուած անուններէն բոլորովին ա՛յլ յորջորջումներ մէջտեղ կ'ելնեն , նոր դէպքեր ու անցքեր կը յայտնուին . հինը , իր բովանդակ մանրամասնութեանց մէջ , կը ներկայանայ առասպելական , շինծու . իսկ նորը՝ այլակերպ ու այլատարազ : Ասորեստանեան և պարսկական արձանագրութիւններու ընթերցումէն ետք անուշադիր չէին կրնար անցնիլ Հայուն հողին վրայ նշմարուած բեւեռագրութիւնները : Այն նշանագրերը , որք Ասորեստանի հին քաղաքներու քարերը կը զարդարէին , և որոնք մեծ յաջողութեամբ սկսան կարդացուիլ , բոլորովին նման էին Հայաստանի մէջ գտնուած արձանագրութիւններուն : Նոյն գաղափարագիրերը , նոյն նշանները և անուշտ նոյն գաղափարները : Այս իսկ բաւական էր գործի սկսելու համար : Բայց կար դժուարին կէտ մը . կարելի էր հասկնալ այդ յիշատակարաններուն իմաստը , բայց չէր կարելի գիտնալ թէ ի՞նչ լեզուաւ գրուած էին անոնք և կամ թէ անոնց լեզուն ի՞նչպիսի քերականական կազմութիւն մ'ունէր : Հայաստանի այդ արձանագրութեանց հեղինակները կրնային յաջողութեամբ գործածել քաղդէական սեպածեւ գիրերը կամ բաւերը , կրնային ասորեստաներէն մարդ նշանակող գաղափարագիրը գործածել , բայց հնչել զայն բոլորովին ա՛յլ կերպով քան ինչ

Ուրարտական Արձանագրութիւն մը

որ չէին հնչեր Աստուրի արձանագիրները : Այսպիսի պա-
րագաներու ներքեւ մենք դիւրութեամբ պիտի կրնա-

յինք հասկնալ հայ արձանագրութիւններուն իմաստը, բայց չպիտի կրնայինք վտահութեամբ ըսել թէ ի՞նչ լեզուաւ գրուած են անոնք կամ թէ ի՞նչ կերպ կը հնչուէին :

Հայ հողին վրայ գտնուած այսպիսի անծանօթ յիշատակագրութիւններու լեզուն գտնելու համար ամենէն առաջ ի՞նչ ենթադրութիւն կրնայ ծագիլ խուզարկող գիտունի մտքին մէջ : Անշուշտ այն որ այդ արձանագրութիւնները կրնան գրուած ըլլալ հայերէնով, հին հայերէնով : Այսպէս մտածեցին Հինքս⁽¹⁾ և Մորթման⁽²⁾ : Բայց չի յաջողեցան դժբախտաբար : Այս ուղղութեամբ դեռ կը պնդեն Հ. Յ. Հիսարլեան, Հ. Յ. Սանտալճեան⁽³⁾ : Ճշմարիտ է որ զուտ ասուրերէն լեզուաւ արձանագրութիւններ ալ գտնուած են մեր մօտ : Այդ պիտի կրնար նպաստել հասկնալու համար («հայկական սեպագծեաներուն») իմաստը, բայց ո՛չ լեզուն :

Պրպտող գիտունին համար արժէք չունին սակայն իր առջեւ ելած այդ օրինակ դժուարութիւնները : Եւ մենք ունինք այսօր բաւական թուով աշխատող գիտուններու անուններ, որոնք կապուած են «վանեան» բեւեռագրութեանց գիւտին ու ընթերցման պատմութեան հետ : Շուլց⁽⁴⁾,

(1) Hincks, On the Inscriptions of Van, ի Թերթին Journal of the Royal Asiatic Society, հտ. Թ. էջ 387—449:

(2) Մորթման, Հայ բեւեռագրութիւններ, Թրքմ. Գ. Ա. Ապտուլլահեան, Գ. Պոլիս, 1872 էջ Ա—Գ+57:

(3) Հմմտ. մասնաորակէս L'Idiome des inscriptions cunéif, urartiques, Rome 1898:

(4) Շուլց 1828ին, Գաղղիական կառավարութեան հրամանաւ, ուղեւորած է Հայաստան եւ հաւաքած շուրջ 42 արձանագրութիւններ : Սակայն դժբախտաբար դեռ իր ուսումնասիրութիւնը չաւարտած ու չի հրատարակած, սպաննուած է ձուլամերկի քիւրտ պէկին դաւաճանութեամբ : Անոր ընդօրինակութիւններն հրատարակած է Julius Mohl, Journal Asiatique Թերթին մէջ, Ապրիլ-Մայիս-Յունիս, 1840 էջ 257—323:

Սէյս (1), Սիմոնիս, Դ. Միւլլէր (2), Գիւլար (3), Հիվէրնա,
Եէնսէն (4), Բասմաջեան (5), Նիկոլսքի (6), Հ. Ֆոն Շայլ (7),
Լէյարտ (8), Քէստնէր (9), Տոմաշէկ. Մետրոպ Եպ. Տ.

(1) Sayce, the Cuneiform Inscriptions of Van deciphered and translated, *ի Պերթին Յոյրնալ* of the Royal Asiatic Society *հտ. ԺԴ. էջ 377—732*:

(2) Աշրուդ-Դարգայի արձանագրութիւնը գտած եւ ընդօրինակած է Prof. Joseph Wünsch, *հրատարակած եւ մեկնարանած է Տր. Դուրիթ Հայնրիխ Միւլլէր, Die Keilinschrift von Aschru-Darga, Վիէննա, 1886*:

(3) S. Guyard, *Journal Asiatique Պերթին մէջ: Les Inscriptions de Van à propos d'un ouvrage de M. Sayce, Mélanges d'Assyriologie. Notes de Lexicographie assyrienne, suivies d'une étude sur les Inscriptions de Van, Paris, 1883*:

(4) P. Jensen, *Hittiter und Armenier, Grundlagen für eine Entzifferung der Khatischen oder Cilicischen Inschriften եւ այլուր*:

(5) Իր Բանասէր հանդէսին մէջ: Տե՛ս նաեւ Տոպեան բեւեռածեւ արձանագրութիւն Մանագլէրի, Գ. Յ. Բասմաջեան, Վենետիկ 1897:

(6) Անդրկովկասի բեւեռագիր արձանագրութիւններ, Թրգով. Պրոֆ. Խաչատուր Յովհաննիսեանց Բեւեռագիր արձանագրութիւններ Ռուսաց Հայաստանում խորագրով, Վենետիկ 1897:

(7) V. Scheil, *ի Պերթին Recueil de travaux relatifs à la Philologie et à l'Archéologie égyptiennes et assyriennes, հտ. ԺԸ. 1896 էջ 75—77*:

(8) Լէյարտ իր *հրատարակած արձանագրութիւնը գտած է Բալու՝ վերին եփրատի վրայ: Հմտ. Inscriptions in the cuneif. Character, London, 1851 էջ 74: Հ. Ա. Լէյտարդ 1850ին աշխատած է Շուլցի գտած Վանեան բեւեռագրութիւնները վերստին ընդօրինակել, սակայն իր ընդօրինակութիւնները մեծ մասամբ չեն հրատարակուած: Լէյարդի գտած Բալուի արձանագրութենէն ոչ շատ հեռու, անկէջ բաւական տարիներ առաջ, 1840ին, Muhlbach եւ Moltke եւս գտած են արձանագրութիւն մը:*

(9) Քէստնէր ընդօրինակած է երկու արձանագրութիւններ, զորս հրատարակած է Պետերսպուրկի Կայս. Կաճառը 1865ին *ի Պերթին Mélanges Asiatiques*.

Մովսիսեան⁽¹⁾, Միաբան Գալուստ Տէր Մկրտիչեան⁽²⁾,
Հ. Ներսէս Սարգիսեան⁽³⁾, Տր. Բոպերդ⁽⁴⁾, Վալդեմար
Բեւլք և Պրոֆ. Լէման⁽⁵⁾ և ուրիշներ այդ յոգնաջան աշ-
խատաւորներն եղած են: Բայց շատ բան կը պարտինք
անոնցմէ ամէնէն աւելի Սէյսի, Բեւլքի, Լէմանի և Նի-
կոլակիի. Սէյսի՝ իր հարուստ մեկնութիւններուն համար.
Իսկ միւսներուն՝ իրենց քննական տաժանելի արշաւանք-
ներուն՝ պեղումներուն՝ գիւտերուն համար:

Թէ այդ «նայկական» բեւեռածեւ արձանագրու-
թիւնները ինչե՞ր կը խօսին, հետաքրքրական է գիտնալ:
Բայց անոնց հետ մէկտեղ, անհրաժեշտ է գիտնալ նաև թէ
ինչե՞ր կը պատմեն Ասորեստանի արձանագրութիւնները

(¹) Արարատ ամսագրի մէջ, էջմիածին: Մովսէս եպսկ.ի գործն
եղած է աւելի՛ ընդօրինակել եւ հրատարակել բեւեռագիր արձա-
նագրութիւններէն մէկ քանի օրինակները:

(²) Արարատ ամսագրին մէջ:

(³) Իր Փոֆր եւ Մեծ Հայոց տեղագրութեան մէջ, Վենետիկ
1861:

(⁴) Տր. Բոպերդ երկու արձանագրութիւն ներկայացուցած է
Իտալիոյ Աշխարհագրական Ընկերութեան (Societa Geographica
italiana), եւ հրատարակած է նոյն Ընկերութեան Թերթին մէջ,
1870ին:

(⁵) Belck-Lehmann, Ueber neuerlich aufgefundenene Arme-
nische Keilinschrift. Ի Թերթին Zeitschrift fur Ethnolog. 1892:
Chaldische Forschungen, Ի Թերթին Verhandl. der Berlin. an-
thropolo. Gesellschaft, 1895. Mittheilung ueber weitere Erge-
bnisse ihrer Studien, Ի Թերթին Verhandl. d. B. A. G. 1892.
Ein neuer Herrscher von Chaldia, Ի Թերթին Zeit. f. Ethnolog.
5տ. 1894. Das Reich der Mannaer, VBAG. 1898, Archaologische
Forschungen in Armenien, W. Belck, VBAG. 1893 էջ 61—82:
Der Name Chalder, C. F. Lehmann, VBAG. 1895 էջ 578—
592: Վերջերս Լէման Հաուպտ հրատարակած է նոր գործ մը. Ar-
menien einst und jetzt, 1910, տպ. Պերլին:

մեր երկրինախաւոր աշխարհագրութեան ու պատմութեան մասին :

Սրդարեւ Միջագետքի բեւեռածէ յիշատակարանները բացորոշ կ'աւանդեն մեզ թէ իրենց աշխարհակալ թագաւորները բազմաթիւ անգամներ արշաւած են դէպի Հայաստան, գործած են աւերներ ու քանդումներ, սպանութիւններ ու գերեզմանութիւններ, հանդիպած են հոն հզօր բանակներու, ամուր բերդաքաղաքներու, զօրաւոր իշխաններու, որոնց հետ ստիպուած են չափուիլ : Մեզի համար թանկագին են այդ խոստովանութիւնները : Մենք խնամով պէտք է ամփոփենք զանոնք, համեմատենք «Տոսպեան» կամ նախահայկական արձանագրութիւններու տուեալներու և ապա հայ ազգ. աւանդութիւններու հետ, եթէ կարելի ըլլայ ան :

Ե. ՎՆՈՒՆ

Հայաստանի աշխարհագրութիւնը
Ասորեստանեան եւ Վանեան բեւեռագրութիւններու
հ ա մ ե մ ա տ

Ն Ա Ի Ր Ի

Թէ Հայաստան, այդ ամենահին դարերուն, ի՞նչ ընդհանուր անուն կը կրէր, չգիտենք : Մեր «Տոսպեան» կամ «Վանեան» արձանագրութիւնները չեն տար այնպիսի անուն մը, որով կարելի ըլլայ յորջորջել զայն : Յոյժ ճոխ են անոնք մասնաւոր կամ տեղական անուններով,

որոնց մեծամասնութիւնը ո՛չ մէկ նմանութիւն կը ներկայացնէ արդէ յորջորջումներուն հետ: Ոմանք ⁽¹⁾ այնպէս կարծեցին թէ այդ ժամանակի ժողովուրդները հասարակաբար կը կոչուէին Սաղղիփ՝ իրենց Սաղղի աստուածին անունով: Բայց չի հաստատուեցաւ այդ: Ասորեստանեան արձանագրութիւնները սակայն «բաւական ճոխ են այս մասին: Աստուրի աշխարհակալները կարծես թէ մէկ կամ երկու անուններով կ'ուզէին հասարակաբար անուանել այն երկիրը, որ Վանայ ծովը կը շրջապատէ, Հիւսիսէն մինչև Մասիս՝ Արաքսի հովիտները, Հարաւէն մինչև Կորդուաց սարերը՝ մինչև Տիգրիս, Արեւմուտքէն Եփրատի արեւմտեան աղեղները, իսկ Արեւելքէն մինչև Ուրմիոյ ծովուն արեւելեան ափունքը, մինչև Ատրպատական, մինչև Սիւնիք: Այս ընդարձակ երկիրը, գոնէ անոր հարաւային մասերը, շատ կանուխէն — ԺԴ. դարուն Ք. ա. — ծանօթ էին Ասորեստանի վեհապետներուն: Այդ երկիրներն ընդհանրապէս կոչած են անոնք՝ ամէնէն առաջ՝ ՆԱԻՐԻ, ՆԱՀՐԻ, ՆԱՐԻ կամ ՆԻՐԻ:

Մեր ձեռքը հասած ասորեստանեան արձանագրութիւններէն, որքան կը տեսնենք, առաջին անգամ Սաղմանասար Ա. (1330-1310) կ'ըլլայ որ կ'արշաւէ դէպի Նիւրի ⁽²⁾ կամ Նաիւրի ⁽³⁾: Իրմէ ետքը Ասորեստանի ամէնէն նշանաւոր վեհապետներէն մին՝ Թագազաթազասար Ա. (1108-1080) երեք անգամ կ'արշաւէ Նաիւրի վրայ ⁽⁴⁾: Իր բանակները կ'անցնէ այնպիսի «գժուարին, նեղ շաւիղներէ և կիրճերէ, զորս իրմէ առաջ երբեք թագաւոր մը չէր տեսած», այնպիսի «սեպ ճամբաներէ, զաւիվերներէ,

(1) Տե՛ս Ա. Մաս, Թ. զլ. սոյն հատորին:

(2) Ուխտակաւ Ափսէի Արձանագրութիւն:

(3) Ասուրնածիրարագ, Մենախրի Արձանգր. 44:

(4) Սուրենս գեթի այրիւն արձանագր. 10:

որոնք չէին բացուած բնաւ» : Կը կոխէ, կ'անցնի 16 ա-
հագին լեռներ, անցանելի վայրերը՝ իր մարտակառքերով,
խակ դժուարին տեղերը՝ պղնձի բրիչներու միջոցաւ հար-
թելով : Ուրումի կոչուած ծառերը կը մաքրէ իր բանա-
կին առաջ, որու անցքին համար շինել կուտայ կամուրջ-
ներ : Կ'անցնի Եփրատը (= Արածանի = Մուրաս-չայ) ա-
րեւմուտքէն և կը մտնէ Նաիրիի («լայնածաւալ» երկրին
մէջ : Նուամիէն մինչև Դաիաինի (Վանեան արձանագրու-
թեանց՝ Դիաուխինի), Նաիրիի երկիրներու բոլոր արքա-
յիկներու նիզակակցութիւնը կը գտնէ իրեն դէմ :

«Նաիրիի երկիրներուն ամբողջ 23 թագաւորները
իրենց երկիրներուն մէջ պատերազմիկ կառքերնին և
զօրքերնին ժողկեցին, պատերազմ ու ճակատ տալու
յառաջացան : Հզօր զինուցս սաստկութեամբը զանոնք
ճնչեցի. անոնց բազմաթիւ զօրաց մէջ՝ Ռամմանայ ամպ-
րոպի նման՝ աւերում ձգեցի : Իրենց պատերազմողներու
դիակները լեռներու բարձրութեանց վրայ և անոնց քա-
ղաքներու շուրջը շուշմայի պէս սփռեցի : Իրենց պատե-
րազմական կառքերէն 120ը ճակատամարտի մէջ խորտա-
կելով խորտակեցի» (1) :

Ապա կը կռուի Նաիրեան ուրիշ 60 արքայիկներու
հետ, մինչև «Վերին ծովը» (= Վանայ ծով) կը հալածէ
զանոնք. կը գրաւէ անոնց մեծամեծ քաղաքները, կը
գերէ կը գերբէ, կ'այրէ, կ'աւերէ, «փլատակներու բլուր
ու խոպան երկիր մը կը դարձնէ» գայն : Իբրև տուրք
կ'ընդունի բազմաթիւ ձիերու, ջորիներու, մողիններու
երամակներ, երկրագործական անթիւ ինչքեր : Իբրև պա-
տանդ իր մօտ կը պահէ անոնց արքայորդիները. 1200

(1) Թագալիստիապատար Ա. Հասուածակողմ. Արձանագրութիւն,
Դ. 49—82, 83—96 :

ձի և 2000 եզ հարկ կը դնէ անոնց վրայ : Գերի ինկած ու Ասորեստան տարուած արքայիկներն ալ, Շամաչի և միւս աստուածներու առջև հպատակութեան երդումն առնելէն ետք, կը թողու որ իրենց երկիրներն երթան :

Թագաւթփաղասար Ա.էն ետք՝ Ասուրնաձիրաբաղ (885-860) է, որ երեք չորս անգամ կ'արշաւէ Նաիրիի վրայ : Իր երրորդ արշաւանքի միջոցին կ'անցնի Կասիարի (= Մասիոս = Կորդուաց լերինք) ահագին լեռներուն մէջէն, «դժուարագնաց երկիր մը, որ պատերազմիկ կատարու և զօրաց յառաջխաղացման յարմար չէր» : Երկաթի բրիչներով լեռները կը ճեղքէ, անագապղնձի (թուճ) թիւրով կը հարթէ, և վեց օրուան տաժանելի ճամբորդութենէ մը յետոյ, «կ'իջնէ Նաիրիի երկիրներուն վրայ» : Կը գրաւէ Տուբուզիի որդւոյն՝ Լապտուրիի իշխանանիստ ամրոցը, զոր չորս պարիսպներ կը բոլորէին, անոր 60 քաղաքները՝ ամրոցները կ'աւերէ, կը քանդէ, փլատակաց կոյտ ու խոպան երկիր կը դարձնէ զանոնք : Լաստերով կ'անցնի Տիգրիսի վրայէն . գիշեր մը ամբողջ կը քալէ . կը մօտենայ Դերրացւոց Պիտուրա ամրոցին : «Քաղաքը խիստ դժուարամատոյց էր . 2 պարիսպներ զանի կը շրջապատէին . պատուարը լերան մը գագաթին պէս բարձր էր :» Օդոյ դից՝ Ռամմանի նման 2 օր մինչև արեւու ծագումը կ'որոտայ անոնց վրայ . կրակ կ'անձրեւէ : Իր զինուորները՝ սաստկութեամբ ու զօրութեամբ, թըռչնոց խուռներամ բազմութեան նման, անոնց վրայ կը սրանան : Քաղաքին կը տիրէ ան . անոնց մարդիկներէն 800ը գէնքով յերկիր կը կործանէ . անոնց կառավիրները կը կտրէ ու անոնցմով կոթող մը կը կանգնէ քաղաքին առջև . կենդանի մնացողները գերի կը բռնէ, 700 մարդիկ քաղաքին դրանքով ցիցերու վրայ կը վարսէ . մնացեալները, ինչպէս նաև անոնց մանչ ու աղջիկ տը-

դաքը, խարոյկներու մէջ կ'այրէ: Միշտ աւեր գործելով
այսպէս կը յառաջանայ ան. «Նաիրի երկիրներուն մէջ
250 քաղաք իրենց զօրաւոր պարիսպներովը» կ'աւերէ,
կը քանդէ, «աւերած ու խոպան երկիր» կը դարձնէ:
Կը հնձէ անոնց երկրին հունձքը. ցորին ու յարդ Տուշ-
խայր մէջ կ'ամբարէ ⁽¹⁾: Լայնածաւալ Նաիրիի երկիրնե-
րուն մէկ ծայրէն միւսը թովանդակ տարածութեամբ» կը
տիրէ ⁽²⁾: Այդ աւերակ ու խոպան երկրին վրայ սակայն
«հարկեր ու տուրքեր և ուրասի պաշտօնակայ մը» կը
դնէ ⁽³⁾: :

Սաղմանասար Գ. (860-825), Շամսիւամման Գ.
(825-812), Ադաղնիբարի Գ. (812-783), Թագաթփա-
ղասար Գ. (745-727), Սարգոն (722-705) եւս արշաւած
են Նաիրի: Սաղմանասար Գ. իր թագաւորութեան առա-
ջին տարին Սիմիսի կիրճէն կը մտնէ Նաիրի և այս ար-
շաւանքի միջոցին կը ստիպուի անցնիլ այնպիսի «սեպ,
նուրբ շաւիղներ, դժուարին լեռներ, որոնք երկաթի
գաշոյնի մը սայրին պէս դէպի երկինք ցցուած էին»: Եւ
կուրուշկիայի 100 քաղաքները հրոյ ճարակ դարձնելէ
ետք կը մտնէ Ուրարտու. Ուրարտեան Շուգունիա ամ-
բոյցը պաշարելէն ու «տիրելէն» յետոյ, կ'իջնէ «Նաիրիի
ծովը» (= Վանայ ծով) ⁽⁴⁾: Ասորեստանցի նոյն աշխարհա-
կալը «Նաիրիի վերին Ծով» կը կոչէ նաև յիշեալ մեծ
աւաղանը, իսկ «Նաիրիի ստորին Ծով» Ուրմիոյ կամ Կա-
պուտան ծովը ⁽⁵⁾:

(1) Ասուրնածիրարաղ Տարեգրութիւնք:

(2) Ասուրնած. Պաշտօնայ Ուխտ. Արձանագր. 19—21. Տարեգ-
րութիւնք Բ. 131:

(3) Ասուրնած. Տարեգր. Բ. 50:

(4) Սաղմանասար Գ. Մեկնաբար Ա. 26 Բ. 58—59:

(5) Սաղմանասար Գ. առ Լէյարտայ Թիւ 12. Ա. 14—15 հմմտ.
Սինն Երեմիա Հասուածակողմ. Ա. 13:

Թագադաթփաղասար Գ. ի ատեն Էնդիի (= Հանձիթ) և Ուրարտուի քաղաքներէն շատերը, ինչպէս նաև Գումմուխի (= Կումագենէ) մէկ մասը, Նաիրիի նահանգապետին իշխանութեան տակ կ'իյնան ⁽¹⁾ : Իսկ Սարգոնի ժամանակ մասնաւորապէս «Նաիրիի թագաւոր» կը կոչուին Խուբուշկիոյ իշխանները, որոնք հարկ կուտան Ասորեստանցիին ⁽²⁾ :

Տոսպեան արձանագրութեանց մէջ ալ կ'երեւի Նաիրի անունը, որուն ուրիշ մէկ ձեւն է ՆԱՐԱՍ : Ուրարտուի նշանաւոր թագաւորներէն մին Սարգուրիս Ա. (835-820) ինքզինքը կը կոչէ «թագաւոր Նաիրիի» ⁽³⁾ : Նոյնպէս Իսպուինիս (820-800) կը կոչուի «թագաւոր Նարայի» իր գահակից որդւոյն Մենուասի (805-780) կողմէ ⁽⁴⁾ :

Այս ամէնէն կ'երեւի որ Նաիրի անունը կը տրուէր, Ասորեստանցւոց և բնիկ ժողովրդեան կողմէ, Հայաստանի հարաւային ու միջին ընդարձակ գաւառներուն : Պէտք է ըսել սակայն թէ Նաիրի ամէն ժամանակ միևնոյն ընդարձակութիւնն ունեցած չէ : Թագադաթփաղասար Ա. Նաիրի անուան տակ կը հասկնայ կարծես Զար գետէն մինչև Արածանի, մինչև Յփրատ տարածուող ընդարձակ լեռնագաւառները : Ասուրնաձիրաբաղի և Սաղմանասարի Նաիրեան սահմանները շատ յստակ չեն : Իսկ Սարգոնի ժամանակ Նաիրին ամփոփուած է կարծես միայն Խուբուշկիոյ վիճակին մէջ, որուն իշխանը, ինչպէս ըսինք,

(1) Թագադաթփաղասար Գ. Նիւրուսի Տախս. Արձանագր. 36, Տարեգրութիւնք 41 :

(2) Սարգոն, Տարեգրութիւնք, 78, 121—122. Խորսասպսի Պաւսան Մեծ Արձանագր. 54 :

(3) Ա. Ն. Յ. Սանտալճեան, Թիւ 1, տող 2 :

(4) Նոյն անդ Թիւ 2 տող 18—19 :

«Նաիրիի թագաւոր» կը կոչուի Նոյնիակ⁽¹⁾ : Կը թուի սակայն թէ Սաղմանասար Գ. ի ատեն Նաիրի իր ամէնէն ընդարձակ վիճակին հասած է : Նոյն վեհապետին համար Բզնունեաց ծովը (= Վանայ ծով) կը կոչուի «Նաիրի վերին ծով» . իսկ Ուրմիոյ ծովը կը կոչուի «Նաիրի ստորին ծով»⁽²⁾ : Եթէ այս սահմաններն ընդունինք, ո՛չ միայն Թագաւթփաղասար Ա. ի յիշած 23 երկիրները⁽³⁾ պիտի նկատենք իրրեւ նաիրեան գաւառներ, այլեւ բազմաթիւ նահանգներ, զորս Ասորեստանցիք ի միջի այլոց կը կոչեն Կիրրուրի, Գիլգան, Ադաւս, Խուբուշկիա, Մուձաձիր, Պարսուա, Բիտ-Չամանի, Ուրումէ, Անգիտի (= Հանձիթ) ևն : Այս բոլոր երկիրները ընդհանուր մըտքով Նաիրիի սահմաններուն մէջ կամ անոնց մօտիկ նկատուելով հանդերձ, կը ներկայանան իրրեւ անջատ և անկախ աշխարհներ և իրրեւ այն կը յիշուին Ասորեստանեան արձանագրութիւններուն մէջ :

Թէ ինչե՞ր կը պատմեն անոնք, կ'արժէ նկատողութեան առնել, զոնէ այդ յիշուած երկիրներու կարեւորագոյններու մասին :

(1) Սարգոն, Տարեգրութիւնք, 78 հմ.տ. նաև անդ 122, Խորասպատի Մեծ. Արձանագր. 54 :

(2) Առ Լէյարտայ թիւ 12, Ա. 14—15 :

(3) Այդ 23 երկիրներուն անունները հետաքրքրական են, զորս Ասորեստանի թագաւորը իր Մոնգածոյ Արձանագրութեան մէջ կը թուէ. Նիմի (Ասուրնաձիրարադի Տարեգրութեան Ա. 46, 54 մէջ կոչուած Նումի), Տունուրի, Տուալի, Կիղարի, Ուզուլա, Ունգամունի, Անդիարի, Պիլաքինի, Խիմուա, Պաիդիրի, Ուիրամ, Սուրուրիա, Աքահնի, Ադահնի, Կիրինի, Ալրաս, Ուզինա, Նազարիա, Աբարսիունի, Դաիահնի :

Զ. ՊԼՈՒԽ

Կիրգան (Քիլգան)

Ասուրնաձիրարաղ առաջինը կ'ըլլայ որ կը յիշէ Կիրգանը : Նաիրի ծովուն (= Վանայ ծով) արեւմտեան կողմը տարածուած Նուամի երկրէն կ'ելնէ ան և կ'իջնէ «վար» Կիրրուրի . հոն կ'ընդունի Կիրրուրիի և անոր շրջակայ Սիմիսի, Սիմիրա⁽¹⁾, Ուլմանիա, Ադաւս⁽²⁾, Խարգա ու Խարմասա երկիրներուն հարկը . «ձիեր, ջորիներ, արջառ, ոչխարներ, գինի, պղնձի անօթներ» : Անոնց վրայ կողմնակալներ կը դնէ : Եւ մինչդեռ իր բանակը Կիրրուրի կը գտնուէր, Կիրգանայի և Խուբուշկիայի իշխանները ընդառաջ կ'ելլեն Ասորեստանի վեհապետին և կը բերեն իրենց հարկերը . «ձիեր, արծաթ, ոսկի, կապար, պղինձ և պղնձէ ամաններ»⁽³⁾ : Ուրիշ արշաւանքի մը միջոցին կը ստանայ ան «արծաթ ոսկի, ձիեր, գործուած զգեստներ, արջառ, ոչխարներ, գինի» իրրեւ տուրք⁽⁴⁾ :

Սաղմանասար Գ . ի ատեն Կիրգանի կը տիրեն Ուպու⁽⁵⁾, Սուա⁽⁶⁾, Ասու կամ Ասաւ⁽⁷⁾ իշխանները : Ասորեստանի վեհապետը, իր թագաւորութեան առաջին տարին (856) Նաիրեան ծովէն վար իջնելով ընդունեց Կիրգանի ճոխ

(1) Ըստ Հ. Յ Սանտալեանի Կորճէից արեւմտակողմը Տմորի գաւառը(.⁸):

(2) Ըստ Հ. Յ. Սանտալեանի Կորճէից մէջ Այսուանք գաւառը (Սեպագիր Արձանագրութիւնք էջ 110 ծան. 2, 3):

(3) Ասուրնաձիրարաղ, Տարեգրութիւնք Ա. 54—58:

(4) Ասուրնաձիրարաղ, անդ Բ. 80:

(5) Նիւրուսի կոթողի. Տարեգրութիւնք 181:

(6) Բարձրաբանակի արձանագր. Ա:

(7) Մեմսֆար, Ա. 28, 61:

Սաղմանասար Գ.ի
ՍԵՆ Կոթողը

հարկը . «ձիեր , արջառ , ոչ-
խարներ , գինի , իւրաքանչիւրն
երկու սապատ ունեցող եր-
կու ուղտ» : Նմանապէս իր
իշխանութեան երկրորդ տա-
րին (857) , Ասուրի հզօր գէն-
քերը Նաիրիի ծովուն մէջ մը-
խորթնելէ յետոյ , կը մօտենայ
Գիրզանի (Կիրզան) , որուն
Ասաւ թագաւորն իր եղբայր-
ներովն ու որդիներովը կը
դիմաւորէ զինքը և կը բերէ
իր իշխանական հարկը . կառ-
քի ձիեր , ոչխարներ , գինի ,
7 երկսապատ ուղտեր : Սաղ-
մանասար Գ . Գիրզանի մայ-
րաքաղաքին մէջ կը կանգնէ
արձան մը , որուն վրայ
կ'արձանագրէ Նաիրիի մէջ
իր գործած յաղթութիւններն
ու ստացած հարկերը : Իր այս
արչաւանքներէ մէկի միջո-
ցին Կիրզանի Սուա թագա-
ւորէն ընդունած տուրքերը
քանդակած է «Նիւթութի
սեւ կոթողին» վրայ , որոնց
իրրեւ մեկնութիւն՝ արձա-
նագրուած է . «Կիրզանացի
Սուաի տուրքը . արծաթ , ոս-
կի , անագ , պղինձէ . անօթ-
ներ , հողէ՝ ամաններ , թա-

գաւորին գանձը, ձիեր, երկսպառ ուղտեր ընդունեցայ» :

Կիրզանի մասին արուած այս ծանօթութիւնները ինչպէս կ'երևի բաւական յստակ չեն անոր աշխարհագրական դիրքը շատ որոշ կերպով սահմանելու համար : Առուբարաններէն շատեր ուղած են զետեղել զայն Հայաստանի հարաւային արեւելեան կողմը, Արաքսի և Ուրմիոյ լճին միջև, պարսկական Մարանդ կամ Ատրպատական նահանգին մէջ⁽¹⁾ : Սակայն մեզի աւելի հաւանական կը թուի Մասերոյի կարծիքը, որուն համեմատ հարկ է կիրզանը դնել Վանայ ծովուն հարաւային արեւմտեան սահմաններուն վրայ⁽²⁾ : Նկատելով որ Կիրզանի ուրիշ ձեւերէն մէկն է նաև ինչպէս Գիլզանը, նոյնպէս և Բուզանը⁽³⁾ : Երկրորդ՝ Շրատէրի թարգմանած բեւեռածեւ արձանագրութեան մէջ Կիրզանը կը յիշուի մէկ կողմէն Արղասկու մայրաքաղաքին, Կերրուրիի և միւս կողմէն Կուրխի հետ : Երրորդ՝ Կիրզան անունը զանազան ձեւերով գործածուած կը գտնենք Պիթլիս-Չայի շուրջը, ինչպէս Ղալզան-սաղ, Խարզան՝ Սղերդի սանձագներէն մէկուն անունը, Թիզան՝ Պիթլիսի սանձագ :

(1) Schrader, Keilinschr. und geschichtsforsch. էջ 167—169. Hommel, geschichte Babyloniens und Assyriens, էջ 554. Tiele, Babylonisch-Assyrische Geschichte, էջ 468, 487. Winkler, Geschichte Babyloniens und Assyriens, էջ 197, 200. Delattre. Le peuple et l'empire des Mèdes էջ 72. Beick, Ueber das Reich der Manaer, ի Սերմին Verhandl. d. B. Anthropol. Gesel. 1894. էջ 482. Մ. Շորէք, Հայաստան, Քրդաստան և արեւմտեան Պարսկաստան Բարեպաշտական-ստորեւսակեան սեպագրերու համաձայն, Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէզիկեան, Վիէննա, 1904 էջ 110 :

(2) Maspero, անդ, հտ. Գ. էջ 14, 15 ծանօթ. 3 :

(3) Մ. Շորէք, նոյն անդ էջ 111, Maspero, անդ :

Է. ՊԼՈՒՆ

Խուբուշկիա եւ Մուճաճիր

Կիրզանի հետ քանիցս յիշուեցաւ նաև Խուբուշկիա կամ Խուղուշկիա: Կիրզանի հետ կուտայ ան իր տուրքը Ասորեստանի վեհապետին: Խուբուշկիա էր ուրեմն Կիրզանի սահմանակից, Կիրրուրիէն «վար»: Ասորեստանէն հոն երթալու համար հարկ էր անցնիլ դժուարամատչելի լեռներէ: Սաղմանասար Գ. ի իշխանութեան երեաներորդ տարին (830), անոր Տուրտանը (= Ընդհանուր Սպարապետ¹⁾ Դաինասուր, արշաւելու համար Խուբուշկացոց քաղաքներուն վրայ, կ'անցնի Չաւ (= Չար = Գայլ գետ) գետէն⁽²⁾: Միւս կողմէ կը տեսնենք որ Խուբուշկիա հիւսիսէն սահմանակից պէտք էր ըլլար Ուրարտուի, որուն Շուգունիա նահանգին կամ բերդաքաղաքին վրայ արշաւելու համար, Խուբուշկիայէն կը մեկնի Սաղմանասար Գ. (3) և կը մտնէ ուղղակի Շուգունիա:

Այս և նման ծանօթութիւնները կը ստիպեն զմեզ ընդունիլ թէ Խուբուշկիա, իր համանուն մայրաքաղաքով, կը գտնուէր Ուրմիոյ լճին արեւմտեան կողմը և կը տարածուէր մինչև Վանայ ծովուն հարաւային կողմերը, առանց հասնելու մինչև անոր ստիերը: Եւ աւելի անձուկ մտքով, կը գտնուէր ան Տիգրիսի արեւելեան ճիւղին արեւմտեան սահմաններուն վրայ, հաւանաբար այն տափաստանները, որոնք Մեծ Հայոց Մոկաց նահանգի սահմաններուն մէջ կը գտնուէին, այժմեան Ճուլամերկի և

(1) Գ. Թագ. ԺԸ. 17:

(2) Սաղմանասար Գ. Նիմր. Կոթող. Տարեգր. 160, 161:

(3) Սաղմ. Մեմաֆար, Ա. 23, 24:

կամ հնոյն Բուժուհեաց (= Հուբուշկիա = Բուժուհիք)
լեռնագաւառներուն մէջ: Այսպէս Խուբուշկիա կ'ըլլար
Ասորեստանի մօտիկ Նաիրիի ամէնէն հարաւային գաւառ-
ներէն մէկը⁽¹⁾:

Խուբուշկիա հիւսիսէն մասամբ սահմանակից պէտք է
եղած ըլլայ նաև Մուճաճիրի կամ Մուսասիրի⁽²⁾, գուցէ
նաև արեւելքէն:

Սաղմանասար Գ.ի Դաինասուր Տուրտանը, «բանա-
կին ստուար մասին հրամանատարը», նոյն վեհապետին
Յ1 բորդ⁽³⁾ տարին (829), Խուբուշկիայէն արշաւեց դէպի
Չապպարիա՝ Մուճաճիրի բերդաքաղաքը, որուն հետ ու-
րիշ Մուճաճիրեան 46 քաղաքներու տիրեց: Անկէց ան-
ցաւ Ուրարտու և աւերեց անոր 50 քաղաքները:

Մուճաճիր աւելի կարեւոր տեղ մը կը գրաւէ Սար-
գոնի արձանագրութիւններուն մէջ: Ասորեստանի այս
նշանաւոր թագաւորը, իր իշխանութեան ութերորդ տա-

(1) Հմմտ. Շրատէր, որ Խուբուշկիան կը փնտռէ «Չարի եւ
Վանայ լիճին միջեւ տեղ մը» (Keilinschr. und Geschicht. էջ
164): Ըստ Բելլի, Խուբուշկիան է այն լեռնագաւառը, որ Ուրմիոյ
լիճին արեւմտեան կողմը եւ Կիրզանի հարաւակողմը կը գտնուի
(Verhandl. d. Berl. anthrop. Ges. 1894 էջ 483): Շտրէք կ'ըն-
դունի թէ «Հուբուշկիան ըլլալու է վերին Չարի եւ Տիգրիսի մէջ
(Չախուի ուղղութեամբ), այսօրուան Բահդինանի կամ Կալակինէի
եւ դասականաց Ադիարենէ նահանգին մէկ մասին տեղը» (Հա-
յասան, սեպագրոց համաձայն, անդ էջ 116): Բիլլէրթէք աւելի
յստակ է ու բացորոշ. Խուբուշկիոյ Դադանա իշխանին երկիրը կը
տարածուի «եթէ ոչ վերին Չարի ամբողջ ձորին—այն տեղը՝ ուր
գետն արեւմուտք-հիւսիս-արեւմուտքէ գալով դէպի արեւելք-հա-
րաւ-արեւելք կը վազէ—, զէթ այս ձորին արեւմտեան կէսին
վրայ», (առ Շտրէք, անդ էջ 117, 119):

(2) Սաղմանասար, Նիւուս. Կոթող. Surengr. 178:

(3) Սաղմանասար, անդ, 174:

րին (715), լսելով որ «Մուճաճիրացի Ուրգանան Սսուր
և Մարգուկ դից վրայ իբ տուած երգուան ոտնակոխ
ըրած էր», միանալով Ուրարտուի վեհապետին՝ Ուրշայի
(= Ռուսաս), կը պատրաստուի՝ կը դիմէ դէպի Մուճա-
ճիր: «Սսուր՝ իմ տէրը զիս քաջալերեց, կ'ըսէ ան, իմ
պատերազմիկ կառքերովս և քաջամարտիկ ոտանաւոր ու-
ճիաւոր հազար զինուորներովս... դժուարին լեռները
կտրեցի, անցայ ճամբայ գտնուած վայրերը ճիւղ վրայ
հեծած, իսկ դժուարին տեղերը ոտքով քալեցի: Մուճա-
ճիրացի Ուրգանա արշաւանքիս յառաջանալը լսեց, թըռ-
չունի պէս փախաւ, դժուարին լեռան մը վրայ ելաւ:»
Սպա Սարգոն Մուճաճիր մայրաքաղաքը, «Քաղդիա
(= Խաղդի) աստուածին կայանը», պատնէշով կը պաշարէ,
կը գրաւէ, աւարի կուտայ անոր պալատը: Ուրգանայի
կնոջմէն ու մանչ ու աղջիկ որդիներէն զատ, կը գրաւէ
6170 բնակիչ, 690 ջորի, էշ, 100225 ոչխար, 34 տա-
ղանդ 18 մնաս ոսկի (1), 160 տաղանդ 2 ուկէս մնաս
արծաթ, անագաւղինձ, պատուական քարեր, գոյնգգոյն
կերպաններ և զգեստներ ևն. (2): Իսկ Խորսապատի պա-
լատի մեծ արձանագրութեան մէջ այս միևնոյն արշա-
ւանքի մասին կը գրէ Սարգոն. «Մուճաճիրացի Ուրգա-
նա, Ուրարտացի Ուրշային վստահելով, աւատային պար-
տաւորութիւնը մոռցած էր: Մուճաճիր երկիրն ամբողջ
զինուորներովս մարախներու նման ծածկեցի: Եւ նա, իր
կեանքն ազատելու համար, միամինակ փախստական գնաց
իր լեռներուն վրայ ելաւ: Յաղթանակով Մուճաճիր քա-

(1) Շուրջ 100,000 ֆրանք կամ 450,000 դրուշ:

(2) Ցաւալի է որ արձանագրութիւնը աւրուած է բոլորովին
եւ չէ կարելի աւարի տարուած առարկաներուն լիակատար ցու-
ցակն առաջ բերել: Տարեգրութիւնք Սարգոնի, 123—135:

դաքը մտայ : Իւր կինը , իր մանչերը , իր աղջիկները ,
ինչքը , գոյքը , իր սպալատին գանձը՝ ինչ որ էր , միանս-
գամայն 20170 մարդիկ՝ իրենց ստացուածներովն , իրեն
Քաղզիա և Բագրարդում (= Բագմաշտու ¹) աստուած-
ներովն , ասոնց ճոխ ինչքերովը՝ աւարի առի : Ուրչա՝
Ուրարտուի թագաւորը Մուձաձիր քաղաքին կործանելը ,
իւր Քաղզիա աստուածին աւարի առնուելը լսեց . իւր իսկ
ձեռքովն իր գօտիին երկաթի դաշոյնովը ինքզինքը սպան-
նեց» (²) :

Այս բոլոր արձանագրական ծանօթութիւնները կ'ա-
պացուցանեն թէ Մուձաձիր , գրաւելով Ուրարտուի և
Սուբուշկիայի սահմանակից գաւառ մը , մտած էր Ուրար-
տուի դաշնակցութեան մէջ . ապստամբած էր Ասորեստանի
գերիշխանութենէն . և հակառակ որ ուրիշ անգամներ
բռնի ոյժով խոնարհած ու Ասորեստանի Ասուր և Մար-
դուկ գերագոյն աստուածներու առաջ հպատակութեան
խօսք կամ երգում տուած էր , չէր ճանչցած հարաւի
մեծ պետութեան լուծը , և գուցէ ստիպուած կը միա-
նար Ուրարտուի (³) : Մուձաձիր կը կառավարուէր Ուր-
գանա անուն իշխանէ մը : Այս իշխանի գլանածեւ մէկ
կնիքն ալ գտնուած է և շատ հետաքրքրական : Կնիքը
գրուած է ասորեստաներէն լեզուաւ : Ինչ որ կ'ա-
պացուցանէ Ասորեստանի ազդեցութիւնը Մուձաձիրի

(¹) Ռոստ Բագրարդու ընթերցումէն նախամեծար կը համարի
Բագմաշտու մեւը , ուզելով անուան երկրորդ մասին մաշտուի մէջ
տեսնել իրանեան Մագրան : (Rost. Untersuch. Z. altorient.
Gesel. — առ Շտրէր , անդ էջ 90) :

(²) Սարգոն , Խոռսապ . Պաշտի Արձանագր. 72—77 :

(³) Ուրարտուի աշխարհակալ թագաւորներու մասին քիչ մը
վարը :

Ուրզանայի կնիքը ⁽¹⁾

վրայ, որ պէտք էր ըլլար ոչ այնքան հեռու նինուէի սահմաններէն :

Իրաւցնէ, եթէ ուզէինք Մուձաձիրի աշխարհագրական դիրքը որոշել, պիտի կրնայինք ըսել թէ՛ կը տարածուէր ան Խուբուշկիոյ հիւսիս-արեւելեան, Ուրարտուի հարաւ-արեւելեան և Ուրմիոյ արեւմտեան-հիւսիս արեւմտեան կողմը: Թէ Մուձաձիր Ուրմիոյ, եթէ ո՛չ արեւմտեան փերոն վրայ անմիջապէս, գէթ արեւմտեան սահմաններու վրայ կը տարածուէր, կրնանք ընդունիլ ո՛չ միայն Խուբուշկիոյ, Ուրարտուի, Մաննայի ևն. հետ անոր ունեցած սահմանակցական աղերսը նկա-

(1) Ուրզանայի կնիքը, որ կը գտնուի Լա Շէյի հնագիտական թանգարանը, կը կրէ հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Կնիք Ուրզանայի.
Թագաւորին Մուձաձիրի,
եւ Ուարտի (?) քաղաքին,
Որուն բերանը չար լերան մը վրայ
Օձի մը բերնին պէս բաց է:»

տելով, այլ եւ յիշելով Քէլիչինի (— Ուրմիոյ լճին հարաւային խորշին սրեւմտեան կողմը —) կիրճին արձանագրութիւնը: Այդ արձանագրութեան մէջ Ուրարտուի թագաւորը կը յիշատակէ Մուձաձիրի անունը, իբր իրեն հարկատու երկրի անուն: Ուրեմն եթէ Քէլիչինի գրտնուած երկիրը չէր Մուձաձիր, գոնէ անոր անմիջապէս մօտիկ կը գտնուէր:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ը.

Մ ա Գ Գ ա

Մուձաձիրի սահմանակից երկիր մ'էր նաև ՄԱՆՆԱ, որ ասորեստանեան արձանագրութիւններու մէջ կը կոչուի երբեմն նաև Մանա (1) և Մուննա (2):

Մաննա կը յիշուի առաջին անգամ Սաղմանասար Գ.ի բեւեռագրութիւններուն մէջ: Գիտենք, յիշեցինք արդէն, թէ Ասորեստանի այս վեհապետին զօրաց ընդհանուր հրամանատարը՝ Դաինասուր, Սաղմանասարի թագաւորութեան 30րդ տարին (830), արչաւած էր Կուրխի (= Կորդուք) և Սուբուշկիոյ վրայ, ուրկէ անցած էր Մաննա: Այս երկրին իշխանն էր այն ատեն՝ Ուղակի, որ Ասորեստանեան «զօրաց սաստկութեան առջև» կը զարհուրի, իր արքայանիստ Զիրտու (3) քաղաքը կը թո-

(1) Շամսի Ռամման Գ. Հարթ. Կորոդ, Բ. 39:

(2) Աղաղնիրարի Գ. Քաղանի վիմասահս. 8:

(3) Սարգոնի եւ Ասուրբանիարաղի արձանագրութեանց համեմատ՝ Իզիթնու (տե՛ս ի միջի այլոց Սարգոն, Տարեգր. 61, Ասուրբ. Տարեգր. Բ. 131), որ ըստ Հ. Յ. Սանտալեանի (Սեպագ. Արձա-

դու և կը փախչի, իր կեանքը փրկելու համար: Ասորեստանցի: հրամանատարը կը հետապնդէ զայն և անոր հպատակներէն կ'առնէ «անհամար արջառ, ոչխարներ, այծեր և ինչքեր» (1):

Անուանակիր տարիներու ցանկին մէջ, 808 և 807 (Ն. Ք.) տարիներուն զիմաց ալ կը յիշուին ասորեստանեան երկու արշաւանքներ զէպ Մաննա: Շամսիւռամման Գ. (825-812) և Ադադնիրարի Գ. (812-783) ևս արշաւած են Մաննա (2):

Բայց Մաննա ամէնէն աւելի ընդարձակ կը յիշուի Սարգոնի տարեգրութիւններուն մէջ: Իր թագաւորութեան երրորդ տարին (719) կ'իմանայ Սարգոն թէ Սուանդախուլ և Դուրդուկա ամուր քաղաքները, միարանելով Զիկերտացի Միտատիի հետ, ապստամբած են Մաննայի թագաւորէն՝ Իրանդուէն, որ Ասորեստանի «լուծը կը սիրէր»: Զիկերտեան Միտատի իր պատերազմիկ, հետեւակ ու ձիաւոր զինուորներով օգնած էր ապստամբ քաղաքներուն: Նինուէի մեծ վեհապետը անմիջապէս կը ժողուէ իր բոլոր զինուորները և կը խաղայ զէպի Մաննայի վերոյիշեալ քաղաքները, «զօրաւոր մեքենաներով պաշարելու անոնց ամուր պատուարները»: «Սորտակեցի, գետնի հաւասար բրի զանոնք, կը գրէ ան:

Աագր. անդ էջ 137, ծանօթ. 6) է Սարթաի գիւղաքաղաք, Տուրուբերան նահանգին Վարաժնունեաց գաւառին մէջ: Անշուշտ անուան զոյգն նմանութենէն պէտք է խարուած ըլլայ Հ. Սանտալեան, քանի որ Տուրուբերան աշխարհագրականօրէն չի համապատասխաներ ասորեստանեան արձանագրութեան Մաննային, ինչպէս պիտի տեսնենք:

(1) Սաղմանոսար Գ. Տարեգր. 167:

(2) Շամսիւռամման Գ. Հարք Կոքոդ անդ: Ադադնիրարի Գ. Քաղսնայ վիմասախս, անդ:

Բնակիչներն իրենց ինչքերովն առի տարի: Այն քաղաքներն աւերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի»⁽¹⁾:

Մաննացի Իրանգու իշխանին կը յաջորդէ, կ'երեւի, անոր որդին Ազա: Այս վերջինին երկու որդիները՝ Բագդատաի և Ուլլուսունու՝ քաղաքային կուլ կը յայտարարեն: Բագդատաի՝ Ումիլղիսի իշխանը, Ուրարաուի, Ջիկիրաուի, Կարալուի, Ալլաբրիսայի և այլոց հետ միաբանած, Ասորեստանի դէմ ապստամբելու նպատակով, կը մտնէ կարևոր դաշնակցութեան մը մէջ: Բագդատաիի դաշնակիցները կը յարձակին Ազայի վրայ, կը սպաննեն զայն, նկատելով որ կ'ուզէր Ասորեստանի հաւատարիմ մնալ ան: Ազայի գահուն վրայ կը բարձրացնեն անոր որդին Բուգդատաի: Սարգոն այս իմանալով, իր իշխանութեան ճորդ տարին (716), կը պատրաստուի արշաւել դէպի Մաննա: «Ձեռքերս դէպի Ասսուր վերցուցի, կը գոչէ ան, Մաննան ու Ասորեստանը փրկելու համար: Ուաւս լերան վրայ, հո՛ն ուր Ազայի դիակը նետած էին, Բագդատաին մորթալերծ և Մաննայի տեսիլ ըրի: Անոր եղբայրն Ուլլուսունու արքայական գահուն վրայ նստեցուցի»: Ուլլուսունու տեսնելով սակայն իր շուրջը խմբուած դաշնակցութեան կարևորութիւնը, չի կրնալով դիմադրել անոր հսկայ զօրութեան, մանաւանդ տեսնելով Ասորեստանցիին առերևոյթ անօգուտ ոյժը, ստիպուեցաւ յարիլ այն դաշնակցութեան, գործել անոնց հետ, նշկահել հարաւի մեծ կառավարութիւնը: «Ի զայրոյթ սրտիս, կը յարէ Սարգոն, այն երկիրները մարախներու նման ծածկեցի: Իղիրաու՝ Մաննայի արքայական քաղաքը՝ խուխարուի պէս կործանեցի. անոր բազմաթիւ պատերազմողները սպաննեցի: Իղիրաուն հրով այրեցի... Ուլ-

(1) Սարգոն, *Surlegruizpիւնի* 33—39:

լուսունու՝ Մանացին և իր բուլանդակ երկիրը իրբեւ մէկ
անձ եկան, ոտքերուս (փարեցան) . . . Ուլլուսունուի
յանցանքը ներեցի արքայական գահը նստեցուցի զայն»⁽¹⁾ :

Ուրարտուի Ուրշա կամ Ռուսաս թագաւորը սա-
կայն, ուզելով վրէժ լուծել, կ'արշաւէ Մաննա և 22
բերդաքաղաքներ կ'առնէ անկից իրբեւ գրաւական Ուլ-
լուսունուի հաւատարմութեան և թէ՛ իրբեւ պարգեւ .
պատանդ կ'առնէ նաև Մաննայի թագաւորի որդին :

Սարգոն, իր թագաւորութեան 7րդ տարին (715),
վերստին կ'արշաւէ դէպի հիւսիս և այն 22 ամրոցները
կը միացնէ Ասորեստանի⁽²⁾ : «Զիկիրտացի Միդատտի, կը
գրէ ան այլուր, իմ զէնքերէս վախցաւ, անոր հետքը չի
տեսնուեցաւ : Անոր արքայական քաղաքը՝ Պարդան՝
կրակի տուի, անոր շրջակայից 23 ամուր քաղաքներու-
տիրեցի, անոնց կողոպուտն առի տարի : Սուանդախուլ
և Զուրզուկկա՝ Մաննայի քաղաքները, որոնք Միդատ-
տին անձնատուր եղած էին, առի, կողոպուտնին առի
տարի . . . : Մաննացի Ուլլուսունու ըրած գործերս դրժ-
ուարամատոյց լերանց մէջ լսեց . թռչնոյ նման թռաւ
եկաւ, ոտքերուս փարեցաւ : Անոր անհամար յանցանք-
ներուն ներեցի, մոռցայ անոր չարագործութիւնը, ներեցի
անոր ու իր արքայական գահուն վրայ նստեցուցի : Այն
22 բերդաքաղաքները՝ 2 ամուր քաղաքներով միասին՝
զորս Ուրշայի և Միդատտիի ձեռքէն առած էի, անոր
տուի . անոր աւերեալ երկիրը նորոգեցի»⁽³⁾ :

Սարգոնէն յետոյ Ասորեստանի վեհապետներուն մէջ

(1) Սարգոն, Տարեգր. 52—63 հմմտ. Խորսապ. Պալսս. ԺԴ.
Տարեգիրն, 47—57 :

(2) Սարգոն, Տարեգր. 75—78 :

(3) Սարգոն, Խորսապ. Պալսս. մեծ արձանագր. 44—52 :

Ասուրբանիրազն (668-638) է որ բաւական ընդարձակ կերպով կը յիշատակէ Մաննան :

«Իմ չորրորդ արշաւանքիս, կը գրէ ան, զօրքս խաղացուցի Մաննայի թագաւորին Ախսերայի դէմ : Հրամանաւ Ասուրի, Սինի, Շամաչի, Ռամմանի, Բէլի, Ներբովթի, Նինիրի, Ներգաղի և Նուսկուի, քաղցի Մաննայի վրայ, հոն յաղթանակով յառաջացայ : Անոր անթիւ ամուր ու փոքր քաղաքները առի մինչև Իզիրատու, աւերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի : Այն քաղաքներէն մարդիկ, ձիեր, էջեր, արջառ և ոչխարներ յափշտակելով հանեցի, աւարի առի : Ախսերի երբ իմ արշաւանքիս գալն իմացաւ, թողուց Իզիրատուն՝ իր արքայական քաղաքը, փախաւ Իշտատտի՝ իր ապաստանի քաղաքը, և հոն դադար առաւ : Տիրեցի այն գաւառին . 15 օրուան ճամբայ աւերակ դարձուցի, աւերակաց աւազ թափեցի : Ախսերի, որ իմ ճոխութենէս չի վախցաւ, հրամանաւ Իշտարի, որ Արբեղայի մէջ կը բնակի, որ լսած էր առաջուց . «Ախսերիի, Մաննայի թագաւորին մահը «ես՝ ինչպէս որ ըսած եմ՝ պիտի կատարեմ», իր ծառաներուն ձեռքը մատնեց զայն : Իր երկրին մարդիկն անոր գէմ ապստամբեցան . անոր դիակը իր քաղաքին մեծ փողոցին վրայ նետեցին, իր մարմինը գետինը տարածուած թողուցին : Անոր եղբայրը, անոր գերդաստանը, անոր հօրը տան սերունդները գէնքով ջնջեցի : Յետոյ իր որդին Ուալլի անոր գահը նստաւ : Զօրութիւն Ասուրի ևն . . . մեծ աստուածներուն՝ իմ տէրերուս՝ տեսաւ նա և խոնարհեցաւ իմ լուծիս տակ : Ինքզինքը կենդանի պահելու համար խոստովանեցաւ իր յանցանքները, իմ ճոխութեանս ազերսեց : Երիսիննի՝ իր ծնած մէկ որդին Նինուէ զրկեց, և նա ոտքերս համբուրեց : Շնորհս չնորհեցի անոր : Հաշտութեան ողջոյնով գետպանս զրկեցի :

Իր երիկամունքէն սերած աղջիկ մը իբր երկրորդական կին ինծի զրկեց : Իր առջի ժամանակներու տուրքը , զոր իմ հայրերուս կառավարութեան ատեն դադրեցուցած էին , իմ առջևս բերին : Անոր առաջուան հարկին վրայ 30 ձի աւելցուցի , անոր վրայ դրի :»⁽¹⁾

Արձանագրական այս բոլոր ծանօթութիւնները , զորս ամփոփեցինք , ակներև կը ցուցնեն թէ Մաննա կը գտնուէր Մուճաճիրի , Սուբուշկիայի հիւսիսային արեւելեան և Ուրարտուի արեւելեան կողմը . որով ընական կերպով կը մղուինք դնել զայն Ուրմիոյ ծովուն հիւսիսային և զերքներէն Երասխի ափերը տարածուող գաւառներուն , այն է Մարանդի կամ Ատրպատականի մէջ⁽²⁾ : Թէև պարտաւոր ենք խոստովանիլ թէ ամէն ժամանակ միեւնոյն ընդարձակութիւնն ունեցած չէ ան : Ընդհակառակը կը տեսնուի որ Սարգոնի , Ասուրահադդոնի և Ասուրբանիբադի ժամանակ , Մաննա աւելի դէպի հարաւ տարածուած էր քան դէպի հիւսիս . ասով կրնայ մեկնուիլ անշուշտ թաշթէփէի արձանագրութիւնը , զոր կանգնած է Մենուաս՝ Ուրարտուի թագաւորը , յաւերժացնելու համար իր դէպի Մաննա կատարած արշաւանքները : Արդարև Մաննանք պէտք է գաղթած ըլլան կասպից ծովուն հարաւային-հարաւարեւմտեան սահմաններէն և հետզհետէ տեղաւորուած Ուրմիոյ լճին շուրջը :

Թէ ի՞նչպիսի ժողովուրդ մ'էին անոնք . բան մը չենք կրնար ըսել : Թէև հաւանական կը թուի որ կազմախօ-

(1) Ասուրբան . Ռասսամի Գլանի *Sur les fouilles de*, Բ. 126 — Գ. 26 :

(2) Ընդհանրապէս ասուրբանները միաբան են այս մասին : *Zinn*, Hommel, *Geschicht.* էջ 598, Schrader, *Zur Geograph. des assyr. Reiches* , ի Թերթիին *Sitzungsber. der Berl. Akad.* 1890 էջ 331, առ Շորէր անդ, էջ 102 :

սական ու ազգագրական տեսակէտով խորունկ տարբերութիւն ունէին Նաիրիի, Խուբուշկիայի, Մուձաձիրի, Ուրարտուի ևն. աշխարհներու մէջ տարածուած ժողովուրդներէն :

Մաննա Տոսպեան արձանագրութեանց մէջ կը ներկայանա Մանաւ ձեւով : Մանա ձեւը պէտք չէ շփոթել անշուշտ Վան (= Բիալնա) ձեւերուն հետ : Այս վերջինը Վան քաղաքի վիճակին նախկին անունն է, ուրարտեան արձանագրութեանց մէջ յաճախ գործածուած :

Ս. Գրոց մէջ կը հանդիպինք այնպիսի խօսքի մը որ կ'արժէ յիշատակել հոս : Երեմիա մարգարէն խօսքն ուղղելով հիւսիսային ազգերուն, կը գրէ. «Պատուէր տուք յինէն Արարատեան թագաւորութեանցն և Ասքանազեան գընդին» (1) : Այս խօսքը սակայն ուղիւ թարգմանութեամբ պէտք էր ըլլար. «Պատուէր դուք յինէն թագաւորութեանցն Արարատայ, Մինուայ և Ասքանազայ» (2) :

Միևնիկ մեր այս Մաննան է : Զարմանալի է որ Հին Կտակարանի ասորերէն թարգմանութիւնը և Տարգում, Միննիի տեղ, «Արմենիա» կը դնեն, ինչոր ոմանց (3) թելադրած է Ար (հար = լեռոն)—Մէնիա (= Միննի = իրր «լեռնային Հայաստան») զուգորդելու Միննիի հետ (4) :

(1) Երեմ. ԾԱ. 27 :

(2) Հմմտ. E. Reus, La Bible. Բասմաշեան, Տոսպակն Արձանագր. Մանազկերտի, Վիննտիկ 1897, էջ 1—2: Բանասեր, 1903 թ. 1 էջ 3 :

(3) Գ. Յ. Բասմաշեան Տոսպ. Արձ. Մանագ. անդ. Բանասեր, անդ էջ 4 :

(4) Արմենիա անունը բաւական զայնակողութեան քար եղած է մեկնիչներու համար: Առաջին անգամ Դարեհի Պեհիստունեան արձանագրութեան մէջ կ'երեւնայ ան (Արմ'իւա, Արմանիա, Հարմիւիյայ): Ամէնէն հետաքրքրական մեկնութիւնը կը թուին Դար-

Ասֆաւնազը հաւանաբար պէտք է ըլլայ արձանագրական Աշխուզան⁽¹⁾, Ուրարտուի և Մաննայի դրացի գաւառ մը :

Իսկ Արարասը ասորեստանեան արձանագրութիւններու ՈՒՐԱՐՏՈՒՆ է անտարակոյս⁽²⁾ :

Ք. ՔՂՈՒՆ

Ուրարտուի աշխարհագրութիւնը

Ստուգիւ շատ կանուխէն ուշադրութեան առարկայ եղած էր Ասորեստանի արձանագրութիւններուն Ուրարտին և Ս. գիրքի ու հայ աւանդութեան Արարասի նմանութիւնը :

Աստուածաշունչի մէջ գրուած է. «Եւ նստաւ տապանն յեւթներորդում ամսեանն ի քսանեւեօթն ամսոյն ի լերինս Արարասայ» : (Ծննդ. Բ. 4) : Եսայի (ԼԷ. 38)

մեստետէրի տուածը, որուն համեմատ Արմ'իևիա կազմուած պէտք է ըլլայ Ար(արարտ)—Միև(ն)ի=Արմիևի(ա) անուններու զուգորդութեամբ, եւ Բ. Խալաթեանցի կարծիքը, որուն համեմատ այդ անունը կազմուած պիտի ըլլայ Արամ(է) անունէն եւ ուրարտական իևի կամ եի մասնիկէն (Հայ. ևախարար. ծագումը, 1902, էջ 8) : Այս մասին մենք կը յուսանք երկար կը զրննք ուրիշ գործի մը մէջ. «Արիական Հայերը եւ իրենց քաղաքաշինութիւնը» :

(¹) Ըստ Կ. Յ. Բասմաշեանի Աշխուզային ու (վայ)ը զբնագրական սխալով մը պէտք է փոխուած ըլլայ և (նուն)ի, որով Աշխուզը փոխուած Աշխգի կամ Ասֆաւնագի : Այս մասին եւս Արիական Հայոց վրայ խօսած ատեննիս :

(²) Հմտ. Ծննդ Բ. 4. Եսայ. ԼԷ. 38. Բ. Թագ. ԺԹ. 37, Յովսեպոս Արարասը կը թարգմանէ Հայք կամ Հայասսան (Հևախօս. Հրէից. Ա. 3, 5) : Հմտ. նաեւ Խորենացի, Ա. Ժե. Եւսեբիոս, Պատրաս. Աւես. Թ. Ժք. 19, Հերոնիմոս, Մեկնութ. Եսայ. ԼԷ. 38 :

կը գրէ . «Եւ մինչդեռ երկիրպագանէր (Սենեքերիմ) ի տան իւրում Նասրաքայ կոոց իւրոց, Աղբամելէք և Սարասար որդիք նորա սպանին զնա սրով և ինքեանք գնացին փախստական յերկիրն Արարաս» : Նոյն խօսքը գրեթէ կրկնուած է նաև Դ . Թագաւորաց մէջ (ԺԹ . 37) : Այս դէպքը կը յիշէ նաև Տովբիթ , ըսելով . «Փախեանն նոքա ի լերինս Արարատայ» (Տովբ . Ա . 21) : Երեմիայի խօսքը (ԾԱ . 27) նախորդ գլուխին մէջը յիշեցինք արդէն :

Ինչպիսիք է զիտնալ թէ Ս . Գիրքի մէջ Արարասը լեւրա՞ն անուն է թէ երկրի : Շէօպֆէր աշխատած է ապացուցանել թէ լեւրան անուն է ան , հիմնուելով Ծճնդ . Ը . 4 համարին աղէքսանդրեան թարգմանութեան վրայ ⁽¹⁾ : Սակայն հարկ է ըսել թէ Արարասը աւելի իրրեւ երկիր կը յիշուի Աստուածաշունչի մէջ քան լեւրան անուն ⁽²⁾ : Ս . Գիրքի հայ թարգմանիչներն ալ այդ միտքով կը հասկընան վերոյիշեալ համարները . այսպէս՝ Եսայեայ «յերկիրն Արարաս» ի տեղ կը թարգմանեն «ի Հայս» , Տովբիթի «ի շերիևս Արարասայ» ին տեղ՝ «ի շերիևս Հայոց» : Նոյնպէս Աստուածաշունչի յունարէն և ասորերէն թարգմանութիւններուն մէջ Արարասի տեղ շատ անգամ կը թարգմանուի Հայք կամ Հայաստան , անշուշտ երկիրի իմաստով : Յովսեպոս և Եւսեբիոս ևս նոյն կերպով կը հասկընան ու կը մեկնեն ⁽³⁾ : Հերոնիմոս իր Եսայեայ մեկնու-

(1) Geschichte des A Test. էջ 50 առ Սիմօն Վէրէր, Արարասը Ս . Գրոց մէջ, էջ 6, Թրգմ. Հ . Բ . Վ . Պիլէգրիկճեան, Վիէննա, 1901 :

(2) Հմնտ. մասնաւորապէս Եսայի եւ Դ . Թագ. յիշատակուած տեղերը, որ «երկիր Արարատայ» ունին. ինչպէս Երեմիա որ «Մամշխոք Արարաս» կը կոչէ :

(3) Joseph, Ant. Jud. Ա . 3, 5, Եւսեբ. Պատր. Աւես. Թ . ԺԲ . 19 :

թեան մէջ կը գրէ . «Արարատը Հայաստանի մէջ դաշտային գաւառ մըն է , որուն մէջէն կ'անցնի Երասխ» (1) :

Խորենացիի մատենագրութեան՝ պատմութեան ու Աշխարհագրութեան մէջ 18 անգամ կը յիշուի Այրարատ (= Արարատ)ը , բայց ո՛չ մէկ ատեն լեւան իմաստով (2) : Ագաթանգեղոս հայկական գաւառ մը կը նկատէ զայն , որուն մէջ կը գտնուին Վաղարշապատ , Արտաշատ քաղաքները (3) : Փաւստոս Բուզանդ ևս հայկական նահանգ մը գրտէ զայն (4) : Այսպէս և Կորիւն , Ղազար Փարպեցի , Եղիշէ , Սերէոս ևն . : Ճիշտ է որ հայ մատենագիրներէ ոմանց մօտ Արարատ անունը կրկին իմաստով կը ներկայանայ . երբեմն ամբողջ Հայաստանը կը կոչուի այդ յորջորջումով , երբեմն ալ Հայաստանի մէկ մասը միայն , այն է՝ Մեծ Հայոց Այրարատեան գաւառը , բայց հիներէ ո՛չ մէկին մէջ չէ գործածուած իբրև առանձին լեւան մը անուն : Այդ իմաստը յայտնապէս Ս . Գիրքի համարներուն սխալ մեկնութեան ազդեցութեամբն է շինուած :

Թէ ի՞նչ է այդ անունին ստուգաբանութիւնը , ստոյգ բան մը չենք կրնար ըսել զժրբխտարար : Արժէք չունի անշուշտ Խորենացիի հայթհայթած մեկնութիւնը . մեր պատմահայրը «անուանեալ կոչի , կը գրէ Արարատի համար , յանուն Արայի Այրարատ» (5) : Այս աւանդութեան վրայ հիմնուած , ոմանք կ'ուզեն մեկնել զայն արտ =

(1) Մեկն. Եսայ. ԼԷ. 36. Migne, հտ. ԻԴ. էջ 389:

(2) Հմմտ. Խոր. Վենետիկ 1843, էջ 22, 23, 34, 36, 47, 96, 138, 144, 157, 208, 232, 238, 309, 316, 607, 609, 610, 258:

(3) Ագաթ. Վենետիկ 1862, էջ 103, 122, 594, 602, 612, 626, 651:

(4) Բուզանդ, Վենետիկ 1832, Դ. ժղ, էջ 114, ԻԴ. 144. Ե. գ. 204, Զ. ա. 262:

(5) Խոր. Ա. ժգ. էջ 36, հմմտ. Ա. ժե, 34:

երկիր բառով՝ Արայի արտ կամ երկիր ⁽¹⁾ : Եղան ոմանք որ երրայեցերէնով ուղեցին մեկնել այս անունը , ուրիշներ արիական բառ մը նկատեցին զայն , մինչդեռ այլք սեմական ծագումով կամ նոյնիսկ ասորեստանեան բառ մը ընդունեցին զայն : Այսպէս ոմանց համար արյարադա ի սղունն է ան և կը նշանակէ «սուրբ երկիր» ⁽²⁾ : Ըստ Գոշէի՝ արիլարսա (= Ժողովատեղի Արիաներու) էն պէտք է ելած ըլլայ հայոց Արարատը ⁽³⁾ . իսկ ըստ Շպիգէլի , իրանեան hara և haraiti բառերուն աղաւաղումն է և կը նշանակէ իրանեան զրոյցին համեմատ ամբողջ աշխարհը պատող դիւցալեաը ⁽⁴⁾ : Հ . Յ . Վ . Սանալճեան նոյնպէս կը ջանայ յունարէնով՝ արիական լեզուով մեկնել Արարատը . այսպէս կը ջանայ ազացուցանել թէ յունարէն ուր-ե = «լերինք» և արսա = «բարձունք» ած . «բարձրացեալք» բառերէն բարդուած է ան ⁽⁵⁾ :

Հարկ է ըսել սակայն թէ այս բոլոր մեկնութիւնները համոզիչ չեն : Արարատ = Արարատ անունը արիական չի կրնար ըլլալ , որովհետեւ առաջին անգամ գործածուած է Ասորեստանցիներէն ու Հայաստանի նախաբնիկներուն ծանօթ չէ : Ասորեստանի արձանագրութիւններուն մէջ գուցէ կրնայ աղաւաղուած ըլլալ այդ տեղական անունը .

(1) Հմմտ. Fried. Mourad. Ararad und Masis, Heilderberg, 1901: Ս. Վէրէր, Արարատը Ս. Գրոց մէջ, անդ էջ 2, 3:

(2) Scholz, Commentar zu Jeremias, Vurzburg, 1889. Գլ. ԻՍ. 27. առ Ս. Վէրէր, անդ էջ 3:

(3) Հմմտ. Mourad, անդ էջ 22:

(4) Spiegel, Eranisch. Altertumskunde, Ա. էջ 482, հմմտ. Ս. Վէրէր, անդ էջ 3: Vigouroux, Dict. de la Bible, 109. Ararat: Այս վերջինը կը գրէ. «Արարատ անունն արիական բառ մը ընելու ամենեւին պատճառ մը չկայ, վասնզի կարծեցեալ Արիարատը բառը բոլորովին շինծու է»:

(5) Սանտալճ. Սեպ. Արձանագր. Վիէննա, 1901 էջ 13:

այս մասին կրնանք յիշել թէ Ասորեստանցիք նախ ար-
ուրսու կոչած են զայն և ապա ուր-արսու կամ ու-րա-
ար-սու . նոյնպէս կրնանք յիշել թէ Հերոզոտոսի (Գ . 94 .
է . 79) յիշած Ալարոսեանները (= Ալարոսիի) այժմ ընդ-
հանրապէս նոյն կը համարուին Արարսեաններուն հետ ,
և սակայն չունինք փաստ , կարենալ ըսելու համար թէ
նախահայաստանի բնիկները այս անունով կը կոչէին զի-
րենք կամ իրենց երկիրը : Հաւանական է ուրեմն ենթադ-
րել թէ ասորեստաներէն անուն մըն է ան , եթէ անծա-
նօթ լեզուի մը մնացորդը չէ :

«Ասորեստանեան արձանագրութեանց մէջ յիշուած
Ուրարսու երկիրը՝ Նաիրիի հիւսիսային կողմը կ'իջնար ,
այսինքն՝ մեր ազգային մատենագրաց «Այրարատ» ան-
ուամբ աշխարհին տեղը բռնած էր , կը գրէ Բասմաջեան ,
որով ետքէն ալ՝ Ս . Գրոց միջոցաւ՝ նոյն «Այրարատ»
կամ «Արարատ» ձեւն ստացաւ՝ Ուրարսու անունը : Ուշ-
սու կամ Ուրաշսու ձեւն յատուկ էր Բաբելացւոց , իսկ
Ուրսու կամ Ուրարսու՝ Ասորեստանեայց : Անուանս Ս .
Գրոց մէջ «Արարատ» ձեւով կիրարկութիւնը՝ մտած է
ուղղակի Ասորեստանցիներէն , անուազն ժ . դարուն
մէջ . վասնզի , եթէ Բաբելացւոց ազգեցութեան տակ
մտած ըլլար , այն ատեն պէտք էր որ Արաշաս ձեւն ու-
նենար հոն , նկատելով որ բաբելոնեան ձեւն էր Ուրաշ-
սու , շ ով :

Արդ այս Արարատ անունն Ասորեստանեայց լեզ-
ուաւ — որ սեմական լեզուաց հնագոյն ներկայացուցիչն
է — Ուշսու կամ Ուրսու բառէն ծագած ըլլալով՝ կը
նշանակէ «կեդրոն , բարձրութիւն , բարձր» , որ շատ լաւ
կը յարմարին նոյն գաւառի զիրքին : Ասուրբանիրազ
թագաւորին (668-626 Ն . Բ .) մատենադարանէն գրտ-
նուած Ասորեստանեայց լեզուի բառարանի մը համեմատ ,

որ աղիւսեայ պնակիաներու (tablettes) վրայ գրուած և մասնաւոր խնամքով մը պահուած է, Ուրսու հոմանիշ է Թիլլա տառախումբին (Delitzsche, Assyrisch Lesestücke, Leipzig, 1885, էջ 54 տող 84 = S. 74), որ ասորեստաներէն թուղու — « ծիծ, ստինք » բառին հետ եթէ նմանութիւն չունի, պէտք է ուրեմն աղերս ունենայ թիլ(լ)ու = « բլուր » բառին հետ. բայց աւելին կայ. յիշեալ աղիւսեայ շատ նշանաւոր և աշխարհիս ամենահին բառարանին մէջ՝ այսպէս գրուած է խնդրոյ նիւթ եղող բառը :

թի — իլ — շա

|

թիլլա

|

ուր — սու — ու

Արդ, երկրորդ սիւնակին մէջի գաղափարանշանը կը կարդացուի նաև Աֆֆադ, որ ծանօթ Ա.ք.քաղացւոց երկրին անունն է, և կը նշանակէ « ամուր, կարծր », հակադրութեամբ անապատի և դաշտի, այն է՝ ժայռ, լեռ » ⁽¹⁾ :

Ինչ ալ ըլլայ Ուրարսու-Արարաս բառին իմաստը, մեզի համար կարեւորը անոր աշխարհագրական դիրքն է անշուշտ, մանաւանդ ասորեստանեան ազբիւրներու համեմատ :

ՈՒՐԱՐՏՈՒ կամ ՈՒՐԱՐՏԻ անունը առաջին անգամ կ'երեւի Ասուրնաձիրարադի (885-860) արձանագրութեան մէջ : Ասորեստանի այս աշխարհակալը ինք-

(1) Կ. Յ. Բասմաշեան, Հայկ. Ս. Գրոց մեջ, « Բանասէր » 1903 էջ 5-6 :

զինքը կը կոչէ «Սուքնատ գետին աղբերակունքէն մինչև Ուրարաի գտնուող երկիրները նուաճող» : Այս մէկ երկու բառերը կը ցուցնեն թէ Ասորեստանցիք Ուրարտու ըսելով կը հասկնային Սուքնատի (որ է Մերենէ-Ուկամ ըստ Լէմանի՝ Պիրքէլէն-Սու, Տիզրիսի արեւմտեան մեծ ճիւղը) աղբերակունքէն դէպի հիւսիս տարածուած գաւառ մը :

Նոյն գաղափարը կը յայտնէ նաև Մաղմանասար Գ. ի (860-825) թողած արձանագրական ծանօթութիւնը : Այս նշանաւոր Ասորեստանցին Ուրարտուն կը յիշէ Ալզիի, Դաիաինիի, Նիմմիի, Կիրզանայի և Սուբուշկիայի հետ ⁽¹⁾ : Միւս կողմէ իր Մենաքարի արձանագրութեան մէջ կը գրէ ան ⁽²⁾ . «Լինզիտիէն ելայ, Արձանիայի վրայէն անցայ, Սուխմի երկիրին մօտեցայ . . . Սուխմիէն ելայ, Դաիաինի երկիրին վրայ իջայ . . . Դաիաինիէն ելայ, Ուրարտացի Արամէին թագաւորական քաղաքը՝ Արզասկուի մօտեցայ» :

Ասորեստանցւոց Ինզիսին հին Հայաստանի Ծովաց գաւառին Հանձիթ գաւառակն է ⁽³⁾ : Արձանեան այժմու Արածանիկն է կամ Մուրաս-Չայը ⁽⁴⁾ : Դաիաինի, տեսանք արդէն, պէտք է վնտուել միջին Արածանիի հիւսիսային կողմերը : Ուրարտու կ'իյնայ ուրիմն Մուրատ-Չայի հիւսիսային արեւելեան վերնագաւառներուն մէջ : Արդարև Արածանիի հիւսիսային կողմը, Կարնոյ հարաւային արեւելեան սահմաններուն մօտիկ կը գտնենք նաև Արծն քաղաքը, որ պէտք է Ուրարտուի մայրաքաղաք նշանակ-

(1) Մաղմ. Նիմրուտ. Կոթ. Տարեգր. 42—45 :

(2) Սիւն Բ. տ. 45—48 եւն. :

(3) Հ. Յ. Վ. Սանտալմ. Սեպ. Արձանագր. էջ 13, ծանօթ 2 : Տօթ. Մ. Շտրէք, Հայաստան, էջ 43 :

(4) Հ. Յ. Սանտալմ. անդ էջ 13, ծանօթ. 3., Շտրէք, անդ :

ուած Արգասիուն կամ Արգասիունուն եղած ըլլայ ⁽¹⁾ : Ամենայն հաւանականութեամբ պէտք է ընդունիլ ուրեմն թէ Ուրարտուի արեւմտեան սահմանները կը կազմէին Կարնոյ գաւառին հարաւային արեւելեան մասերը : Չենք կրնար ըսել թէ այդ ատեն (Թ. դարուն Ք. Ա.) ո՛րքան ընդարձակութիւն ունէր Ուրարտու, թէեւ ստիպուած ենք ընդունիլ թէ ո՛չ այնքան ընդարձակ գետին մը կը գրաւէր ան : Սաղմանասար Գ. Ուրարտուի Շուգունիա բերդաքաղաքը գրաւելէն և ուրիշ 14 ուրարտական քաղաքներ այրելէն ետք, «դէպի Նաիրիի ծովը (= Վանայ ծով) վար կ'իջնէ» ⁽²⁾ : Բզնունեաց կամ Նաիրիի ծովը Ուրարտուի չէր պատկաներ ուրեմն : Սաղմանասար Գ. է ետքը սակայն, ինչպէս Թագղաթփաղասար Գ. ի (745-727), Սարգոնի (722-705) օրով, Ուրարտու յայտնի կ'երեւի ո՛չ միայն դէպի Արեւելք՝ Երասխի արեւմտեան եզերքներուն վրայ, այլև տարածուած դէպի հարաւ, մինչև Վանայ ծովուն հարաւային սահմանները :

Այս ամէնը կ'ապացուցանեն թէ Ուրարտու, սկիզբէն փոքրիկ գաւառ մը, հետզհետէ ընդարձակուած և տարածուած է գրեթէ ամէն ուղղութեամբ : Անոր անունը թէեւ ուշ գործածուած Ասորեստանի վեհապետներէն, բայց ահարկու եղած է տակաւ : Թագղաթփաղասար Գ. ի ատեն այդ երկիրը «լայնատարած Ուրարտի» կը կոչուի արդէն ⁽³⁾ : Նաիրի կամաց կամաց կը պզտիկնայ անոր առջև և կուգայ ժամանակ մը, երբ Խուբուշկիոյ մէջ

(1) Maspéro, Hist. anc. հտ. Գ. էջ 61 ծանօթ. 4: Sayce, The cuneif. Inscript. of Van, անդ էջ 429—430: 2. Սանտալմ. անդ էջ 133:

(2) Սաղմանասար Գ. Մեկնաբարի Արձնգր. 25, չ6:

(3) Նիւրս. Տոյս. Արձնգր. 20, 24:

միայն կ'ամփոփուի ան : Նաիրիի ծովը Ուրարտուի սահմաններուն մէջ կ'իջնայ . Տոսպ կամ Տուրուշպա քաղաքը (այժմու Վանը) կ'ըլլայ ուրարտեան վեհապետներու մայրաքաղաքը և Բիաինան (= Վան) Ուրարտուի կեդրոնական գաւառներէն մին :

Ուրարտուի արձանագիրը Թագաւորները, գրեթէ ամէնքն ալ, ինքզինքնին «Թագաւոր Բիաինայի», կը կոչեն, ինչպէս «Թագաւոր Նաիրիի», «արքայ երկրին Շաուրացուոց (?)» ևն : Վանեան արձանագրութիւններու Բիաինան յոյն աշխարհագիր Պտղոմէոսի (Ե. ժր. 21) Բիանան է անտարակոյս, որ կը համապատասխանէ այժմու Վան քաղաքին : Զարմանալի փոփոխութիւնով մը քաղաքին հին անունը (= Տոսպ) տրուած է գաւառին, և գաւառին անունը (= Բիաինա)՝ Վան՝ տրուած է քաղաքին ⁽¹⁾ :

Իսկ թէ Հայաստանի այդ նշանաւոր բնիկներն ի՞նչ անունով կը կոչէին զիրենք, դեռ բացարձակ կերպով յայտնի չէ : Հակառակ Սէյսի, Բեւք և Լէման կը կարծեն թէ Հայաստանի այդ ամենահին բնիկները կը կոչուէին Խաղլիի, իրենց գերագոյն աստուածին՝ Խաղլիի անունով : Իրենց կարծիքը բաժնած են Նիկոլսկի, Մասբերօ, Շարէք և ուրիշներ : Արդարեւ թէեւ վճռական կերպով չենք կարող յայտնել կամ ընդունիլ այս կարծիքին ըստուգութիւնը, բայց բաւական նշանակալից են անոր փաստերը :

Շարէք համառօտիւ առաջ կը բերէ Բեւքի և Լէմանի հետազօտութիւններու գլխաւոր արդիւնքները և կը գրէ . «Ուաղղէացիք մեր առջեւը կ'ելեն իրրեւ պոնտացի ժո-

(1) Հմմտ. Խոր. Գ. լե. էջ 223, Պճմ. Հնփսիմ. անդ էջ 302, Աշխարհգր. անդ էջ 608, Պտղոմէոս, Ե. ժգ, 19, Բ. ԺԹ, 12 :

դովուրդ մը Սոփոկլէսի (Ստեփ. Բիւզանդ. էջ 680), Քսենոփոնի (Արչաւ. Գ. դ, դ, Ե. և, Ժէ) և Ստրաբոնի (ԺԲ. էջ 549) Χαλδαῖοι անուանածներով, զորս պէտք չէ Բաբելոնի Քաղաքէացիներուն հետ շփոթել, որոնց նախնական անունն էր Կաշաու: Ստեփաննոս Բիւզանդացի Χαλδίαν (Խաղդիքը) կ'անուանէ «Հայաստանի մէկ գաւառը», որուն բնակիչները Χαλδοι (Խաղդէացիք) կը կոչուին: Χαλδίη յոնիական ձեւին վկայութիւնն ալ կը վկայէ, որ ճշգիւ համաձայն է բնիկ Խաղդիա (Խաղդիք) ձեւին, նոյնն ըսելու ենք Ռափէննայի Անանուսին (II, 17) Խաղդիէ ձեւին համար: Նմանապէս Սուրբասի Χαλδίνην իր ձեւովը բոլորովին կը համապատասխանէ բնիկ արձանագրութեանց խաղդիւնա (Խաղդիք) ձեւին: Բիւզանդացւոց պետութեան ժամանակն իսկ Խաղդիք պետութեան ութերորդ բանակաշարջանը («թեմ») կը կազմէին: Այս բանակաշարջանն Արաբացւոց ալ անձանօթ չէր: Հայ մատենագիրներու քով ալ շատ սովորական է Խաղդիք անունը, այսպէս Մ. Խորենացի (Բ. դ. 73, հղ, 157, Գ. խդ, 235, Աշխարհագր. 605) Խաղդիք անունով երկիր մը գիտէ, որ սակայն վերջէն Լազաւստան ըսուած երկրին հետ նոյնն է աշխարհագրորէն, Հայ աղբիւրներու համաձայն Խաղդեաց երկիրն է Պոնտոսի այն մասը, որ Տրապիզոնէ մինչեւ Բաթում կ'երկարի, ուստի ընդհանրապէս այն տեղը, զոր Հերոդոտոս Ալարոտեանց կուտայ: Դեռ այսօր ալ Խաղդիք իւր Արդիւրոպոլիս (Գիւլիւլիսանէ) մայրաքաղաքովը գոյութիւն ունի իրրեւյունական եկեղեցւոց թեմ մը, և Ժէ. դարուն առաջին կէսէն ի վեր Խերիանէի հետ արքեպիսկոպոսութիւն մը կը կազմէ: Ընդարձակ մտքով առնուած Խաղդիա կը կոչուի ամբողջ Տրապիզոնի Վիլայէթը և այս Վիլայէթին մէկ գաւառն ալ Կալդեր կամ Կելդեր կ'անուանուի:

Կալդիք՝ անուան լեզուաբանօրէն դիւրաւ մեկնելի այլ և այլ ձեւափոխութիւններով (Չալդըր, Չըլդըր ևն.), այսօրուան Հայաստանի մէջ շատ սովորական անուն մըն է տեղեաց (1)» :

Լէման Հաուպտ իր նոր գործին մէջ (Armenien einst und jetzt, էջ 93-95) կը պնդէ այս կարծիքին վրայ ու կը թուէ նոր մանրամասներ, կը յիշէ այս անունով լեռ մը ու լիճ մը, Չիլդիր-տաղ, Չիլդիր-կէօլ, Կարսի հիւսիսային կողմը : Հայաստանի նախաքնիկներն ու իրենց լեզուն յիշեցնող ժողովուրդ մը գտած ըլլալ կը կարծէ Պաթուժի և Ճորոխի միջև բնակող պոնտական ցեղի մը մնացորդներուն մէջ (2) :

Ինչպէս ըսինք, այս փաստերու մասին յարգանքով վերաբերուելով հանդերձ, նկատելով որ վանեան արձանագրութիւններու մէջ այնքան բացորոշ կերպով չի գործածուիր այդ անունը, աւելի նախամեծար կը սեպենք Ուրարուն, Ս. Գիրքի աւանդութեամբ այնքան ժողովրդականացած Արարաւը, քան արձանագրական դեռ ո՛չ այնքան բացորոշ Խաղիիք կամ Խաղիեացիք :

(1) Շտրէք, նոյն անդ, էջ 81—82 :

(2) Անդ էջ 94—95, հիմտ. անդ էջ 66—70 :

Ժ. ՔԼՈՒՆ

Հայաստանի նախաբնիկները եւ Քեռացիք

Հայաստանի այս հին ու անձանօթ երկիրներու բնակիչները ինչ ցեղի կը պատկանէին, ինչ է իրենց ծագումը: Ժամանակն է այժմ այս հարցն ուղղելու:

Ճիշտ է իրենց լեզուն արիական Բուսին չի պատկանիր կարծես, ինչպէս չի կրնար նաև սեմական գաւառաբարբառ մ'ըլլալ: Հ. Յ. Սանտալճեանի փորձերը, ուրարտեան սեպագրութիւնները արիական լեզուով կարգալու համար, գնահատելի են, բայց տակաւին համոզիչ չեն թուիր, Ուրարտերէնը Արիական Բուսին մէկ շառաւիղը համարելու աստիճան: (L'Idiome des inscriptions. uratique, Rome, 1898. հմտ. ՀԱ. 1899 էջ 16—20, Հ. Յ. Տ. ի «Փորձ մը ղեզուի վսակեան բերեռագրութեանց» յօդուածը): Այս առթիւ յիշենք նաև թէ ըստ Մորիմանի վանեան արձանագրութեանց լեզուն հայերէն է (Մորիման, Հայ բերեռաձեռ Արձնգր. թրգմ. Գ. Ա. Ապտուլահեան, Պոլիս 1872), ըստ Ֆր. Լընորմանի և Սէյսի, Մորգանի և Գադգերիասի ևն. Վրացերէնի մերձաւոր լեզու մըն է ան. (Fr. Lenormant, Lettre assyriologiques, հտ. Ա. էջ 124—133, հմտ. Սէյսի մէկ յօդուածը թարգմանուած Բանասերի մէջ 1902 թ. 8-9 էջ 273, 274; J. de Morgan, Mission scientifique, au Caucase, հտ. Բ. էջ 105, 106; J. A. Gatteyras, առ Մորգան, նոյն անդ. էջ 106): Գիւլյար «անձանօթ» լեզու մը կը համարի զայն: Ո՞վ են ատոնք, այնքան անարկու թշնամի Ասորեստանեան քաղաքակրթութեան:

— Տուրանական ժողովուրդներ, եթէ տակաւին իրբև ցեղազրական որոշ անուն մը պիտի ընդունինք Տու-

րանական յորջորջումը⁽¹⁾ : Թեբեւս աւելի լաւ կը պատ-

Քեւսացի քաղաւոր մը

շածի անոնց Սպիտակ Սյրացեղի
(Blanc Allophyles) անունը, ու
րով կ'որակեն ոմանք⁽²⁾ : Այս
անունով հարկ է ճանչնալ ո՛չ
միայն Ուրարտուի, Նաիրիի,
Խուբուշկիայի, Կիրզանի, Բիա-
խնայի (=Վան), Քուամուխի
(=Կոմագենէ), Քուամանայի
(=Կոմանա) ժողովուրդներն,
այլեւ Կովկասեան լեռնաշղ-
թայի բնակիչներուն մեծագոյն
մասը⁽³⁾, Մուշքուներն ու Թու-
բալները — Ս. Քրոց Մոսոֆն
(=Մուշքու=Մոսկոֆ=Մու-
ժիկ) ու Թորէլը —⁽⁴⁾, Քետա-
ցիները կամ Խատինները⁽⁵⁾ ևն . :

«Հո՛ն (Հայաստանի մէջ), կը գրէ Մասբերօ, հաւա-
նաբար ժողովուրդը շատ խառն էր, որովհետեւ այդ
լեռները ամէն ժամանակ ապահով ապաստանարան

(1) Հմտ. Marius Fontane, *Les Iraniens* զԼ. Գ. էջ 46, Fr. Lenormant, *Man. d'Hist. հտ. Բ.* էջ 10, Maspero. *Hist. anc.* էջ 133:

(2) J. de Morgan, նոյն անդ էջ 29, 104 եւ այլուր. Fr. Lenormant, *Les origines*, հտ. Բ. էջ 470, *Hist. anc. հտ. Ա.* էջ 295, 302: Hyvernats, *Arménie յօդուածը առ Dictionnaire de la Bible* de F. Vigouraux, 1893, Paris, էջ 1007.

(3) J. de Morgan, նոյն անդ էջ 105, 106, 149 եւն.:

(4) J. de Morgan, նոյն անդ էջ 110, 111:

(5) J. de Morgan, նոյն անդ էջ 67, 83: Հմտ. Maspero, *Hist. anc.* էջ 215: Lehmann-Haupt. *Armenien einst und jetzt*, 1910, էջ 58:

մ'ընծայած են փախստականներուն, և իւրաքանչիւրն այն գաղթականութիւններէն որ Առաջաւոր Ասիան վըրջ դուրեցին հոն թողած է դրացի ազգութիւններու մէկ քանի մնացորդները: Գլխաւոր տարրը, Սաղդիները, արիւնով կը պատկանէին ցեղային այն մեծ ընտանիքին որ կը տարածուէր Տաւրոսի լեռնազգթաներուն վրայ, Միջերկրականի եզերքներէն մինչեւ Սեւ ծովի ափերը, Սաղիրներու, Մուշքուներու, Թարալի, Սաղիի սահմանները:

«Անոնց լեզուի այն քիչ մը բանը, որ պահուած է մեզի, կը մօտենայ մեզ մասամբ ծանօթ այն գաւառաբառառներուն, որոնք կը խօսուէին Արղասպիի կամ Միդանիի բնակիչներէն, և որքան գիտենք ուրարտական կրօնը բաւական նամանութիւններ կը ներկայացնէ քետական հին պաշտամունքին հետ» (1):

Արդարեւ այս վերջին ժողովուրդին՝ Քետացիներուն և Ուրարտացւոց նման եզրերն ա՛յնքան որոշ ու հրահանգիչ են, որ չէ՛ կարելի անոնց ցեղային նամանութիւնը չի խոստովանիլ: Ենսէն, զուտ լեզուաբանական ենթադրութեամբ, արիական ժողովուրդ մը կը նկատէ Քետացիներն ու կը նոյնացնէ զանոնք արիական Հայերուն հետ(2): Գեղեցի՛կ. եթէ կարելի ըլլար ապացուցանել: Ենսէն չի կրցաւ համոզել տակաւին, զուցէ և՛ չի կարենայ: Ենսէնի ի յառաջագունէ (à priori) փաստն եզած է՝ Հայն(ն)ասի համեմատութիւնը, որ հայ լեզուաբանական օրէնքով չի կրնար արդարանալ: Հմմտ. Հայր = Pater, Հայ = Pati (= Պես): Ծիշտ է, ՚ր էն ա-

(1) G. Maspero, *Hist. anc. As. Գ. Les Empires*, էջ 55, 56:

(2) Հմմտ. ՀԱ. 1898 Թ. 8—9 էջ 225—239. Թ. 10—11 էջ 327—328: Տե՛ս նաեւ ՀԱ. 1897 էջ 324—325, 362—367. 1898 էջ 183: Իրրեւ քննադատութիւն Ենսէնի կարծիքին հմմտ. ՀԱ. 1898 էջ 199, 1899 էջ 216, Բանասեր 1900 Պրակ Գ. էջ 185—186:

աջ գտնուող Տը կէս ի ի կամ յ ի կը փոխուի, հայ գաւառաբարբառներէն անգամ կարելի է ստուգել: Այսպէս Ռօտոսթոյի գաւառաբարբառին մէջ կօՏ բելը կը հնչուի՝ կոյրել, սանՏրել՝ սանյել, մանՏրուք՝ մանյեուք են: Եւ սակայն Ս. Գրոց մէջ Խաթիները կը թարգմանուին Քետացիք: Ենտէնի նորագոյն հետեւողներէն մէկն է նաև Գէորգ-Ասլան (Etudes hist. sur le peuple Arm. Գլ. Ա. էջ 52, 54), որ ո՛չ մէկ նոր ազացոյց կը բերէ արդէն գրուածներուն վրայ: Միայն ինքը կուզայ նոր վարկած մըն ալ առաջարկելու, — այն է Հայի և Խաղղիի մերձեցումը — միշտ հետեւելով Ենտէնի լեզուաբանական սխալին, Հայերը Խաղղիներու հետ կը նոյնացնէ: Բայց ինքզինքը կը հերքէ երբ կը գրէ. «Բայց Հայերը կը ճանչնային Խաղղի կամ Խաղղիք անունը և չեն շփոթեր իրենց ազգային անունին հետ» (Նոյն անդ. էջ 53):

Արիական Հայերը չենք կրնար նոյնացնել Խաթիններուն հետ, նախ՝ ինչպէս ըսինք՝ տառադարձութեան ու լեզուաբանութեան օրէնքներով: Խաթի երբայեցեքէն խեք գիրը միշտ ք է մեր մէջ, ինչպէս խիրաւ = ֆիրաւ, խորեք = ֆորեք, խեղիլան = ֆեղիլա տառադարձութիւնները կը ցուցնեն, ինչպէս հնդեւրոպական խ (ch) հնչումը համապատասխան է կի = ֆի: Օրինակ՝ Chaldéen = Քաղղեսցի, Christ = Քրիստոս, chimie = ֆիլիա (-գիտութիւն). համեմատել նաև chef = գլուխ, char = կառ(ք), chic = կոկ(իկ) և ըն. : Ենթադրենք պահ մը թէ լեզուաբանական զարտուղի կամ ուղիղ օրէնքով մը խաթի համապատասխան ըլլար Հայ ձեւին, բայց չենք կրնար դեռ պնդել թէ Քետացիք Նախահայեր էին. արիական լեզուն խօսող Հայերուն նախնիքներն էին: Եգիպտական, ասորեստանեան արձանագրութիւններէ մեզի հասած այն բազ-

մաթիւ անունները, որոնք տրուած են խաախներու, անոնց քաղաքներուն կամ անոնց աստուածներուն, երբեք չեն կրնար մեկնուիլ արիական լեզուով: Այսպէս են Թիւնէք (այժմ Թէննիպ՝ հիւս. Սիւրիոյ մէջ), Խեսասար (այժմ Քէսապ?), Սարսու, Բիւքա, Խիլիք (= Հալէպ), Մարկաշ (= Մարաշ) քաղաքներու, Սիւսեյս, Անդարադայ (Ատտարադա՞) և այլ աստուածներու, Մաւդալի, Խեդա-սիրա և այլ յատուկ անունները: Քետացիք իրենց լեզուով, իրենց բարբերով ու քաղաքակրթութեամբ արիական Հայերու նախնիքը չեն կրնար ըլլալ:

Ընդհակառակն աւելի ճիշտ պիտի ըլլար՝ անշուշտ՝ Քետացիները միեւնոյն (= Տուրանական) ցեղին հեռաւոր մէկ ճիւղը համարել Հայաստանի նախկին բնիկներուն՝ Ուրարտացիներուն ինչպէս և Տուրանական ուրիշ ժողովուրդներուն, քան թէ արիական Հայերուն հետ բաղդատմամբ⁽¹⁾:

«Քետացիք, թէ Սուրիոյ մէջ և թէ Փոքր Ասիայի արեւմտեան կողմը, բռնի մտած օտարներ են, ամէն ինչ այն հետեւութեան կը հասնի թէ նոքա Տուրոսի լեռնաշղթայէն իջած են: Անոնց հանդերձները ցուրտ և լեռնային երկիրներու ժողովրդոց հանդերձներն են և ո՛չ թէ հարաւի տաքուկ հովիտներու: Սիւրիացիներու երկայնատուտ հանդերձներուն տեղ, անոնց ազգային տարազն էր հազիւ ծուկերը հասնող պատմուճան մը: Միայն Սիւրիոյ

(1) A. H. Sayce, *Les Hétéens*, trad. I. Menant, Paris E. Leroux, ch. IV. *հմտ. հայ թրգմ. Յ. Վ. Յակոբեանի Բաւսաւրի մէջ*, 1900 պրակ Գ. էջ 232 եւն.: J. de Morgan, անդ էջ 67: Քետացւոց, Ուրարտացւոց եւ Նաիրեան ժողովուրդներու լեզուի նմանութեան մասին տե՛ս Morgan, անդ էջ 63, Fr. Lenormant, *Origin de l'Hist. հտ. Բ. Չրդ մաս էջ 279* եւն. G. Rawlinson, *Herodotus, հտ. Ա. 702*:

Քեփական զինուորներ

նուաճումէն յետոյ, երկրին հանդերձները իրենց յարմարցուցին՝ հազան : Փոքր Ասիոյ ժայռաքանդակները նոյն այն կարծ պատմութեանները կը ներկայացնեն, որով Հելլագայի Դորիացիք կամ Արարատի հիւն բրնակից կ'որոշուէին : Բայց քեփական համազգեատին ամէնէն որոշիչ յատկանիչ ունեցող մասը՝ ծայրերը վեր ոլորուած կօշիկներն են : Ուր քեփացի պատկեր մը նկարուած է, մոյկի նոյն սեփական ձեւը կը գտնենք : Մոյկը, ըստ ինքեան, լական (ձիւնակօշիկ) մ'է, որ ձիւնին վրայ քալելու մեծ յարմարութիւն ունի, բայց տափարակ դաշտի կամ երկիրնորու համար անյարմար է : Քեփացուց հասարակ եղած այս մոյկը՝ ձեւով նման է ճիշտ Տաճկաց կօշիկներուն, զորս իրենց արշաւան-

քին ատեն հիւսիսէն միատեղ տարին, Սիւրբոյ և Եգիպտոսի բնիկներուն մէջ ընդհանրացուցին:

«Ճիշտ ըսելով, Քեսաղիք դեղատեսիլ ժողովուրդ մը չեն, անոնց սրունքը կարճ և հաստ էր. իրենց երեսին առջևի մասը դէպ առաջ ցցուած՝ այլանդակ և անախորժ կերպով մը ճակատնին ներս քաշուած՝ չոքած էր. այտոսկրերը կարկառուն, քթին ծակերը մեծ և վերի շրթունքները դուրս ցցուած էին. որով ամէն կերպով, ըստ գտնկաբանից, Մոնկոլեան ցեղին յատկանիշը կը կրէին: Մանաւանդ Մոնկոլեանց պէս մորթերնին դեղին և աչքերնին ու մազերնին սեւ էր, իրենց մազերը ցցունք և տուտ (քերչիւն) կ'ունենային, որ ազգային որոշիչ հանգամանքն է, նման կորածայր կօշիկներուն»⁽¹⁾:

Ահա քեսական նկարագիրը, դիմագծութիւնն ու հանդերձանքը, որոնք շատ կողմերով Ուրարտեան բնակիչները կը յիշեցնեն: Նաիրիցի և Ուրարտուցի տիպարներ, Ասորեստանեայ յիշատակարաներու վրայ, քեսական նոյն կորածայր կօշիկներն ու նոյն հանդերձանքը կը կրեն⁽²⁾: Երկու քոյր ժողովուրդներն ալ նոյն զէնքերն ունին⁽³⁾, քաղաքակրթական և ընկերական նոյն բարքերն ունին: Աւատական կազմը հասարակաց է անոնց մէջ: Անոնց կրօնն անգամ աւատական երանգ մ'ունի⁽⁴⁾:

(1) Սէյս, անդ. Թրգ.Ֆ. նոյն անդ էջ 232, 242 եւն.:

(2) J. de Morgan, անդ էջ 66:

(3) Նոյն անդ:

(4) Հմեռ. Եէնսէն, ՉՍ. 1897 էջ 365. J. de Morgan, անդ էջ 65, 66: Սէյս, անդ. գլ. 2. «Քեսաղուց կրօնն ու արուեստագիտութիւնը», Բանասէր, էջ 205, 243 եւն. Maspero, Hist. anc. էջ 216: Belck-Lehmann, Ueber neuerl. aufgef. Keilinschr. in rüs. und turk. Armenien, առ Maspero, Hist. anc. հտ. 7. Les Empires, էջ 58, Jensen, Grundlag. für eine Entzifferung der Khatisch oder Cilicisch. Inscher. էջ 128 եւն.:

Մարդաբանութիւնը (anthropologie) կամ դանկարանութիւնը (cranologie), նոր գիտութիւններ, կարեւոր

Քարապէլի ժայռափանդակը⁽¹⁾

յայտնութիւն մը կ'ընեն մեզի: Հիմակուան հայ տիպը կարճագլուխներու (brachycéphales) դասակարգին կը

(¹) Այս ժայռաքանդակը առաջին անգամ գտած է Ռընուառ 1839ին, յետոյ ընդօրինակած է զայն Տերսիէ: Մեր այս պատկերը Տերսիէի ընդօրինակութիւնն է. կը ներկայացնէ սովորական մար-

պատկանի (1), ա՛յն դասակարգին որուն իբրև նմոյշ կը ծառայեն Խատերու կամ Քետացիներու տիպերը (2) : Ի՞նչ կարելի է հետեւցնել ասկէ : Քետացիներու նմանող տարրը , մարդաբանական տեսակէտով , տիրող հանդիսացած է հայ ապադայ սերունդներուն մէջ : Մինչդեռ արիական Երկայնագլուխ (dolichocéphale) տարրերը լեզուաբանական և քաղաքակրթական տեսակէտով միայն կրցած են տիրել Հայաստանի նախկին բնակչութեան վրայ : Այս երեւոյթը միակը չէ արդէն իր տեսակին մէջ . քաղմաթիւ արիական ժողովուրդներ կորսնցուցած են իրենց նախաւոր Փիզիքական տիպը , իրենց լեզուն և քաղաքակրթութիւնը տալով միայն ընկճուած տարրերու (3) :

դու հասակէն աւելի բարձր մարտիկ մը . քսելու պէս աջ ոտքն առաջ նետած է , որով միայն կիսադէմքը կ'երեւի . աջ ձեռքը նիզակ մը ունի : Իր ձախ ուսին ետեւ աղեղ մը կը կրէ . գլուխը սրածայր գլխարկ մը դրած է . մինչեւ ծունգերը հասնող պատմունձան մը հագած ու ոտքն ալ ծայրերը վեր դարձած կօշիկներ ունի : Նիզակին եւ երեսին միջեւ քետական գիրեր կ'երեւին : Պատկերը ժայռին վրայ խորաքանդակ է : Դէպի հարաւ կը նայի եւ Գարապէլի արևելեան կողմի ապառաժին վրայ փորուած է : Սէյս 1879 սեպտ.ին այցելեց հոն եւ պատկերին կաղապարը հանեց : Թէեւ Հերոդոտ Սեսոստրի ընծայած է այս պատկերը , բայց Սէյսէն յետոյ ապացուցուած է այլեւս անոր քետական յղթող իշխանի մը ժայռաքանդակն ըլլալը : Սէյս , անդ , էջ 224 :

(1) Վիրխով , Կովկասի տեղը ֆաղսախրքուքեան պատմութեան մէջ , Թրգմ . Լ . Բարայեան , «Ազգագրական հանդես» Գիրք Ա . էջ 66 , E. Chantre Recherches anthropolog. dans le Caucase, Paris et Lyon, 1887, հտ. Դ. Populations actuelles. Բ . Խաչքեանց , Աղբիւրներ հնագոյն Հայոց պատմութեան , ՀԱ . անդ , էջ 291 , 292 :

(2) F. von Luschen, առ Բ . Խալաթեանց , ՀԱ . անդ էջ 291 :

(3) M. Penka, առ S. Reniach, Origine des Aryens, էջ 72. Huxley, առ նոյն էջ 105, Վիրխով , Ազգագրական Հանդես ,

Քետացիներու և ուրարտեան ցեղերու այս բոլոր հանգիստութիւնները երկու կերպով միայն կրնան մեկնուիլ . կամ միեւնոյն ցեղին պատկանող ժողովուրդներ եղած են անոնք և կամ վերջինները առաջիններուն քաղաքակրթութեան խորին ազդեցութիւնը կրած են : Մենք կը միտինք աւելի առաջին մեկնութեան քան երկրորդին , ցորչափ չէ ապացուցուած Քետացիներուն կամ Ուրարտացիներուն արիական ծագումն ու նկարագիրը : Այս կերպով մերժած չենք ըլլար անշուշտ այդ մեծ ժողովուրդներու քաղաքակրթական յարաբերութիւնները կամ կախումը :

Իրաւցնէ , ո՛չ միայն իրարու դրացի եղած են անոնք , այլեւ քաղաքական մրցորդներ : Քետացիները , քաղաքական ու եզրիպտական քաղաքակրթութեան տարրերը կանուխ ընդունած , իւրացուցած են և կրցած են իրենց կարգին գիտական բարձր քաղաքակրթութիւն մը հիմնել , հիւսիսային տուրանական ցեղերուն մէջ տիրող հանդիսանալ : Ուրարտուի բնակիչները , շատ վերջերը , ասորեստանեան քաղաքակրթութեան ազդեցութեան տակ կը դօրանան , կը տիրեն , քետական սահմաններէն ալ կ'անցնին ու պահ մը Տուրանական կամ Սպիտակ Ալլացեղ ժողովուրդներու մէջ միակ տիրող տարրը կը դառնան :

նոյն անդ էջ 56. M. Fontane, Les Iraniens. գլ. 7. էջ 53: ձիշտ է որ, ինչպէս ջանացած է ապացուցանել Պ. տը Քամըրֆաժ, արիական ցեղին մէջ զանկարանական տեսակէտով երկուութիւն մը կը նշմարուի. թէ կարճագլուխներ եւ թէ երկայնագլուխներ միանգամայն կը տեսնուին: Բայց այս կէտը չի կրնար դեռ ենսէնի կարծիքն իշխող դարձնել: Տը Քամըրֆաժ իր ընդդիմախօսներն ունեցած է սակայն (հմտ. Reinach, անդ, XXII, էջ 99):

Տեսնենք այժմ Հայաստանի այդ նշանաւոր ժողովուրդի մեծ դէմքերու գործերն ու նկարագիրը, Ուրարտական աշխարհակալներու պատմութիւնը, իր ընդհանուր գիծերուն մէջ :

Մ Ա Ս Ն Բ .

ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆԸ

Ա. ԳԼՈՒԽ

Արամէ եւ Լուտիպրիս

Ուրարտու, ինչպէս ըսինք ⁽¹⁾, առաջին անգամ կը յիշուի Ասուրնաձիրարազի արձանագրութիւններէն մէկին մէջ: Բայց իբրեւ յայտնի ոտիս, Ասուրնաձիրարազի յաջորդին՝ Սաղմանասար Գ.ի ժամանակ է որ ի յայտ կուգայ ան:

Իր առաջին ծանօթ իշխանն է Արամի, Արաւու կամ Արաւե: Արամի(ս) կը թուի ստուգիւ առաջին ղեկավար ոյժն ըլլալ Ուրարտուի ⁽²⁾:

Ասորեստանի վեհապետներուն կողմէ նախնան ժողովուրդներու կրած տառապանքը մեծ դասեր տուած պէտք է ըլլար անշուշտ այդ ժողովուրդներու իշխաններուն, որոնք առաջին առթիւ՝ ձեռք ձեռքի տուած՝ պիտի ուղէին զիմազրաւել հասարակաց թշնամիին: Արամիս կ'ըլլայ այն առաջին իշխանը որ բաւական ոյժ

(1) Ա. Մաս, Թ. Գլուխ սոյն հատորին:

(2) Belck-Lehmannի այն կարծիքը թէ Արամէէն առաջ պէտք է զնեւ Լուտիպրիս մը եւ Սարգուրիս մը, յայտնապէս տարբեր Արամիսի համանուն յաջորդներէն, գերմանացի գիտնականներու այս կարծիքը կ'ըսենք, այնքան համոզիչ փաստեր չի ներկայացներ մեզ:

կ'զգաց իր մէջ և հրաւէր կ'ուղղէ բոլոր ցեղակից արքայիկներուն, միաբանիլ և միացած ոյժով դիմադրել Ասորեստանի: Արամէի խորհուրդը յաջող ընդունելութիւն մը գտած կ'երևի: Տուրանական ժողովրդոց այդ արքայիկները կը խլրտին. Սաղմոնասար Գ. կը ստիպուի իր գահակալութեան առաջին (860) տարին խոկ' բաւա-

Շուգունիացիները կը դիմադրեն Ասորեստանցիներուն

կան ստուար բանակով մը դիմել զէպի հիւսիս: Մէկ քանի քաղաքներ կամ գաւառներ կը փութան իրենց հպատակութիւնը յայանելու, անշուշտ երկխղի ազդեցութեան տակ, կը բերեն իրենց հարկերը. ձիեր, ձիերու

կազմածներ, արջառ, ոչխարներ, գինի: Խուբուշկիա չի հնազանդիր. Ասորեստանցին կը ստիպուի «սեպ՝ նուրբ շաւիղներ, դժուարին լեռներ» կտրել անցնիլ: Խուբուշկիա քաղաքն և իր շրջակայ հարիւր քաղաքները կրակի կուտայ: Անկէ կ'անցնի, կը բարձրանայ դէպի Ուրարտու, Ուրարտացի Արամիի բերդաքաղաքին՝ Շուգուենիայի կը մօտենայ, քաղաքին վրայ կը յարձակի: «Անոր (քաղաքին) տիրեցի, կը դրէ ան: Անոր (Արամիի) զօրքերէն շատերն սպաննեցի. կողոպուանին առի տարի. անոր քաղաքին դիմացը կառավորներէն կոթող մը շինեցի: Իր երկրէն 14 քաղաք կրակի տուի: Շուգուենիայէն ելայ, դէպի Նաիրիի ծովը (= Վանայ ծով) վար իջայ. զէնքերս ծովուն մէջ մխրճեցի, աստուածներուս զոհեր մատուցի: Միեւնոյն ատեն իմ անձիս պատկերը շինեցի, Ասուրի՛ պերճափայլ տիրոջ՝ իմ տիրոջս համբաւն և իմ կարող զօրութիւնս անոր վրայ գրեցի, ծովուն քով կանգնեցի» (1):

Հակառակ որ Ասորեստանցի վեհապետը ճոռոմ լեզու մը կը գործածէ իր այս առաջին արշաւանքի մասին, բայց ստոյգ կ'երեւի որ մեծ յաջողութիւն մը չի կրցաւ ձեռք բերել ան: Ուրարտուի հազիւ 14 քաղաքներու, գուցէ աւաններու կրնայ մնաս հասցնել. Շուգուենիայի պարիսպներուն դիմաց հազիւ կրնայ քանի մը կախաղաններ բարձրացնել: Իրաւցնէ աւելի հաւանական կը թուի թէ Ասորեստանի բանակները պարտուած են աւելի քան յաղթած:

Ասորեստանցի վեհապետը, նոր ոյժեր առած, իր թագաւորութեան երրորդ տարին (857), կ'արշաւէ դէպի հիւսիս, կ'անցնի դժուարագնաց լեռներ, Բիա-Չամանի, Ամիտի (= Տիարպէքիր) գաւառը, Ինզիտի (= Հանձիթ)

(1) Սաղմանասար Գ. Մեկսֆարի Արձանագր. Ա. 24—27:

Սաղմունասար Գ. գոճ կը մատուցանէ Վանայ ծովի աստուածին եւ արժան կը կանգնէ նոյն ծովին մօտ

կ'անցնի Արածանիի վրայէն, կը մտնէ Սուխմի և Դաի-
ախիի, ուրկից կը մտնէ Ուրարտու: «Ուրարտուցի Ար-
րամիին թագաւորական քաղաքին Արզասկուին մօտեցայ,
կ'ըսէ ան: Ուրարտուցի Արրամու հօր զինուցս սաստ-
կութենէն և ուժգին ճակատամարտէս զարհուրեցաւ. իւր
քաղաքը թողուց: Ադդուրի երկրին լերանց վրայ ելաւ:
Անոր ետեւէն լեռներուն վրայ ելայ. լերանց վրայ սաս-
տիկ պատերազմ տուի: Անոր պատերազմիներէն 3400
հոգի զէնքով խոնարհեցուցի:

«Ռամմանի նման՝ անոնց վրայ փոթորիկ տեղացու-
ցի, անոնց արիւնոզը լեռն ասրի պէս ներկեցի. անոր
բանակատեղն առի. անոր մարտակառքերը, հեծեալները,
ձիերը, ջորիները, որթերը, գոյքը, կողոպտան և հա-
րուստ ինչքը լեռներէն առի տարի: Արրամու զժուարին
լերան մը վրայ ելած էր. իմ այրական զօրութեամբս իր
երկիրը վայրի ցուլի մը պէս առաթուր կոխեցի. իր քա-
ղաքները աւերակ դարձուցի. Արզասկուն աւերեցի,
քանդեցի, հրով այրեցի: Անոր դրան առջեւ կառափ-
ներէ կոթող կանգնեցի: Ոմանք կենդանուոյն (գերիներէն
կախեցի), և ոմանք գերաններուն բոլորտիքը ցիցերու
վրայ վարսեցի:»⁽¹⁾

Ասորեստանցի վեհապետը թէեւ կը թուէ իր յաղ-
թութիւնները, սակայն պարզ կ'երեւի որ վճռական եղած
չէին անոնք: Արամիս թէեւ մասամբ յաղթուած, բայց
դիտցած էր օգտուիլ իր շրջակայքը գտնուած ժողովուրդ-
ներու կամ արքայիկներու հոգեբանութենէն, Ջանացած
էր ըլլալ միշտ ղեկավար ոյժ մը և բաւական յաջողած
էր: Կ'երեւի սակայն որ դեռ իր գաղափարը չի կրցած
ամբողջապէս իրականացնել, մեռած էր: Իրեն յաջորդած
էր իր որդին Լուսիպրիս (շուրջ 843—835 Ն. Ք.):

(1) Սալմանասար Գ. Մենսֆուրի Արճանագր. Բ. 48—54:

Շատ հաւանական է որ Լուտիպրիս ալ հետեւեցաւ իր հօրը քաղաքականութեան : Եւ թէպէտ պատմական որոշ փաստեր չունինք անոր գործերու մասին, բայց պէտք է յիշատակենք իր անունը իբրեւ հայր Շարիդուր կամ Սարդուրիս Ա. ի : Այս վերջինը կը ներկայանայ մեզ իբրեւ կարեւոր օնձնաւորութիւն, որ գիտցած է արժանաւոր յաջորդ մ'ըլլալ Արամիսի :

Բ. ԳԼՈՒԽ

Սարգուրիս Ա. (835—820)

Սարգուրիս Ա. (իբր 835—820 Ն. Ք.) ստուգիւ լաւագոյն եզանակաւ կը հետեւի Արամիսի քաղաքականութեան. մէկ կողմէն կը կատարէ աշխարհակալութիւններ և միւս կողմէն կը ջանայ գաշնակցական կապ մը հաստատել իշխանութիւններու կամ ազգաբնակչութիւններու միջեւ : Ասորեստանի աշխարհակալը՝ Սաղմանասար Գ. անհանգստութեամբ կը տեսնէ Սարգուրիսի ձեռնարկներն, և ուզելով անոր գործը վերջացնել, դէպի հիւսիս կը զրկէ իր բանակին հրամատարը՝ Դաինասուր :

«Կառավարութեանս 27րդ տարին (833), կը գրէ ան իր արձանագրութիւններէն մէկին մէջ, պատերազմիկ կառքերս և զօրքս գումարեցի, Դաինասուր Տուրտանը՝ բանակին ստուար մասին հրամատարը՝ զինուորներուս գլուխը՝ Ուրարտուի վրայ զրկեցի : Բիտ-Չամանի իջաւ և Ամմաստուրի կիրճին մէջ Արզանիայի վրայէն անցաւ :

Ուրարտացի Շիրուրի ⁽¹⁾ այս բանիս լուրը առաւ, իր մեծաթիւ զօրաց բազմութեանը վստահեցաւ և պատերազմ ու ճակատ տալու համար ինծի դէմ քալեց: Անոր հետ պատերազմեցայ ⁽²⁾, անոր յաղթեցի: Իր զօրաց դիւակներովն ընդարձակ դաշտը լեցուցի» ⁽³⁾:

Ասորեստանի իշխանին այս պոռոտ խօսքերը ճշմարտութիւնը չէ որ կը պատկերացնեն անշուշտ: «Անոր յաղթեցի» խօսքը յարաբերական իմաստ մը պէտք էր որ ունենար: Թէ իսկ Սարդուրիս մասնակի պարտութիւն մը կրած ըլլայ, կը թուի թէ բաւական յաջող կերպով չափուած է ան Ասորեստանի բանակներուն հետ: Իր չրջակայ արքայիկները կրցած է ան դրաւել իրեն և լծրնկեցութեան թելադրած է զանոնք Ասորեստանի վեհապետէն: Այնպէս որ Սաղմանասար հազիւ 2 տարի ետքը (831) ստիպուեցաւ իր բանակը ղրկել դէպի հիւսիս՝ դէպի Կիրիսի: Իր հրամատարը, կատարելու համար իր տիրոջ բացարձակ հրամանը, Կիրիսի «քաղաքները տապալեց, աւերեց, հրով այրեց, մրրկեալ կոհակներու նման անոնց երկրին վրայէն անցաւ:» Յաջորդ տարին (830) Սաղմանասարի սպարապետը ստիպուեցաւ իր բանակովը մտնել Խուրուշկիս և Մադախիրու, Մաննա, Խարունա և Պար-

(1) Շիրուրիի եւ Շարդուրիի նոյնութիւնը ցոյց տուած է առաջին անգամ Սէյս (նոյն անդ, հտ. ԺԳ. էջ 44) եւ ընդունուած զրեթէ բոլոր նորագոյն պատմագիրներէն, (Tiele, Babylon.—Assyr. Geschichte, էջ 203—215, Hommel, Geschichte Babyloniens und Assyriens, էջ 600—602, Winkler, Geschichte Babyl. und Assyriens, էջ 197, 198, Maspero, Hist. anc. de l'Orient class. հտ. Գ. էջ 91):

(2) Սաղմանասար Թէեւ Ա. դէմքով կը զրէ, բայց ինքը չէ որ անծանր կը պատերազմի, այլ իր Տուրտանը, որուն գործերը կը վերագրէ իրեն:

(3) Սաղմանասար Գ. Նիւրուք. Կորոդ. Տարեգր. 141—146:

սուա : Այս արշաւանքները տեղի կ'ունենային հարկաւ զսպելու համար այդ երկիրներուն ապստամբական ճրգ-տունները : Այս վիճակն Ասորեստանի համար բաւական սպառնալից և վտանգաւոր էր : Ասորեստանցիք պէտք է լաւ հասկցած ըլլային այդ կէտը : Իրաւցնէ Սաղմանա-սար Գ. , զգալով պարագային ծանրութիւնը , յաջորդ-տարին (829) չորրորդ և աւելի լայն արշաւան մը կը կազմէ : Իր սպարապետը այս անգամ աւելի բաղմամբով ընկալով կ'արշաւէ Նաիրեան երկիրները , կը մտնէ Խու-բուշկիւս , ուրկէ կ'անցնի Մուճաճիր և կը տիրէ 46 քա-ղաքներու : Մուճաճիրէն կ'անցնի և կը մտնէ Ուրարտու , անոր 50 քաղաքները կ'աւերէ , կը քանդէ և կրակի կուտայ :

Նկատելի է որ Ասորեստանի թագաւորին արձանա-գրութիւնը երբեք չի յիշեր Սարգուրիսը և ո՛չ ալ անոր հետ պատերազմած ըլլալը : Ընդհակառակն Ասո-րեստանեան բանակին գործն եղած է միայն հրկիզու-թիւն և աւեր : Շատ հաւանական է նաև որ Ասորես-տանի սպարապետը պարտութիւն մը կրած ըլլայ Սար-գուրիսէն :

Ուրարտուի այս նշանաւոր թագաւորը կարծես ար-գելք մը չի տեսներ իր առջեւ և կը տարածուի դէպի հարաւ : Ինքզինքը կը կոչէ «թագաւոր Նաիրի»ի , «Ար-քայից արքայ» և կ'աւելցնէ . «ամէն թագաւորներէն տուրք առի» : Այս կ'ապացուցանէ թէ Սարգուրիս Ա. գրաւած կամ հպատակեցուցած է Նաիրեան բաղմամբիւ արքայիկներ , ընդարձակած է իր հայրերու ժառանգու-թիւնը :

Ասկէ զատ Սարգուրիս Ա. կը ներկայանայ իբրև շինարար ու մեծ : Ինքը առաջինը կ'ըլլայ Ուրարտուի թագաւորներէն , որ Ասորեստանի արձանագրութեան

գրութիւնը փոխ կ'առնէ, կը կանգնէ ասորեստաներէն լեզուաւ ու գրով արձանագրութիւն, որուն վրայ փորագրել կուտայ իր քաջագործութիւններէն ու շինարարութիւններէն մէկ քանին: Կը յիշէ իր կանգնած բերդը, որ Վանայ բերդերէն մին պէտք է ըլլայ անշուշտ: Իր ջորդները անկէ ետքը կը հետեւին իրեն. որով մենք այսօր կրցած ենք ունենալ այդ նախաւոր շրջանի մասին պատմական ծանօթութիւններ:

Փ. ՔԼՈՒԽ

Իսպուինիս եւ Մենուաս

Սարգուրիս Ա. ի կը յաջորդէ իր որդին Իսպուինիս (շուրջ 820—800 Ն. Ք.): Իսպուինիս կը թուի թէ գրաւած և նահանգի մը վերածած է Բիաինայի իշխանապետութիւնը, որ մինչեւ այդ ատեն կէս անկախ հարստութիւն մը կը կազմէր: Ամէն պարագայի տակ հոն փոխադրեց ան իր իշխանական գահը և Տուսպանան ըրաւ իր ամենասիրելի կեդրոնաւայրը⁽¹⁾: Իր վերջին օրերուն իրեն գահակից ըրաւ իր որդին Մենուաս⁽²⁾ և անոր յանձնեց իր բանակին հրամատարութիւնը (805—800): Մենուաս (805—800—784) հանդիսացաւ յանդուգն ու յաջողակ զօրապետ մը, որ քանի մը տարուան մէջ ընդարձակեց իր կալուածին մթնոլորտը: Նախ Ասորեստանէն ազա-

(1) Belck-Lehmann, Chaldische Forschungen ի Թերթին ՎԲԱԳ. 1896 էջ 533—595:

(2) Վանեան արձանագրութիւններէն մեծ Թիւ մը Իսպուինիսի եւ Մենուասայ զահակցութեան ժամանակէն են:

տեց և իր հօր կալուածներուն միացուց այն ցեղերն որոնք կը բնակէին Ուրմիոյ և Վանայ լճին եզերքները • Մուձաձիրացիները, Գլլզանացիները, Կիրրուրիցիները • ապա անցաւ Կորդուաց լեռները, այրեց վերին Չարի հովտին մէջ նորազատ քաղաքներ, Տիրայիս, Սրդիս, Խանալիս, Բիզուրաս, Խատկանաս, Ինուաս, Նիրուր • աւելեաց Խուբուշկիայի բարեբեր երկիրը, կանգնեց յաղթական յուշարձաններ՝ ասորեստաներէն և վանեան լեզուներով, ապառաժներու վրայ, Ռովանտիզի կիրճին մէջ ⁽¹⁾ : Հաւանաբար իրմէ որսը խլելու համար էր որ Ռամաննիրարի կռուեցաւ երեք անգամ. 802ին, 792ին և 785ին, Խուբուշկիայի մէջ, որ տակաւին ասորեստանեան գաւառ մըն էր այն ատեն և ինկած էր թշնամուոյն ձեռքը ⁽²⁾ : Եւ կայսրութեան բոլոր սահմաններուն վրայ ստորին Չարէն մինչեւ Եփրատ, Ուրարտացին կ'ստիպէր յառաջապահները խոնարհիլ իր առջեւ և տեղի տալ : Կը գրաւէր անոնցմէ Սիգուան ու Երինուխը՝ Վանայ լճին

(1) Ռովանտիզի արձանագրութեան մեծ մասը Շուլցի կողմէ գտնուած, Սէյսի կողմէ բնօրինակուած ու թարգմանուած է (նոյն անդ հտ. ժ.Գ. էջ 663—673 թիւ LXI), ապա աւելի կատարեալ կերպով հրատարակուած է Շայլ-Մորգանի միջոցաւ (*La stèle de Kel-i-chin*, ի թերթին *Recueil des Travaux*, հտ. ժ.Գ. էջ 153—160) :

(2) Հաւանական է որ Քէլիշիի արձանագրութիւնը, Իսպուրիսի եւ Մենուասի գահակցութեան ժամանակ կանգնուած, նպատակ ունի յաւերժացնել այն անցքերը որ ստիպեցին Ռամաննիրարի իր առաջին արշաւանքին ձեռնարկելու : Մենուասի յաղթութիւնը պէտք է կատարուած ըլլայ ուրիմն 804ին կամ 803ին : Մհեր Գարուսուի արձանագրութիւնը (Սէյս, անդ. հտ. ժ.Գ. էջ 461—495) կը բովանդակէ անուններն այն տատուածներուն որոնք կը պատկանէին զրաւուած բազմաթիւ քաղաքներու եւ հաւանօրէն զրոշմուած են այս պատերազմէ դարձին : (Մհեր-Գարուսուի սոյն արձանագրութեան մասին տե՛ս նաեւ Գ. Մաս, Գ. գլուխ սոյն հատորին) :

Մեհուաի արձանը Քելիեիցի մեջ

հարաւային ափերուն վրայ ⁽¹⁾: կը խլէր Դաիաինին անոնց հաւատարմութենէն և կ'ստիպէր Ուտուպուրսիա թագաւորը իրեն թողուլ իր գանձն ու իր կառքերը: Ապա, հետզհետէ իջնելով Արածանիի հոսանքն ի վար, կը հնձանահարէր Սեսեաին, Քուշմէն, Էկարզուն ⁽²⁾: Միեւնոյն տարին տեսնուեցաւ ան Արեւելք՝ Մաննացւոց մօտ, զորս

(1) Արձանագրութիւն Աղքամարայ առ Սէյս (նոյն անդ, հտ. ԺԴ. էջ 537—540, թիւ XXIX A—B.):

(2) Արձանագրութիւն Եազըլը-Թաշի եւ Իսկերդի (Սէյս, անդ, հտ. ԺԴ. էջ 540—550 թիւ XXX եւ էջ 568—570 թիւ XXXV A.):

կողոպտեց և Արեւմուտք՝ Քետացւոց մօտ, որոնցմէ գրաւեց Սուբսիլիս, Տարքիզամաս, Սարդուրաս բերդերը: Ալզուլի գաւառէն սպաննեց 2113 զինուոր մէկ ճակատամարտով ⁽¹⁾: Գուպաս ենթարկուեցաւ իր լուծին, ապա Խուզանի և Պուտերիս քաղաքները: Անցաւ նոյնիսկ Եփրատը և հարկ առաւ Մելիդիւնայէն (= Մալաթիայի վիճակ ⁽²⁾): Ատորեստանի դէմ եղած կռիւը սակայն իր ամբողջ ուժերուն մէկ մասն հազիւ գրաւած էր: Եթէ չենք գիտեր թէ ի՞նչ ըրած էր ան Արեւելեան կողմը, դէպի Կասպից ծովը խոնարհող դաշտագետիններուն մէջ, բազմաթիւ յիշատակարաններ, Արմաւիրի և Էրզրումի կողմերը գտնուած, կը վկայեն թէ իր զէնքերը մղած էր ան բաւական հեռուն՝ դէպի հիւսիս և դէպի հիւսիս-արեւմուտք ⁽³⁾: Ստիպեց Էդիսուսը խոստովանիլ իր գերիշխանութիւնը, գաղթականներ հաստատեց Լոււնուսիս քաղաքը և անոր անունը փոխեց Մենուալիէաձիլինի ⁽⁴⁾: Իր իշխանութեան վերջերը, գրեթէ զսպեց Մաննացի-

(1) Արձանագրութիւնք Վանայ, (Սէյս, անդ, հտ. ժ. Գ. էջ 555—558 թիւ XXXII եւ հտ. Ի. էջ 11):

(2) Արձանագրութիւն Բաշուի, նախ հրատարակուած Լէյարդի կողմէ (Inscript. in the Cuneif Character, pl. 64), թարգմանուած եւ մեկնուած Սէյսէն (անդ, հտ. ժ. Գ. էջ 558—592 թիւ XXXIII):

(3) Արձանագրութիւն Էրզրումի, գտնուած եւ հրատարակուած F. de Souleyի կողմէ (Voyage autour de la Mer Morte, pl. II. 1), կը ցուցնէ թէ Մենուաս գրաւած է այն գաւառը ուր այդ քաղաքը կը բարձրանայ, եւ հոն նորոգած է պալատ մը (Սէյս, նոյն անդ, հտ. ժ. Գ. էջ 567):

(4) Արձանագրութիւն Եազըլը-Թաշի եւ Յոչակերտի (Սէյս, նոյն անդ, հտ. ժ. Գ. էջ 562—577 եւ հտ. Ի. էջ 11—13): Այս արձանագրութիւններէն կ'երեւի որ Էտիսուս կամ Էտիուս երկիրը Արմաւիրի գաւառն է նոյն իսկ եւ Լոււնուսիսը՝ Արմաւիր քաղաքին հին անունը: Նոր անունը, որով յորջորջեց Մենուաս, կը նշանակէ Տեղի ժողովրդեան Մենուասայ:

ները և հաստատեց անոնց երկրին մէջ գաղթականութիւններ, որոնք աւելի ամրացուցին իր արապետութիւնը ⁽¹⁾: Բոլոր այս պատերազմները շինած էին անոր պետութիւն մը, որ, Արաքսի հարաւային ափերէն մինչեւ Վերին Զարի և Տիգրիսի գաւառները, կը հաւասարէր թերեւս Ասորեստանի՝ իր երկրին ընդարձակութեամբ, և հաւանաբար կը գերազանցէր զայն իր բնակչութեան բազմութեամբ:

«Որքան կ'ընդարձակէին իրենց հայրենական կալուածը, Բիաինայի վեհապետները ինքզինքնին աւելի մօտիկ կ'գգային Նինուէի իշխանապետներուն և կը ջանային աւելի նմանիլ անոնց, իրենց անհատական կեանքի արտաքին և ներքին փայլովն ու շքեղութեամբը, ինչպէս իրենց գործերու կորովովն ու իրենց յաղթանակներուն շարունակութիւնովը: Ամէն տեղ ժայռերու վրայ կը քանդակէին անոնք յաղթական արձանազրութիւններ, ուր կը շոայէին ապագայ սերունդին իրենց քաջագործութիւններն ու իրենց աստուածներուն փառքը: Այս գոհացումը ունայնամտութեան տանելով, կը մտածէին անոնք զօրեղ միջոցներու վրայ, ապահովելու համար իրենց յաղթութիւններով ձեռք բերածները: Դժուարամերձենայի նահանգներուն մէջէն կ'ընտրէին այնպիսիներ, որք կը տիրէին լեռներու մէջ կիրճի մը, գետի մը հունին, երկու ճամբաներու խաչաձևումին կամ դաշտի մը մուտքին, հոն կը հիմնէին դղեակ մը կամ քաղաք մը, և եթէ ո՛ր է հին բերդ մը գտնէին, կը նորոգէին զայն և կամ կը բարեփոխէին անոր ամրութիւնները՝ անառիկ դարձնելու

(1) Արձանագրութիւն Թաշ-Թեփեփ, գտնուած եւ մեկնուած Բէլը եւ Լէմանի կողմէ (Reich der Mannæer ի թերթին VBAG. 1893 էջ 481—482):

աստիճան: Կը տեանուին տակաւին Քաշիճիֆի ⁽¹⁾, Աշ-
րուս-Դարգայի ⁽²⁾, հնոյն Մոխրաքերդի ⁽³⁾ մէջ Իսպուլի-
նիսի կանգնած բերդերուն աւերակները: Մենուաս լրա-
ցուց իր հօր շինութիւնները ⁽⁴⁾, և շինեց նորեր ալ այն
ամէն վայրերուն մէջ ուր մնաց ան խաղաղութեան կամ
պատերազմի միջոցին, Շուշանցի ⁽⁵⁾, Սիրքայի ⁽⁶⁾, Ան-
ձաւի ⁽⁷⁾, Արծուաբերդի ⁽⁸⁾, Յոլակերտի ⁽⁹⁾, Թաշ-Թէ-

(1) Արձանագր. Քաշիճիֆի, (Սէյս, նոյն անդ, հտ. ժ. Էջ 453
—460 թիւ III. հմտ. Belck-Lehmann, *Archaeologische Fors-
chungen in Arm.* ի Թերթին VBAG. 1893 էջ 78):

(2) Արձանագր. Աշրուս-Դարգայի (Սէյս, նոյն անդ, հտ. Ի. էջ
24. D. H. Muller, *Die Keilinschrift von Aschrot-Darga*):

(3) Belck-Lehmann, նոյն անդ, ի Թերթին VBAG. 1893 էջ
80, *uber neuerlich aufgefund. Keilinschr.* ի Թերթին *Zeit. fur
Ethnologie*, 1892, էջ 124: Սէյս, նոյն անդ հտ. ԻԲ. էջ 5: Մոխ-
րաքերդի, ինչպէս եւ Աշրուս-Դարգայի արձանագրութիւնը կը
պատկանի Իսպուլինիսի եւ Մենուասի միաժամանակ իշխանու-
թեան:

(4) Ահա այդպիսի արձանագրութիւններէն մին. «Թաղդի աստ-
ուածին, տիրոջ այս տունը որ քանդուած էր Իսպուլինիսի որդին
Մենուաս վերականգնեց, կործանուած պալատը վերանորոգեց,
շինեց, «Մենուայի բնակութեան տեղի» կոչեց զայն, — Մենուաս,
որդի Իսպուլինիսի, արքայ հօր, արքայ երկրին Բիայինայի (=Վան),
որ կը բնակի Տուշաս քաղաքին մէջ» (Թաշպուռնի Արձանագր. առ
Նիկոլսկի, Բեւեռ. Արձանագր. 1897, Վենետիկ):

(5) Սէյս, նոյն անդ, հտ. ժ. Էջ 499—500, թիւ VIII—IX
եւ էջ 505—506 թիւ XII—XIII. հմտ. Belck-Lehmann, *Chal-
dische Forschungen*, ի Թերթին VBAG 1898 էջ 613:

(6) Սէյս, նոյն անդ, հտ. ժ. Էջ 500—504 թիւ X—XI a:

(7) Belck-Lehmann, *uber neuerl. aufgefund. Keil. anschr.*, 1892
էջ 125: *Archaeolog. Forsch.* նոյն անդ 1893 էջ 79:

(8) Belck-Lehmann, նոյն անդ էջ 125, Սէյս, նոյն անդ, հտ.
ժ. Էջ 496 թիւ VI a, տ. 4:

(9) Նիկոլսկի, Արձանագր. Գոշանը-Գոշանըի, թիւ III. հմտ.
Belck-Lehmann, *Chaldische Forschungen*, ի Թերթին VBAG.
1895 էջ 606:

փէի մէջ, Մաննացւոց երկրին մէջ ⁽¹⁾, և նոյն իսկ Մանագիկէրս աւանը դեռ կը կրէ անոր անունը ⁽²⁾: Պատերազմները կը հայթայթէին իրեն անհրաժեշտ եղած մարդիկն ու մետաղը, այս գործերն արագ կերպով ի գլուխ հանելու համար: Արձանները, թանկագին կահկարասիները, կերպանները, արծաթէ՝ ոսկիէ և պղինձէ անօթները, յափշտակուած ասորեստանեան կամ ասիական քաղաքներէն, կը շրջապատէին զինքը, նինուէի վեհապետներու կեանքը յիշեցնելով: Ամէնէն աւելի կը սիրէր այն դաշտերն ու բլուրները որոնք Արեւելեան ծովուն՝ վանայ լճին հարաւ-արեւմտեան ափերը կ'եղերն: Իր հայրն՝ Իսպուրնիս արդէն լայն կերպով աշխատած էր գեղեցկացնելու համար Տուսպանայի վայրը, Սաղդիի սուրբ քաղաքը, Սաղդիան: շրջապատած էր զայն թանձր պարիսպներով, ապա քաղաքին տիրող ժայռին ըարձունքէն սկսելով ձեռնարկած էր փորելու հոն շքեղ պալատի մը

(1) Արձանագր. Քելիշիևի, մեկնուած Բելքի կողմէ՝ das Reich der Mannaer, ի Թերթին V BAG. 1894 էջ 480—482:

(2) Մանագիկէրս անունը հաւանաբար է Մանա-կէրս=Մեննուս-ա-կէրս անունին մէկ ձեւը, որ կը նշանակէ «Մեննուսի ֆաղաֆ», ինչպէս Տիգրանակերտ՝ Տիգրանի քաղաք (կերտ=կերտուած=շինուած=չէն): Հետաքրքրութեան համար զննեք հոս Մանագիկէրսի արձանագրութեան Թարգմանութիւնը, պարզուած Բասմաշեանի կողմէ: «Խալդեան աստուածներուն շնորհիւ, ո՛վ Խալդիներու իշխաններ, իշպուրիեան Մենուասը նորոգեց այս տաճարը. նորոգեց (նաեւ) պալատը, որ հինգած էր, իշպուրիեան Մենուաս (որ է) արքայ հօգը. արքայ մեծ, արքայ երկրին Շաուրացւոց, արքայ երկրին Վանեցւոց, արքայ արքայից, պետ քաղաքին Տոսպայ, Խալդեան աստուածներու շնորհիւ, ո՛վ Խալդիներու իշխաններ, իշպուրիեան Մենուասը նորոգեց այս տաճարը»: (Կ. Յ. Բասմաշ. Բեւեռագր. Արձանագր. Մանագիկէրսի, 1897 Վենետիկ):

հիմունքը : Մենուա գործը շարունակեց , ջուրը տարաւ ջրամբարներու մէջ ստորերկրեայ ջրմուզներով , տնկեց պարտէզներ և անոր բովանդակ դիրքը կերպարանափոխեց տեսակ մը անառիկ աշտարակի , ուր փոքրիկ հաւատարիմ գունդ մը կրնար արհամարհել մեծ բանակ մը տարիներ ամբողջ : Տուսպանա , կատարելագործուած այս կերպով , եղաւ յաջորդ դարուն պետութեան մայրաքաղաքն ու շահաստանը» (1) :

Մասբերոյի տուած այս ամփոփ նկարագիրը , զոր հայացուցինք , այլևս տեղի չի ձգեր մեզ աւելի քան մանրամասնել Իսպուլինիսի և Մենուասի իշխանութեան պարագաները : Հայր և որդի , եղած են անոնք թէ աշխարհակալ և թէ շինող միանգամայն : Մանաւանդ Մենուա , ա՛յնքան կը գերազանցէ իր նախորդները , որ իր յաջորդներն իսկ դժուար կը հասնին իր բարձրութեան :

Ինչպէս տեսանք , արձանագրութիւններու ցանց մը ձգած է Մենուա՝ իր երկրին ամէն կողմերը : Վանեան բեւեռածեւ արձանագրութիւններու մէջ թուով ամէնէն շատը Մենուաս թողած կը թուի , որուն ջանացած է կարծես Հաւասարիլ իր որդին Արգիստիս , ինչպէս պիտի տեսնենք :

Արձանագրութեանց գիրն ու լեզուն , մինչ ասորեստաներէն էր Սարգուրիս Ա.ի ժամանակ , Տոսպական կամ ուրարտեան կ'ըլլայ Իսպուլինիսի օրերէն իսկ . նինուէի բեւեռագրական գաղափարագրերը կը գործածուին այլևս տեղական (= Ուրարտեան) լեզուին համար , նոյն իսկ աւելի պարզուած ձեւով :

(1) G. Maspero. Hist. anc. հտ. 9. էջ 103—106:

Փ. ՓԼՈՒԽ

Արգիստիս Ա.

Իսպուլինիս և Մենուևաս իրենց արժանի յաջորդը կ'ուենենան յանձին Արգիշտիս կամ Արգիստիս Ա. ի, որուն գահակալութիւնը պէտք է եղած ըլլայ շուրջ 784ին կամ 783ին Ն. Ք. : Արգիշտիսի գահակալութեան թուակաշարը կը յայտնուի գլխաւորաբար անոր մեծ արձանագրութենէն կամ տարեգրութենէն, որ դրոշմուած է վանայ միջնաբերդին վրայ : Այդ արձանագիրն առաջին անգամ ընդօրինակուած է Շուլցէն և հրատարակուած անոր մահէն ետք Journal Asiatiqueի (3me sér. t. IX) մէջ : Առանձինն ընդօրինակած են նաև Լէյարդ և Բոպերդ : Թարգմանած և մեկնած է Սէյս (նոյն անդ, հտ. Ժդ. էջ 571—623) : Անոր մասին գրած կամ զայն մեկնաբանած են նաև Գիւլյարդ ⁽¹⁾, Միւլլէր ⁽²⁾ : — Արգիշտիսի այս տարեգրութիւնները կը պատմեն Ուրարտացի մեծ վեհապետին ասանեչորս շարունակական արշաւանքները : Միւլլէր, Ստանիսլաս Գիւլյարտի զիտողութեանց վրայ, արձանագրութեանց մէջ կրցաւ ճանչնալ այնպիսի բանաձև մը որ արշաւանք մը ուրիշ արշաւանքէ մը կը զատէ : Որով յայտնի կ'ըլլար Տարեգրութեան բովանդակութենէն թէ տասն այլ և այլ (Մ. Ա. տող 16, Բ. 24, Գ. 19, Դ. 13, 41, 66, Ե. 11, Է. 10, 32, 69) արշաւաններ գործած է ան գրեթէ տասն յաջորդական տարիներու մէջ : Ասորեստանի դէմ մղուած ճակատամարտներէն առաջ կը յիշուին հոն երկու արշաւաններ Եփրատի հիւսիսային

(1) Notes de Lexicographie Assyrienne էջ 113—114 :

(2) Die Keilinschr. V. Aschrüt-Darga :

կողմերը : Արդ, Ասորեստանի հետ եղած կռիւը տեղի ունեցած է 781ին (ըստ Անուանակիր Տարիներու Յանակին) . հետեւաբար նախորդ երկու պատերազմները պէտք է տեղի ունեցած ըլլան 783—782ին : Ուրիշ կը հետեւի թէ Արգիշտիս գահակալած կրնայ ըլլալ միայն 783ին կամ շատ շատ 784ին :

Իր շքեղ արձանագրութեան մէջ, (Տարեգրութիւնք Արգիշտիսի անուսով ճանչցուած), կը պատմէ ան 14 յաջորդական արշաւանքներ, որոնք տեղի ունեցած են անոր իշխանութեան առաջին 14 տարիներուն մէջ : Հազիւ թէ գահը բարձրացած, կը ստիպուի զսպել ապստամբութիւն մը Արածանիի հիւսիսային ափերուն վրայ : Դաիաինի և Էտիաուս գլուխ կը վերցնեն : Բայց շուտով Ուտուրիս և իր ապստամբակիցները կը խոնարհին : Հետզհետէ Արգիշտիսի բանակներուն առջեւ տեղի կուտան և անոր լուծը կ'ընդունին Սերիազիս, Սիլիուս ⁽¹⁾, Զաբախաս ⁽²⁾, Զիրիմուտարաս, Բաբանիս ⁽³⁾, Ուրմիաս ⁽⁴⁾, Աբուսա : Այս վերջինին՝ Աբուսացւոց միայն Ուրէուս քաղաքէն կը գրաւէ 19,255 մանուկ, 10,140 մարդ շարժելու կարող, 23,280 կին, 1104 ձի, 35,016 եզ, 10,000է աւելի ոչխար և բազմաթիւ բերդապահ զինուորներ ⁽⁵⁾ :

(1) Սերիագիս և Սիլիուս (կամ Տարիուս) Դաիաինիի հիւսիսային կողմը գտնուած գաւառներ են ըստ Սէյսի (նոյն անդ, հտ. ԺԴ. էջ 579) :

(2) Զաբախս գաւառ ըստ Լ. Յ. Մանտալճեանի, (Սեպագիտ Արձանագր. էջ 44) :

(3) Սիւնեաց Լաբանդ գաւառն (?) ըստ Լ. Յ. Մանտալճեանի, նոյն անդ :

(4) Ուրմիաս կամ Ուրմե, թէև Ուրմիոյ ծովուն անունը կը յիշեցնէ, բայց Արաքսի ձախ ափերուն վրայ գաւառ մ'ըլլալ կը թուի (Սէյս, նոյն անդ հտ. ԺԴ. էջ 611) :

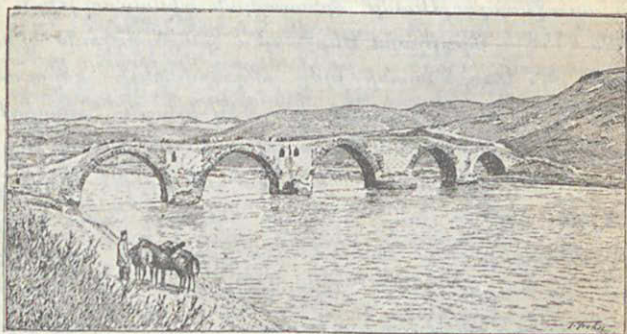
(5) Տարեգր. Արգիշտիսի, Ա. 12—15 :

Այս և ուրիշ մէկ քանի արշաւանքներէ յետոյ Ար-
գիշտիս կ'ստիպուի զէնք վերցնել Ասորեստանի դէմ :
Ռամաննիրարի (կամ Ադադնիրարի), քանիցս դէպի հիւ-
սիս արշաւած, բայց զրեթէ միշտ Ուրարտուի հզօր վե-
հասկաններուն հետ պայքարած ու վճռական յաջողու-
թիւն մը ձեռք չի բերած, կը մեռնի, 782ին Ն. Ք. :
Իրեն կը յաջորդէ իր որդին Սաղմանասար Դ. , որ կ'ուզէ
մէկ հարուածով ազատուիլ հիւսիսի մեծ թշնամիէն, վե-
րստին ձեռք բերել իր նախորդներուն կալուածները,
այժմ գրաւուած ուրարտեան աշխարհակալներէն : Ար-
գիշտիս Ա. , իր կարգին, վստահ իր թարմ ոյժերուն
վրայ, վայրկեանը հասած կը համարի ջախջախելու հա-
մար հարաւի ոսոխը : Ճակատամարտը տեղի կ'ունենայ
Ուրարտուի հարաւային սահմաններուն վրայ, Սուբնատի
և Տիգրիսի աղբերկանց մօտ, Նիրբուի մէջ : Նինուէի ժա-
մանակազրական ցանկերը ցոյց կուտան թէ երկու բա-
նակները ճակատած են 781ին ⁽¹⁾ : Սաղմանասար Դ. չի
կրցաւ կ'երեւի իր նպատակին հասնիլ : Նիրբու կը տա-
սանորդուի, կը տեսնէ Ուրարտացիին հզօր զօրութիւնը :
Սաղմանասար կորագլուխ կը դառնայ դէպի Նինուէ : Ար-
գիշտիս կը շարունակէ իր յառաջխաղացումը . կը մտնէ
ասորեստանեան գերիշխանութեան ենթարկուած Քետա-
կան կալուածներուն մէջ : Կը գերէ կը գերբէ Քետացւոց
Խիտերուադայի երկիրները : Կը յառաջանայ մինչեւ Մի-
լիդու (= Մելիտինէ = Մալաթիայի գաւառը ⁽²⁾) : Կը տիրէ
անոր ինչպէս և Կապադովկիոյ արեւմտեան սահմաննե-
րուն վրայ տարածուած Մարմուանիս (Մերիմենէ) և

(1) Անուանակիր Տարիներու ցանկ, 781—«Սաղմանասար Ար-
քայ Ասորեստանի: Յերկիրն Ուրարտու:»

(2) Տարեգր. Արգիշտիսի, Բ. 4—24:

Քամանիս (Քամանենէ) գաւառներուն: Մեծ աւարով ու 22274 այր, կին, մանչ ու աղջիկ գերիններով կը դառնայ Բիաինա (1): Յաջորդ տարին (780) Սաղմանասարի նորոգուած բանակը վերստին կը դիմէ դէպի Ուրարտու, Շամսիլու Տուրտանին առաջնորդութեամբ: Կուր տեղի կ'ուեննայ Նինուէէն ոչ այնքան հեռու, Պիթլիս-Չայի

Պիթլիս-Չայ

հովտին մէջ, ի Սախիաս (2): Դարձեալ անօգուտ փորձ Ասորեստանցիին համար: Տարի մը հաքր (779) ասորեստանեան բանակը վերստին կը քալէ դէպի հիւսիս: Այս անգամ կը թուի թէ Արգիշտիս վճռական յաղթութիւն մը ձեռք բերած է: Դոճութիւն՝ շնորհակալութիւն կը յայտնէ ան իր Սաղգի աստուածին, Ասորեստանի բանակներն ու երկիրներն իրեն պարգեւած ըլլալուն համար: Կ'արչաւէ ան դէպի Արեւելք և դէպի Հարաւ: Կը զբաւէ Ասորեստանցիներու ձեռքէն Կուլասիս, Բարանիս, Բուստուս (3), Պարսուս, Ուրմիոյ և Վանայ ծովերուն միջև

(1) Տարեգր. Արգիշտիսի, Բ. 25—39:

(2) Տարեգր. Արգիշտիսի, Բ. 40—50:

(3) Բուժունիք, ըստ Հ. Յ. Սանտալմանի, նոյն անդ էջ 45:

ու դէպի հարաւ տարածուած գաւառներ ⁽¹⁾ : Անոնց ազգաբնակչութիւնը կը կրէ շատ բան, քաղաքները կ'այրուին, անոնց դաշտերը կ'աւերին, անոնց խաչները, արջառներն ու ընտանիքները գերի կը տարուին : Արգիշտիս բաւական ալ ընդդիմութիւն կը գտնէ սակայն : Ասորեստանի գումարտակները նոր հրամատարի մը՝ Բէլմուշտիշիբի առաջնորդութեամբ՝ օրհասական դիմադրութիւն մը կ'ընեն (778) : Արգիշտիս վերջապէս բարձրագլուխ կրնայ պարծիլ ⁽²⁾ : Ասորեստանի ոյժը անդարմանելի կորուստներ կը կրէ . և Ուրարտացի յաղթող իշխանը անարգել՝ դրեթէ առանց ընդդիմութեան կը գրաւէ նոյն իսկ ասորեստանեան գաւառներ : Այնպէս որ դրեթէ մինչև իր կեանքին վերջը, (շուրջ 755), և նոյնիսկ շատ ետքը, Ասորեստանցիք չեն համարձակիր Ուրարտու արշաւել : Տարի մը ետքը (777) Նարուպուրուկին հրամատարին առաջնորդութեամբ Սաղմանասար Դ.ի զինուորներն հազիւ կը յանդգնին յառաջանալ մինչև Իգուա, կորդուաց հարաւային սահմանները, և ա՛յն կողուպուտի՝ աւարառութեան համար կարծես քան կռուելու ⁽³⁾ : Իսկ 776ի և 774ի անուանական արշաւանքները ներքին ըմբոստութիւններ կը մեան աւելի քան Ասորեստանեան արշաւանք :

Արգիշտիս իր երկրին մէջ Ասորեստանի գորութիւնը ջախջախելէն յետոյ, կը սկսի խաղաղեցնել իր նորստաց նահանգները . Բուստուսը, Պարսուան : Մամնա, որ մասամբ գրաւուած էր արդէն Մենուասէն և միշտ ապրտամբական դրօշը կ'ուզէր պարզել, կը խոնարհի մեծ

(1) Surlq. Արգիշտիսի, Բ. 51—57, Գ. 1—22:

(2) Surlq. Արգիշտիսի, Գ. 23—48:

(3) Maspero, նոյն անդ, հտ. Գ. էջ 108 ծանօթ 7. հմմտ. Անուանակիր Տարիներու Յանկին 777 տարուան ծանօթութիւնը:

յազմականին առջեւ ու կը խոստովանի անոր գերիշխանութիւնը ⁽¹⁾ : Արգիշտիս իր զէնքերը կը դարձնէ այնուհետեւ դէպի Սամանոս գետի հովիտները, դէպի Արեւելք և դէպի հարաւ, Ուրմիոյ լճին եզերքները : 774ին Նամրիի մէջ կը չափուի Սաղմանասար Գ. ի յուսահատական վերջին ընդդիմութեան հետ, կը խորտակէ զայն : 773ին Ուրմիսի (Ուրմիոյ ծովուն եզերքը), Բիխուրասի, Բամի, դարձեալ Նամրիի գաւառները, 772ին Տուրացոց, Գուրկուսացոց ⁽²⁾ նրկիրները կը սարսին Ուրարտացիի բանակներուն առջեւ : Մաննա վերստին գլուխ կը բարձրացնէ . Արգիշտիս կը քալէ անոր վրայ, կը գրաւէ անոր Սիմբրիխադիրիս արքայանիստ բերդաքաղաքը : Կ'անցնի Բուստուս, կ'առնէ անոր Ուիխիս քաղաքը ⁽³⁾ : Երասխի հիւսիսային ժողովուրդները խլրտած էին այդ ատեն : Էտիաուսի իշխանը, ապստամբական դրօշը բռնած, կ'անցնի սահմանակից իշխանութիւններու առաջ : 771ին Արգիշտիս կը դիմէ նախ դէպի Մաննա, պարտութեան կը մատնէ զայն . ապա իր զէմքը կը դարձնէ դէպի Էտիաուս, կը հնազանդեցնէ Արդինիս ⁽⁴⁾ բերդաքաղաքը, աւարի կուտայ Իշկիզուլուն, Իրդանիունիս (= Արտահան ?), Ամեգուն՝ Ուիտարուսի մայրաքաղաքը, կը գրաւէ Իբիրանիսը ⁽⁵⁾, Սուլիուսը ⁽⁶⁾ :

Այսպէս շարունակական պատերազմներով կամ արշաւանքներով Արգիշտիս կ'ընդարձակէ իր հայրենի կալ-

(1) Saurhgr. Արգիշտիսի, Գ. 48—71, Գ. 1—20:

(2) Կիւիսի կամ Կուրիսու, ըստ Հ. Յ. Սանտալճեանի, անդ էջ 47:

(3) Saurhgr. Արգիշտիսի, Գ. 21—Է. 36:

(4) Այլոսրատայ Արդիսաւի քաղաքն, ըստ Հ. Յ. Սանտալճեանի, անդ էջ 48:

(5) Վիւի, ըստ Հ. Յ. Սանտալճեանի, անդ էջ 48:

(6) Saurhgr. Արգիշտիսի, է. 37—81:

ուածը, կը գրաւէ նորանոր երկիրներ: Այնպէս որ իր սահմանները կը տարածուին հիւսիսէն մինչև Կովկաս, գրեթէ մինչև Սև ծով, արեւելքէն՝ մինչև Կասպից ծովի դաշտերը, մինչև Պարսկաստան, հարաւէն՝ մինչև Մծրին, մինչև Նինուէի շրջանակները, իսկ արեւմուտքէն՝ մինչև Կասպիցովկիոյ տափաստանները: Ամէն կողմերէ մեծ աւարով ու գերիներով կը դառնայ ան դէպի Վան, որ կը ճոխանայ և Սրեւելքի մեծ շահաստաններէն մին կը դառնայ:

«Արգիշտիս մեզ կ'երեւի որպէս լայն սաւառնումով աշխարհակալ մը, որ կտրելի է բաղդատել Եգիպտոսի Փարաւոններուն և Քաղդէաստանի տէրերուն ամէնէն անխոնջ և ամենէն յաղթականներուն հետ: Այն արծա- նագրութիւնները որոնք կը յայտնուին ամէն օր իր պետութեան սահմաններուն մէջ, կ'ապացուցանեն թէ՛ արեւելիկան բոլոր վեհապետներու նման՝ սիրած է ան շինութիւնները որքան պատերազմները. թերեւս այնքան պիտի բաղմապատկուին դեռ այդ բեւեռագրութիւնները որ մեր ժամանակակիցները պիտի կրնան օր մը տալ իրեն այն տեղը որ պատմութեան մէջ իրեն կը պատկանի, իրեն և այն ժողովուրդին որուն ոյժը ամէնէն աւելի ընդլայնեց ինքը» (1):

Արդարեւ այն օրէն ի վեր, երբ Մասրեթո կը գրէր այս տողերը, նոր արծառագրութիւններ եկած են ապացուցանելու այս խօսքերուն ճշմարտութիւնը: Արաքսի և Կուրի միջև, Ալէքսանդրապոլի, Երեւանի սահմաններուն մէջ երեւան եկած են այնպիսի բեւեռագրութիւններ, որոնք կուտան գրաւուած նոր երկիրներու անուններ, կ'ընեն շինուած բերդերու, մեհաններու կամ տաճարներու յիշատակութիւններ: Գանլը-թէփէի բեւեռագիրն

(1) Maspero, նոյն անդ, հտ. Գ, էջ 110:

է. «Արգիշտիս, որդի Մենուայի, այս բերդը շինեց սոյն 10,000 քարերէն» (1) : Արմաւիրի արձանագրութիւններէն մին կը գրէ. «Խաղաղացեաց մեծաց, Արգիշտիս, որդի Մենուայի, այս ջրմուղը շինեց, պատերը բարձր իւրաքանչիւրը շերտերով հողի կուտակուած՝ Արգիշտիս ամբարացեաց (ի պատիւ) Արգիշտիսի, Մենուայի որդւոյն, հզօր արքային, Բիաինայի երկրի արքային, որ կը բնակի Տուչպա քաղաքին մէջ» (2) : Էլլատի արձանագրութեան մէջ Ուրարտուի մեծ թագաւորը կ'ըսէ. «Ես աղօթեցի Խաղաղիին, հզօր ախրօջ որ էտիունի երկիրը տուաւ. Խաղաղի տուողին, Խաղաղի հզօր տուողին, ողորմածի Խաղաղացեաց եւ աղօթեցի Արգիշտիի՝ Մենուայի որդւոյն համար, որ նուաճեց Ուլլուանի (3) երկիրը, վասն Խաղաղացեաց՝ մեծ Արգիշտի, որդի Մենուայի, հզօր արքային, մեծ արքային, Բիաինա երկրի արքային, որ կը բնակի Տուչպա քաղաքին մէջ» :

Այս օրինակ արձանագրութիւններ բազմաթիւ են, որոնք ամէնքն ալ կը յայտնեն Ուրարտուի մեծ աշխարհակալին քաջագործութիւններն ու շինութիւնները. գործեր՝ որոնք արժանի են յիշատակի ու դրուատիքի :

(1) Գանդլ-Թեփեի արձանագրութիւնը, 1894ին գտած է Պ. Ա. Իվանովսկի եւ գնած է Մոսկվայի Կայս. Հնագ. Բնկերութեան համար :

(2) Արգիշտիսի այս արձանագրութիւնը գտնուած է 1895ին՝ Երասխի ձախ ափին վրայ՝ Ղարազալայի աւերակներէն ո՛չ շատ հեռու, Արմաւիրէն քսան վերսո (իբր 21 ու կէս քիլոմէթր) հեռի : Արձանագրութեան *kusauluyap*ը հանած է Մեսրոպ վրդ. Տ. Մովսէսեան (ապա Եպիսկ.) :

(3) Այժմու Էրաւն, ըստ Նիկոլսկիի, (Բուեռ. Արձանագր. Թարգմ. Պրօֆ. Խ. Յովհաննիսեանց, Վենետիկ, էջ 50) :

Ե. Ք Լ Ո Ւ Խ

Սարգուրիս Բ.

Արգիշտիսի անմիջական յաջորդն ըլլալ կը թուի անոր որդին Սարղուրիս Բ. (չուրջ 755-730¹): Իր հօր ժամանակ հաւանաբար ինքն էր Մաննայի և Էտիաուուսի վրայ կարգուած այն կառավարիչը որուն կ'ակնարկէ Արգիշտիս Ա. (2): Սարղուրիս Բ., հազիւ գահը բարձրացած, իր առջեւ գտաւ այն միեւնոյն խոչընդոտաները որոնք կանգնած էին իր հօր առջեւ, անոր իշխանութեան առաջին տարիներուն: Ուրարտեան աշխարհակալին առջեւ խոնարհած բոլոր արքայիկները Արգիշտիսի մահը պատեհ առիթ համարած էին վերստին անկախութիւն հռչակելու համար: Սարղուրիս Բ. կ'ստիպուի զինքը ճանչցնել անոնց բոլորին: Ամենէն առաջ կը դիմէ Արաքսի և Ուրմիոյ լճին միջեւ գտնուած գաւառները, կը խոնարհեցնէ Մաննան, Բարիլուն (3), Ուրմէսը, Էտիաուուսը, Դաքիսը, Էտիասը: Կը գրաւէ երեք թագաւորական բերդեր, 23

(1) Ըստ ոմանց Շարղուրիս Գ. հմմտ. Maspero, նոյն անդ, հտ. Գ. էջ 119:

(2) Տարեգր. Արգիշտիսի, Գ. 71—74: Հմմտ. Սէյս, նոյն անդ, հտ. ԺԴ. էջ 606:

(3) Երկար ժամանակ Վանեան արժանազորութեանց այս Բարիլուն նոյն համարուած էր Բարիլոնի հետ (հմմտ. Hinks, on the Iscript. of Van, ի թերթին JRAS, հտ. Թ. էջ 398, Fr. Lenormant, Lettres assyriologiques, հտ. Ա. էջ 156—157) սակայն Սէյս կրքաւ ապացուցանել է Բարիլուն հարկ է փնտռել Ուրմիոյ լճին հիւսիսային կողմը, Խոյ գաւառին մէջ (Սէյս, անդ, հտ. ԺԴ. էջ 400): Ըստ Ն. Յ. Սանտալճեանի Բարիլուն է Վասպուրականի Պաշունիք գաւառն (անդ էջ 49):

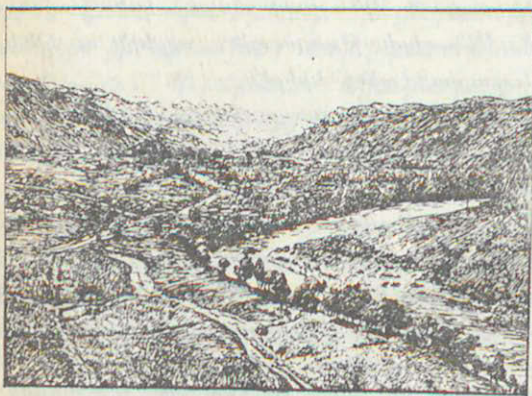
քաղաքներ, 60 գիւղ ու գերի կը վարէ 12735 տղայ, 46600 կին, 12000 պատերազմիկ, 23335 եղ, 58100 ոչխար, 2500 ձի (1) : Այս գրաւուած աւարները կը ցուցնեն թէ ինչպիսի բարդաւաճում մը ունեցած են այն կողմերու երկիրները այդ հեռաւոր դարերուն : Սարգուբիս Բ ի ոյժը կը զգան նաև Իրկուաինա, Ուինիդաս, Արքուքիս, Սինալիբի արքայիկները : Այս վերջին իշխանին համար այսպէս կը գրէ Սարգուբիս իր արձանագրութիւններէն մէկին մէջ (2) : «Ազատ Խաղդիացւոց Սարգուբիս, որդի Արգիշտիի, կ'ըսէ. Իբր աւար նուաճեցի Լուիտիի որդւոյն Սինալիբիի արքայական քաղաքը Տուլիոնի : Սինալիբի թագաւորն, այրերն ու կիները հանեցի Ուղուբուիէտինի երկրէն» :

Արեւելեան գաւառները հպատակութեան ստիպելէ յետոյ, իր գէնքը կը դարձնէ ան դէպի Արեւմուտք : Արածանիի շրջակայքը կ'ասպատակէ. Տումիշիս, Արուսիս, Մուսաս, Զապաս կ'աւերէ, կը գերէ : Կը մտնէ նոյնիսկ Միլիդու (= Մելիտինէ), որուն Խիդերուադա թագաւորը իբրև գերի, բազմաթիւ կալանաւորներու և աւարներու հետ, կը փոխադրէ դէպի Վան : Կ'անցնի իր հօր աշխարհակալութեան շրջագիծը, կը գրաւէ Տէանիսիս : Արեւմտեան այդ սահմաններուն վրայ երկու ճամբայ կը բացուէին Բիտինայի աշխարհակալին առջև. մին դէպի ուղիղ փոքր Ասիա կ'առաջնորդէր զինքը, հո՛ն ուր կ'ապրէին Փոիւզացւոց, Խաղիբներու, Թարալներու, Մոսքներու նման խաղաղ ու արուեստաւոր ժողովուրդներ, որոնք կրնային մեծ բարիք մը ըլլալ Ուրարտուի յազթական բանակներուն : Իսկ երկրորդ ճամբան

(1) Վանայ Քարաժայռի Արձանագր. առ Սէյս, անդ, հտ. ժԳ. էջ 635—642 :

(2) Արձանագր. Ադամխանի, առ Նիկոլսկի, անդ էջ 55 :

կ'առաջնորդէր զինքը դէպի հարաւ, դէպի հիւսիսային Սիւրբիա, ուր կը բնակէին քետական կայսրութեան լաւագոյն հատուածները. Միջագետքի այլազան ժողովուրդները, ամէնքն ալ Ասորեստանի հարուածներուն տակ տառապած ու ձերբազատու մի յոյսերով օրօրուն : Առաջաւոր Ասիայի տափաստաններուն, կապաղովկիոյ դաշտերուն հարթ միօրինակութիւնը ա՛յնքան հաճելի չերեւցաւ անշուշտ Ուրարտուի գահակալին, որ բնորեց աւելի իջնել հարաւ, կարծես ճանապարհ հորդելու համար Մեծն Տիգրանի բանակներուն : Հարաւային գաւառները ուրիշ

Սարգուրիս Բ.ի արձանագրութեամբ բերդ մը
Նիքուսի վրայ

առաւելութիւն մ'ըն ալ կր ներկայացնէին. Ասորեստանի բռնակալ և անգութ տիրապետութենէն դժգոհ ազգաբնակչութիւն մը կար հոն, որ սիրայօժար պիտի փարէր նոր տիրոջ մը, գուցէ ազատարարի հանգամանքը տեսնելով անոր վրայ : Սարգուրիս իր հայրերէն ժառանգած էր քաղաքականութիւն մը, որ կը ձգտէր Ուրարտական

մականին տակ համախմբել շրջավայրի բոլոր մասնր իշխանութիւնները, հաստատել անոնց միջև դաշնակցական ամուր կապ մը, և մղել զանոնք ըմբոստութեան՝ Ասորիեացի հանդէպ : Այս կրկնակ տեսակէտներով դարձաւ ան դէպի հարաւ : Ասորիք շարժեցաւ իր օտքերուն տակ : Սարգուրիս գրեթէ յաջողեցաւ իր հայրերու աւանդական քաղաքականութեան մէջ : Ասորիքի իշխաններն ու ժողովուրդը փրկիչ մը նկատեցին զայն, փարեցան անոր : Քիչ ատենէն Միլիդու, Ագուզի, Քարքէմիս, Գուրգում, Քումմուխ, Սամալլա, Ունքի, Քուի, վերջապէս Եփրատի ու Միջերկրականի միջև տարածուած գրեթէ բոլոր քեւտական ու արամական ցեղերը համախմբուած, կախուած էին Սարգուրիսի հրամաններէն : Արպաղ (= Զինճիրլի), Ասորիքի այդ ամուր շահաստաններէն մին, այս ընդարձակ դաշնակցական միութեան գործունէութեան կեդրոնն էր :

Այսպէս ա՛ն «Ուրարտու», կէս դարու բարգաւաճումով մը կանգնած՝ բարձրացած էր առաջին աստիճանը ասիական իշխանութիւններու միջև . նինուէի վրայ նոր յաղթանակ մըն ալ և կը դառնար ան — ո՞րքան ժամանակի համար — բացարձակ տէրը բովանդակ Ասիոյ : Ասորիստան հասած էր այնպիսի կէտի մը, ուր իր բովանդակ ապագան կախուած էր միակ պարտութենէ մը և կամ միակ յաղթանակէ մը : Այն կախարդանքը (prestige), որով իր անունը պատկած էին Ասուրնաճիրարազի և Սալմանասար Գ. ի շանթահարիչ պատերազմները, ազօտ կերպով գոյութիւն ունէր տակաւին, հակառակ իր նոր դժբախտութիւններուն, իր զէնքերուն սարսափը կը մնար դեռ ա՛յնպէս, նոյնիսկ հազիւ թէ զգացող ժողովուրդներու մէջ, որ իր պատկերն ինքնին կը ծառանար մարգարէներուն աչքին, որպէս նախասահմանուած դահիճ

մը Իսրայէլի բմբոստութիւնները պատժելու : Ճիշդ է , իր բախար խոնարհած էր վերջին իշխաններու միջոցին և իր հեղինակութիւնը կամաց կամաց կը սկսէր հեռու գգացուիլ , բայց թարմ հարստութիւն մը — Թագդաթ-փաղասարի միջոցաւ — կուգար իր գործունէութեամբ վտարել հին մաշածութիւնը , և ուղղութեան փոփոխութիւնը թերեւս պիտի կրնար տարամերժել նաև ձախողանքը : Այս վայրկենին միակ յաջողութիւն մը կը փոխարինէր անոր համար բոլոր անցեալ օրերու ձախողութիւնները և աւելի քան երբեք անոր դիրքը կ'ամրացնէր : Միակ ձախողուած մը , բնդհակառակը , աւելնալով անոնց վրայ որոնք զինքը վիրաւորած էին , մահացու հարուածը պիտի տար անոր , ասպարէզ պիտի տար ատելութիւններուն զորս երկիւզը միայն կը սանձէր տակաւին , ու պիտի վերջացնէր կայսրութիւնը : Հարկ էր ուրեմն կռուի սկսիլ միմիայն ազէկ կշռելէ յետոյ յաղթանակի բոլոր հաւանականութիւնները , և ձեռք առնել ամէն կանխահոգ զգուշութիւն , որքան կարելի է սեղմելու համար աննպաստ պատահականութիւնները : Փորձութիւնը զօրաւոր էր ասորեստանեան բանակին համար ամենակարճ ճանապարհով երթալ դիմադրաւելու թշնամին իր դիրքերու կեդրոնը նոյնիսկ , Վանայ լճին հզերքներուն վրայ , և ուղղակի անոր սրաին նետուած սուրի հարուածով մը վիրաւորել զայն՝ այնքան անգթօրէն որ երբեք կամ գոնէ երկար ատեն չի կարենայ բժշկուիլ անկէ : Բայց Ուրարտուի այս կենսունակ գաւառը ամէնէն աւելի դժուարամերձեանալին էր : Լեռներու և անտառներու այն պատնէշը , որ Ասորեստանի կողմէն կը ծածկէր զայն , հազիւ մէկ քանի կածաններով ճեղքատուած էր , որոնց վրայէն ոչ մէկ բանակ չպիտի կրնար յաջողիլ կարգաւ անցնելու , իր ձիերուն , կառքերու և կազմած-

ներու արգելքներով : Ստիպուած չափէն աւելի երկար
գծի մը վրայ տողանցել իր գունդերն անտառներու և
ժայռերու մէջէն , այնպիսի երկրի մը վրայ զոր չէր ճանչ-
նար ինքը , և որուն ամենօրեայ վարժութիւնն ունէր
իր թշնամին , քսան անգամ աւելի վտանգ կար մաս առ
մաս ոչնչանալու , իր մարգուած բանակներուն համար
յարմար դաշտի մը վրայ կուուելէ առաջ : Թագազաթփա-
ղասար խորհեցաւ իրաւամբ թէ Շարգուրիս աւելի գիւ-
րախոց պիտի ըլլար այն նահանգներուն մէջ որոնք հա-
զիւ քանի մը տարիէ ի վեր հպատակած էին անոր , և
նա որոշեց երթալ փնտռել զայն հիւսիսային Սիւրբոյ մէջ :
Հոտ էր , արդարեւ , որ բոլոր պատահականութիւնները
կը միանային իրեն համար՝ Հայուն դէմ : Ծանօթ այն
վայրերուն ուր պիտի շարժէին , երկար ատենէ ի վեր
ընտանի իր զօրապետներուն ու զինուորներուն , ընդհա-
կառակը նոր էր թշնամի բանակին համար : Այս վերջին-
ները անբազդատելի լեռնային կուիւներուն մէջ , դաշտի
վրայ կը կորսնցնէին իրենց գերակշռութիւնը և իրենց
բովանդակ քաջութիւնը չէր փրկեր զիրենք իրենց ան-
փորձութենէն : Պէտք է խոստովանիլ ստուգիւ որ Ափ-
րինի կամ Որոնդէսի վրայ տարուած յաղթութիւն մը
ունէր այլապէս նկատելի հետեւանքներ քան յաջողու-
թիւն մը ձեռք բերուած լիճերու կամ Ուրարտուի սահ-
մաններուն վրայ : Ո՛չ միայն կը փրկէր Ասորեստանցիները
իրենց միակ հակառակորդէն ուրկէ կարենային ակնածիլ ,
այլև իրենց կը վերադարձնէր քետացի իշխանները և կը
վերահաստատէր իրենց իշխանութիւնը Սուաջաուր Ասիայի
ամէնէն հարուստ երկիրներուն վրայ . Ուրարտու լքուած
թողուլ և Սիւրիան վերստին գտնել էր այս միանգա-
մայն : Հետեւարար Թագազաթփաղասար անցաւ Եփրատը
743ի դարնան : Անոր դէմ չի համարձակեցան ելնել ո՛չ

Ազուզեցի Մատիլուն, ո՛չ Քուժմուխցի Քուշտաշպին և
ո՛չ անոնց դաշնակիցները :

«Այսպէս յառաջացաւ ան մինչև Արպաղի մօտ և քա-
ղաքը բացաւ անոր առջեւ իր դռները, անակընկալի ա-
ռաջին թափովն իսկ : Կը պատրաստուէր շրջակայ երկիր-
ներու հպատակութիւնն ալ ընդունիլ, երբ լսեց թէ Սար-
դուրիս օգնութեան կը փութար : Ընդհուպ վերցուց իր
բանակը, և, ուղղակի իր մրցակցին դէմ քալելով, հան-
դիպեցաւ անոր Քուժմուխի մէջ, Եփրատէն ոչ շատ հե-
ռու, Կիստանի և Խալպիի միջև : Հայաստանցին ունէր
իրեն հետ Սիւրիական զօրաբանակները, Ազուզի, Մե-
լիտինէի, Քուժմուխի, Գուրգուժի օգնական բանակները :
Ամէնքը միասին կը կազմէին ահագին բանակ մը, հաւա-
նաբար թուով գերազանց ասորեստանեան զօրաբանակէն :
Կոխը տեւեց ամբողջ օր մը, երբ երկու թագաւորները
զիրար նշմարելով պատերազմի դաշտին վրայ՝ սկսան
չափուիլ. իրիկուան դէմ վերջապէս ուրարտական մար-
տակառքերն ու հեծելազօրքը ցրուեցան և փախուստի
խուճապն սկսաւ : Յաղթականներն սկսան հետապնդել
փախստականները : Սարդուրիս թողուց իր կառքը և իր
փրկութեան համար դամբիկ մը գտաւ միայն. հեծաւ
անոր վրայ, հակառակ արեւելքի մէջ այդպիսի հեծանելիի
մը գործածութիւնը ծագրելի նկատուելուն : Ամբողջ գի-
շերը սրարշաւ ընթացաւ ան, անցաւ Սիրաքի բլուրներէն
և դժուարաւ հասաւ Եփրատի կամուրջը : Հո՛ն դադրե-
ցաւ հետապնդութիւնը և ինքը ողջամբ մտաւ իր պետու-
թեան մէջ : Թողած էր ան 73000 հոգի մեռած կամ կա-
լանաւոր, իր մարտակառքերը, ձիերու՝ էջերու իր գրեթէ
կատարեալ շարքը, իր ծառաներն ու արհեստաւորները
որոնք բանակին ընկերացած էին : Գրաւուեցաւ իր վրանը
անոր ամբողջ կազմածներով ու կահերով, զորս ժամա-

նակ չէին ունեցած վերցնելու, թագաւորական զարդերը, մահիճը, շարժական գահը՝ իր բարձերով ու թեւերով: Թագազաթփազասար տեղւոյն վրայ ամէն ինչ այրեց ի պատիւ իր աստուածներուն որոնք օգնած էին իրեն. ազատեց՝ պահեց միայն մահիճը ու գայն իրբեւ յաղթութեան նշան նուիրեց իր դիցուհւոյն՝ Նինուէի Իշտարին: Մեծ էր իր փառքը և իրաւամբ կրնար պարծիլ, բայց իր յաղթանակը ոչինչ կը վճուէր տակաւին: Չէր կրցած այնքան մնասել անոր դաշնակիցներուն առանց ինքն ալ չափազանց մնասուելու: Այլևս բաւական ոյժ չունէր ի՛նքն ալ՝ վերջացնելու համար կռիւը և հպատակութեան երդումի ստիպելու Միջագետքի իշխանները: Վերադարձաւ ուրեմն Նինուէ. և մինչդեռ ամբողջ ձմեռն իր պակասած ոյժերը կը վերանորոգէր, իր թշնամիները կը պատրաստուէին իրենց կարգին բուռն կերպով դիմադրելու համար գալիք հարուածին: Սարդուրիս չէր կրնար տակաւին դուրս գալ իր լեռներէն, բայց անոր վրայ դրուած վերակազմուած բանակով մը օգնութեան գալու յոյսը կը քաջալերէր Սիւրիացի իշխանները հաւատարիմ մնալու Սարդուրիսի՝ հակառակ անոր դժբախտութեան»⁽¹⁾:

Թագազաթփազասարի համար վարկեանները սուղ էին, և գիտցաւ ժամանակ չի կորսնցնել: Նոր՝ վերակազմուած բանակով մը, առանց ժամանակ կորսնցնելու, և միեւնոյն ատեն առանց ժամանակ վաստկցնելու իր թըշնամիներուն, քալեց դաշնակիցներուն վրայ: Չափուեցաւ Քուամուխի կիստան և Խալպի գաւառներուն մէջ իր թշնամեաց հետ, յաղթեց անոնց: Այս վերջին հարուածները թէեւ ո՛չ այնքան ուժգին որքան առաջինը, բայց մահացու եղան Սարդուրիսի և դաշնակիցներու

(1) Maspero, նոյն անդ, հտ. 9. էջ 143—147:

համար: Բիաինայի թագաւորն ստիպուեցաւ վերստին ապաստանիլ իր անմատոյց լեռներուն վրայ: Թագաւորն փաղասար Գ., այս անգամ աւելի քաջալերուած, յառաջացաւ մինչեւ Բիաինա, մինչեւ Տուրուսպա ու պաշարեց զայն: Անառիկ քաղաք, որուն պարիսպներուն առջեւ խորտակուեցան Ասորեստանցիներու յոյսերը: Նինուէի աշխարհակալը քանի մը կախաղաններ բարձրացուց Տուրուսպայի պարիսպներուն դիմաց, կանգնեց հոն իր արձանն ու իր յաղթանակի յիշատակարանը, աւերեց շրջակայ գաւառներն ու քաշուեցաւ Նինուէ:

Սարգուբիս ստիպուեցաւ այնուհետեւ վերանորոգել իր կիսակործան երկիրը: Իրաւցնէ անկէ ետքը Սարգուբիս, իր հարաւային ու արեւմտեան սահմաններէն երկիրներ կորսնցուցած, բաւական սահմանափակուած, ինքզինքը տուաւ շինարարութեան: Սկսաւ վերաշինել արդէն գանուած ու աւերուածները, ի նորոյ կանգնեց բաւական թուով հաստատութիւններ, գլխաւորաբար մեհեաններ ու պալատներ, Արմաւիրի մէջ մանաւանդ, որ այդ նախաւոր շրջաններուն կրօնական կարեւոր կեդրոններէն մէկն էր, շինեց բազիլիկներ ու զոհի սեղաններ:

«Սալգիին, աշխարհի տիրող, կը գրէ ան իր արձանագրութիւններէն մէկին մէջ, այս տունը Սարգուբիս, որդի Արգիշտիի, վերականգնեց. այս Սալգիինի կործանուած տեղւոյն դռները վերանորոգեց, ձօնեց ի պատիւ Սալգիի, աշխարհի տիրոջ, Սարգուբիս Սալգիացուոց մեծաց, հզօր արքային, մեծ արքային, երկիրներու արքային, Բիաինա երկրի արքային, արքայից արքային, որ կը բնակի Տուսպա քաղաքին մէջ» (1):

Ուրիշ արձանագրութեան մը մէջ կը գրէ ան.

(1) Արձանագր. Արեւաշի XII, 10-11 Նիկոլսկի անդ:

«Սալդի, տիրոջ այս տունը Սարգուրիս, որդի Արգիշտիի, վերանորոգեց, կործանուած ապարանքը նորոգեց, զարդարեց, իւրաքանչիւր ամուր պատերը բարձրացուց Սարգուրիս, որդի Արգիշտիի» (1) :

Այսպիսի խաղաղ շինարարութեան մը մասնաւանդ կրօնական հիմնարկութիւններով իր աստուածներուն սիրտը գրաւելու նուիրուելէ յետոյ, Սարգուրիս Բ. կ'անհետանայ կեանքի թատերաբեմէն :

Ձ. ԳԼՈՒԽ

Ռուսաս Ա. եւ Արգիշտիս Բ.

Սարգուրիս Բ. ի կը յաջորդէ իր որդին Ռուսաս Ա. (իրբ 730—714 Ն. Ք.) : Տարակոյս չկայ թէ ասորեստանեան արձանագրութեանց Ուրասն կամ Ուրշան վանեան բեւեռագրութեանց Ռուսաս Ա. ն է նոյնիակ (2) :

Ռուսաս Ա. կը բարձրանար իր հօր գահը, այնպիսի ժամանակ մը որ շատ չէր ժպտեր իրեն : Իր հօրը կրած հարուածը, զոր տուած էր Ասորեստանի զօրաւոր բազուկը, ուրարտեան ժողովուրդներէն տասանորդած էր ինքնավստահութեան ոգին, այնքան անհրաժեշտ աշխար-

(1) Արձանագր. Արեւաիտի XX, առ Նիկոլսկի, անդ :

(2) Արդէն ըստ Վինթլէրի (die Keilinschrifttexte Sargons, հտ. Ա. էջ 12, 16) Սարգոնի Տարեգրութեանց մէջ երկու տեղ զորձածուած է Ուրշաի մէկ տարրեր ձեւը՝ Ռուսաս : Ուրաս=Ռուսասի նոյնութեան մասին հիմն. Սէյս, անդ, էջ 654, Maspero, անդ, հտ. Գ. էջ 237 ծանօթ. 2, Հ. Յ. Սանտալցեան, Սեպագիր Արձանագր. էջ 167 ծանօթ. 1 :

հակալական ձգտումներու համար: Անկախութեան շար-
 ժումները աւելի քան երբեք ծայր տուած էին Ուրար-
 տուի սրտին վրայ բոյն դրած ժողովուրդներուն մէջ իսկ:
 Ռուսաս կը ստիպուէր կռուիլ նախ ներքին ապստամբու-
 թիւններու դէմ: Ուրարտուի զօրութիւնը խապառ փճա-
 ցած չէր սակայն: Ռուսաս Ա. իր անհատական քաջու-
 թեան հետ կրնար դեռ հանդէս բերել բաւական թուով
 զօրաւոր բանակ մը: Իրաւցնէ կրցաւ ուժգնութեամբ
 պատժել ան իր ապստամբ արքայիկները և ստիպել զի-
 բենք որ ճանչնան իր գերիշխանութիւնը:

Ռուսաս Ա. իր այս ներքին զսպողական ու աշխար-
 հակալական կռիւներէն մէկ քանին արձանագրած է ապա-
 ռաժներու վրայ, որոնցմէ մին — Գոլանր-Գրուանի բեւե-
 ռադիրը ⁽¹⁾ կը համրէ 23 երկիրներ ու թագաւորներ զորս
 հպատակեցուցած է ան: Ի միջի այլոց կը յիշէ ան Սուի-
 նիայի ⁽²⁾ 4 թագաւորութիւնները, ընդ որս Արքուքինի ⁽³⁾,
 կը թուէ Մելիանի ⁽⁴⁾, Էրիանի ⁽⁵⁾, Պիրուանի ⁽⁶⁾, Ու-
 շեդուինի ⁽⁷⁾ գաւառները:

(1) Այս բեւեռագիրն աւաջին անգամ ընդօրինակուած է 1862ին
 եւ հրատարակուած՝ 1863ին: Ապա ա ելի մօտէն ուսումնասիրե-
 լու համար 1889ին գերմանացի ուսումնական Վալդեմար Բելը շատ
 աշխատած է եւ «երեք ժամ ջուրի մէջ կանգնած մինչեւ մէջքը»,
 հագիւ կարողացած է օրինակել արձանագրութեան 1/6ը (այսինքն
 3 տող՝ 19էն): Ի վերջոյ Պ. Իվանովսկի Մոսկուայի Կայս. Հնագիտ.-
 Ընկերութեան կողմէ դրկուելով յաջողութեամբ ի գլուխ հանած է
 այդ դժուար գործը:

(2) Թերեւս Սիւնիք, հմմտ. Նիկոլսկիի, անդ էջ 59:

(3) Փայտակարանի մէջ Գարգարացիք, ըստ Հ. Յ. Սանտալցեա-
 նի, անդ էջ 54, ծանօթ 2:—Հաւանաբար Սիւնեաց Գեղարգունիք
 գաւառը:

(4) Մոդլի, ըստ Նիկոլսկիի, անդ էջ 60:

(5) Հաւանաբար Երեւանի վիճակը:

(6) Ապարան, ըստ Նիկոլսկիի, անդ էջ 60:

(7) Օշական (!) ըստ Նիկոլսկիի, անդ էջ 60:

Քրիստոսայի թագաւորը, ներքին ըմբոստներուն իր ոյժը ցուցնելէն ետք, բնական էր որ ձեռք պիտի առնէր հայրենական քաղաքականութիւնը շրջակայ իշխանութիւններու նկատմամբ: Իր հայրերը աշխատած էին շրջարնակ ժողովուրդներու մէջ վառել անկախութեան ոգին, քաջալերած էին անոնց ըմբոստական շարժումները Ասորեստանի հանդէպ: Ռուսաս Ա. ևս ուղեց քալել միեւնոյն ճամբուն մէջ: Իրաւ է թէ Սարգուրիսի և իր դաշնակիցներու պարտութիւնը բաւական բան ցնդեցուցած էր անոնց երազներէն, բայց իսպառ փճացուցած չէր անոնց յոյսը: Ուրարտու տակաւին կը պահեր իր կախարդանքը շրջակայ մանր պետութիւններու մօտ, որոնք դեռ կը հաւատային անոր Աղատարարի և Առաջնորդողի դերին: Ասորեստանի ծանր լուծը թոթուել փափաքելու համար շատ պատճառներ ունէին անոնք: Նախ իրենց բնազդական ձկտումը դէպի անկախութիւն, ապա Ասորեստանի լուծին ծանրութիւնը, անոր բանակներուն աւերումի՝ քանդումի մշտնջենական մղձաւանջը, անոր դրած հարկերուն չափազանցութիւնը, այս ամէնը տեւական դրդիչ ոյժ մըն էին պարբերական ըմբոստացումներու համար: Ասոնց միացուցէք նաև ներքին քաղաքային կրօնները, իշխանութեան յափշտակումի վէճերը, ցեղ ցեղի վրայ կատարած աւազակային աւարառութիւններու կռիւները, ժառանգութեան բաժանումի և ցեղային թանձրացած ատելութեան պայքարները, ու պիտի կրնաք ըմբռնել այդ հեռաւոր ժամանակի ժողովուրդներուն միջև ծագած մշտնջենի կռուելուն իսկական շարժիչները:

Ռուսաս Ա. ի օրով այս երեւոյթին ամէնէն ցայտուն կեդրոնավայրը կը հանդիսանայ Մաննա: Հակառակ որ այս երկրին տիրող իշխանն՝ Իրանդու իրեն շահը Ասորեստանի հանդէպ հաւատարիմ հպատակութեան մէջ կը

կարծէ գտնել, երկու քաղաքներ՝ Սուանդախուլ և Դուր-
դուկկա կ'ապստամբին անկէ և չեն ուզեր ճորտն ըլլալ
Նինուէի: Այս երկու քաղաքները գլխաւորաբար կը քա-
ջալերուին նաև Զիկիրտացի (1) Միտատտիէն, որ՝ իր կար-
գին՝ Ուրարտուի թելադրութեամբ կը ջանայ գործել:

«Կառավարութեանս Յրդ տարին (719), կը գրէ
Սարգոն, Սուանդախուլ և Դուրդուկկա ամուր քաղաք-
ները խորհեցան ապստամբելով բաժնուիլ Մաննայի Իրան-
զու թագաւորէն՝ իրենց տիրոջմէն՝ որ իմ լուծս կը սի-
րէր, և վստահացան Զիկիրտացի Միտատտիին: Զիկիր-
տացի Միտատտի իր պատերազմող մարդիկն ու ձիաւոր-
ները անոնց տուաւ և այս կերպով օգնեց անոնց» (2):
Սարգոն կ'ստիպուի ժողովել իր բանակը և դիմել դէպի
Մաննա, կը յաղթէ անոնց, կ'աւերէ, կը քանդէ ու կը
դառնայ Նինուէ: Այդ միջոցներուն (718-717) Իրանզու
կը մեռնի և կը յաջորդէ անոր որդին Ազա: Ռուսաս Ա. ի
համար լաւագոյն առիթ մ'էր այս՝ Ազան կամ իր կողմը
շահելու և կամ մէջտեղէն վերցնելու համար:

«Երբ ճակատագիրն եկաւ հասաւ Մաննայի Իրան-
զուի վրայ՝ որ հնազանդ ծառայ մըն էր և իմ լուծը կը
սիրէր. կը գրէ Սարգոն այլուր, իր որդին Ազա անոր
գահուն վրայ նստեցուցած էի, Ուրարտուցի Ուրշա իր

(1) Զիկիրտու, Զիկարտու կամ Զիկրուսի հաւանաբար կարելի է
նոյնացնել Հերոդոտի Սագարացոց հետ (Հերոդոտ Ա. 125), Կաս-
պից ծովին հարաւային սահմաններուն վրայ: Հմտ. Tiele, Ba-
bylonisch-assyrisch. Geschichte, էջ 261, 265. Winkler, Unter-
such. Z. Altorient. Geschichte, էջ 112—113, Hommel, Ges-
chichte Babyloniens und Assyriens, էջ 712, Maspero, անդ,
հտ. Գ. էջ 237:

(2) Սարգոն, Տարեգրութիւն, 32—35:

կողմէն պատգամաւորներ զրկեց Ումիշդիս ⁽¹⁾, Զիկիրտու, և Միսիանդի ⁽²⁾ երկրաց ցեղերուն, Մաննայի աւագ կողմնակալներուն և զանոնք անիրաւութեան յորդորեց: Իրենց տիրող՝ Աւայի դիակը Ուաւս լերան վրայ նետեցին: Ուլլուսունու Մաննացին, որ իր հօր գահն ելած էր Ուրարտուցի Ուրշային վստանեցաւ և իր բերդաքաղաքներէն 22ն իրր պարգև անոր տուաւ: Զայրացած սրտով՝ Ասորեստանի բոլոր զինուորները մէկտեղ ժողովեցի, առիւծի նման մռնչեցի, և այն երկիրներուն տիրելու ելայ (716): Մաննացի Ուլլուսունու իմ արշաւանքիս մօտենալը տեսաւ. թողուց իր քաղաքը, և սարսափած՝ դժուարին լերանց ապաստաններու մէջ ամրացաւ: Իզիրտուրի՝ իր արքայական քաղաքին, Իզիբիայի, Արմիդի, իր ամուր բերդաքաղաքներուն տիրեցի, հրով այրեցի: Ուրարտացի Ուրշան Ուաւս լերան վրայ զարկի, իր արքունական սերունդէն 250 ⁽³⁾ հօգի դերի բռնեցի: Իր իշխանութեան 8 երկիրներուն մէջ գտնուող 55 ամուր և պարսպապատ քաղաքները՝ իր դժուարամատոյց 11 բերդաքաղաքներովը միասին առի, կրակի տուի: Անոր Մաննացի Ուլլուսունուէն առած 22 բերդաքաղաքներս Ասորեստանի երկրին միացուցի: Զիկերտացի Միտատտի իմ զէնքերէս վախցաւ. իր երկրին զինուորներովը լուներու մէջ փախաւ. անոր հետքը չի տեսնուեցաւ: Անոր արքայական քաղաքը՝ Պարդան կրակի տուի. անոր շրջականերուն 23 ամուր քաղաքներուն տիրեցի, անոնց

(1) Մաննայի նահանգներէն մին, հմմտ. Սարգոն, Տարեգրութիւն, 110:

(2) Միսիանդի եւս Մաննայի նահանգներէն մէկն էր հաւանարար: Ըստ Հ. Յ. Սանտալիսիանի՝ Մասեաց ոսկ զաւառ (Սեպ. Արձանագր. էջ 177, ծանօթ 2):

(3) Ըստ Տարեգրութեան (տող 180) 260 հոգի:

կողոպուտն առի տարի : Սուանդախուլ և Գուրդուկկա՝
Մաննայի քաղաքները՝ որոնք Միտատախի ապաւինած
էին՝ առի, կողոպուտներն առի տարի : Ումիլդիացի Բագ-
դատին մորթաղերձ ըրի : Մաննացի Ուլլուսունու ըրած
գործերս գժուարամատոյց լերանց մէջ լսեց, թռչունի
պէս լուաւ եկաւ, ոտքերուս փարեցաւ : Անոր անհամար
յանցանքներուն ներեցի . մոռցայ անոր չարագործութիւ-
նը . ներում չնորհեցի անոր . իրեն արքայական գա-
հուն վրայ նստեցուցի : 22 ընդաքաղաքները, 2 ամուր
քաղաքներու հետ միասին, զորս Ուրշայի և Միտատախի
ձեռքէն առած էի, անոր տուի, անոր աւերեալ երկիրը
նորոգեցի : Իմ թագաւորական պատկերս շինեցի Սասուրի՝
իմ ախրս՝ զօրութիւնը անոր վրայ գրեցի, ապագայ ժա-
մանակներու համար՝ իր արքունական քաղաքին՝ Իզիր-
տիի մէջ կանգնեցի» (1) :

Ռուստս Ա. կը ներկայանայ այս կոիւնքուն մէջ
իրբեւ ղեկավար ոյժ, որ գիտէ շարժել իր հրամաններուն
անասցող բանակները : Իր հօր և հաւուն նման, կրնայ
ան կազմակերպել այնպիսի լայն դաշնակցական գօտի մը,
որ մտածել կուտայ Ասորեստանի ամէնէն յանդուգն և
ամէնէն ճարպիկ վեհապետին՝ Սարգոնի : Ուրարտուի
պատգամաւորները ամէն կողմ կը սերմանեն միեւնոյն
գաղափարը . միաժամանակ ձեռնարկել ապստամբական
շարժումի մը և տապալել հասարակաց թշնամին՝ Ասո-
րեստանը : Բագդատտի՝ Ուլլուսունուի եղբայրը ու Ման-
նայի թագաւորի որդին, Միտատախի Զիկիրտուի իշխանը,
նոյն ինքն Ուլլուսունու՝ Սարգոնի հաւատարիմ հպատա-
կը, կը միաբանին պահ մը և կը սպասեն Ուրարտուի

(1) Սարգոն, Խորս. Պալ. Մեծ. Արմանագր. 36—53: Բաղդատուի
նաեւ Ա. Մաս, Ը. Գլուխ սոյն հատորին:

հրամանին . միւս կողմէն կարալա (1) , Ալլարբիա (2) , Սուկկա , Բալա , Արիտիկնա (3) , Ուրարտուի արևելիան սահմաններուն վրայ փոքրիկ իշխանութիւններ , Մուձաձիր (4) , Թորէլ (5) , Մոսք (6) , Միլիդու (7) և ուրիշ մեծ ու պզտիկ ժողովուրդներ կը միանան , կը դաշնակցին՝ միշտ Ուրարտուի վերին առաջնորդութեան տակ : Խըլլրտուժը միաժամանակ է՛սկսի : Ասորեստանի ամբողջ հիւսիսային սահմանագլուխները վտանգի տակ են : Սարգոն , հազիւ Սամարիան խոնարհեցուցած , կը ստիպուի հիւսիսային այս մեծ դաշնակցութեան գրոհին դէմ ելնել : Անկարելի էր անշուշտ միևնոյն ատեն ամէն ուղղութեամբ պայքարիլ . իր ոյժը ջլատել պիտի ըլլար այդ : Կը խորհի ան ուրեմն դիմել ամէնէն առաջ ընդդիմութեան է՛ն զօրաւոր կողմը , հո՛ն չափուիլ դաշնակիցներու բանակներուն հետ , թոյլ կողմերն աւելի ետքի թողելով : Այս տեսակէտով կ'ընտրէ ան Մաննան և Մուձաձիրը :

Տեսանք թէ ի՛նչ ըրաւ ան Մաննայի մէջ . գրեթէ նոյն յաջողութիւնը կ'ունենայ Մուձաձիրի մէջ : Դաշնակիցները ժամանակ չէին կրցած ունենալ պատրաստուելու համար զօրեղ ընդդիմութեան մը . ասոր կը միանային նաև Ասորեստանի վահապետներուն թողած սարսափի և երկիւղի խորունկ զգացումները , որոնք թշնամիներուն սրտերը կը դողացնէին ու կ'առաջնորդէին զիրենք գրեթէ անմիջական անձնատուութեան :

(1) Սարգոն , Խորու . Պալ . ԺԳ . Տարեգր . 55 :

(2) Սարգոն , նոյն անդ :

(3) Սարգոն , Տարեգրութեմ , 40 , Խորու . Պալ . Մեծ Արձա-նագր . 57 :

(4) Սարգոն , Տարեգր . 123 . Խորու . Պալ . Մեծ Արձ . 72 :

(5) Սարգոն , Տարեգր . 168 , Խորու . Պալ . Մեծ Արձ . 29 , 30 :

(6) Սարգոն , Տարեգրութեմ , 173 :

(7) Սարգոն , Տարեգրութեմ , 178 :

Ռուսաս Ա. սրտի կսկիծով կը տեսնէր հարկաւ Ասորեստանցիին գործերը: Իր փոքրիկ բանակը նոյնիսկ, զոր Ուլլուսուենուի օգնութեան զրկած էր, պարտուած էր անկէ Ուաւս լերան վրայ: Իր դաշնակիցները մէկիկ մէկիկ տեղի կուտային Սարգոնի առջեւ: Իր ամէնէն հաւատարիմ դաշնակիցը՝ Մուձաձիրի Ուրզանան անգամ չէր կրցեր դիմագրաւել Ասորեստանի բանակներուն, փախած՝ ապաստանած էր լեռներու անմատոյց կատարները: Եւ, ամէնէն ցաւալին, Մուձաձիրի մէջ գտնուած Բագրարտում և Խաղզի աստուածներն իսկ գերի տարուած էին Սարգոնի կողմէ: Այս ամէնէն ծանր հարուածն էր այն առեւտրի մարդոց համար: Մէկու մը աստուածը գերի տանիլ, զայն գերի վարել էր նոյն իսկ: Խաղզիի զոհեր մատուցանողը Սարգոն՝ պիտի բլլար այնուհետեւ և Սարգոն պիտի վայելէր Խաղզիի օգնականութիւնը: Ռուսաս Ա. տեսնելով այս ամէնը, մինակ զգալով ինքզինքը, չի կրցաւ համբերել այլեւս. «Իր իսկ ձեռքովն՝ իր գօտիին երկաթի դաշիւնովն ինքզինքն սպաննեց» (1): Այս կը պատահէր Սարգոնի իշխանութեան ութերորդ (2) տարին (714):

Այնուհետեւ Սարգոն իր զէնքերը կը դարձնէ հետզհետէ միւս դաշնակիցներուն դէմ, կը քալէ Թորէլի Մոսոքի, Միլիդուի վրայ: Եւ թէպէտ ո՛չ վճռական կերպով, բայց զրեթէ միշտ յաղթական կը կանգնի անոնց առջեւ: Միլիդի Տարխունաղի թագաւորը կը խոնարհեցնէ, կը տիրէ Կառնուսնաի (= Կոմանա՝ Կապադովկիոյ հարաւային կողմը), Ուտի, Ուտիլու, Ուարգին բերդաքաղաքները կը կանգնէ Մոսոքի սահմաններուն վրայ, իսկ Լուխու,

(1) Սարգոն, Խորս. Պայ. Մեծ. Արձանագ. 77:

(2) Հմմտ. Սարգոն, Տարեգր. 101, 138, 139:

Բուրգիր, Անմուրու, Անդուարսալիա բերդաքաղաքները «իրր պահակ» կ'ամրացնէ Ուրարտուի դէմ անոր սահմանագլուխներուն վրայ (1) :

Սարգոնի այս զգուշութիւնները կ'ապացուցանեն թէ Ռուսաս Ա. ի մահը հանգստացուցած չէր Ասորեստանցիներու սիրտը. հիւսիսի մեծ ոսոխը դեռ պարտուած չէր իսպառ : Ստուգիւ Ռուսաս Ա. ի յաջորդը Արգիշտիս Բ. (չուրջ 714—685 Ն. Ք.) դեռ եւս բաւական ազդեցութիւն ունէր շրջակայ արքայիկներու վրայ : Կուսմուխի թագաւորն Մուտալլու, «այր անխիղճ ու չարաբարոյ, կը զրէ Սարգոն, աստուածներու անունէն անպատկառ, որ ոճիր կը նիւթէր ու չարիք կը խորհէր, Ուրարտուի Արգիշտիս թագաւորին վստահած էր, օգնականի մը որ չէր կրնար ազատել զանի, իր հարկերուն տարեկան սակի պայմանաժամը թողուց որ անցնի, և զլայաւ իր ընծան (2) :

Արգիշտիս Բ. (3) ո՛չ մէկ կերպով չի նեղեց Ասորեստանը : Երբ Սարգոն արշաւեց Քուսմուխի վրայ, Արգիշտիս ո՛չ մէկ շարժում չըրաւ իր սահմաններէն դուրս : Անշուշտ խոհեմութիւն սեպեց ի զուր չի չափուիլ ու անոր վէրքեր չի բանալ արդէն եղածներուն վրայ : Ուրարտու, ճիշտ է, շատ ծանր կորուստներ կրած չէր այս վերջին ատենները և իր խոցուածները անդորմանելի չէին. քիչ ժամանակէն վերանորոգուեցաւ ալ : Բայց իր

(1) Սարգոն, Տարեգր. 191, 192:

(2) Սարգոն, Խորս. Պալ. Մեծ Արճանագ. 112—113:

(3) Արգիշտիս Բ. Սարգոնի արձանագրութիւնէն կը ճանչնանք միայն: Իր անունով յայտնի բեւեռագիր մը գտնուած չէ դեռ: Ռոդակրուի բեւեռածեւ արձանագրութիւնը ումանք այս Արգիշտիսի կ'ընծայեն, բայց որոշ չէ. հմմտ. Հ. Յ. Սանտալմ. Սեպ. Արճ. էջ 59 ծանօթ 1, Maspero, անդ հտ. Գ. էջ 249 ծանօթ. 2:

իշխաններուն վրայ ժողովուրդին վստահութիւնը մնում էր այլևս : Սարգուբրսի կրած հարուածը . Ռուսաս Ա . Ի ճախողանքովն աւելի շեշտուած , վճռած էր Ուրարտուի ճակատագիրը :

Ասկէ զատ այդ միջոցներուն նոր թշնամիներ յայտնուած էին Ուրարտուի համար : Բիաինայի թագաւորներն ստիպուած էին իրենց ուշադրութիւնը դարձնել ետեւ : Կրմմերեան—Սկիւթական արշաւանքները ծայր տուած էին Առաջաւոր Ասիայի մէջ : Կը պատրաստուէին պատմական նոր երեւոյթներ . ժողովուրդներու տեղափոխութիւն , նոր ազգերու յայտնութիւն , ցեղերու ձուլումն , հին կարգերու և պետութեանց վերիվայր փոփոխութիւն : Կրմմերացիք (= Գամիրք) Սինոպի մէջ էին արդէն , կը պատրաստուէին յարձակիլ Փոիւզական ցեղերու վրայ : Մոսոքն ու Թորէլը կը զգային արդէն թէ հոզը տեղի կուտար իրենց ոտքին տակ : Բուն Հայերը , Արիական Հայերը , շատոնց ի վեր բոյն դրած Փոիւզական տափաստաններուն վրայ , կարծես կը պատրաստուէին դէպի իրենց պատմական հայրենիքը չուելու :

Արգիշտիս Բ . կը ստիպուէր՝ ուրեմն՝ հրաժարիլ իր աշխարհակալական տխորժակէն , ամփոփուիլ իր սահմաններուն մէջ , կտուտլարել իր հայրենի կալուածը , արդէն բաւականէն աւելի տասանորդուած : Ուրարտուի հարաւային գաւառները ձեռքէ ելած էին , Մուճաճիր և Մաննա Ասորեստանի գերիշխանութեան տակ . իրեն կը մնար դեռ Բիաինան , բուն Ուրարտուն , Էտիաուսը և Արաքսի հովիտները : Արգիշտիս Բ . խոհեմութիւն համարեց հաշտ երթալ Ասորեստանցիներուն հետ , մանաւանդ Սենեքերիմի օրով (705—681) , որուն ձիեր կը դրրկէր իր դեսպանին միջոցաւ⁽¹⁾ : Անոր այս վերաբերմունքն

(1) Հմմտ. Նաւակ Պահիր Բեքայ, 15—18:

անկեղծ չէր անշուշտ, այլ ստիպուած կը դիմէր ան այդ միջոցին: Ասորեստանցիք գիտէին այդ, ուստի մինչեւ Տուրուսպայի պարիսպներուն առջեւ արթուն կերպով կը հսկէին⁽¹⁾:

Է. ՓԼՈՒԽ

Ուրարտուի վերջին քաղաւորները

Արգիշտիս Բ-ի հաւանական յաջորդն ըլլալ կը թուի անոր որդին Ռուսաս Բ. (շուրջ 685-675 Ն. Ք.²): Ասոր օրով ամենէն նշանակալից դէպքը կ'ըլլայ Սենեքերիմի (705-681) սպաննութիւնը և հայրասպաններու դէպի Հայաստան փախուստը: Սենեքերիմ կամ աւելի ճիշտը Սենեֆերիք⁽³⁾ ձերացած էր արդէն և իրեն զահաժառանգը կը նկատէր Աշշուրասէիդդին կամ ըստ Ս. Գրոց Ասորդանը: Այս վերջինը իր հօրը կենդանութեանն իսկ իշխան կը կարգուի Բաբելոնի՝ Աստուրէտիլմուկինաբալ անունով, և պաշտօնապէս Բաբելոնի զահը կը բարձրանայ: Ասոր-

(1) Նախկին Պակիր Բեյայ, 10—14:

(2) Belck-Lehmann, ein neuer Herscher von Chaldia, ի Թերթին Zeit. f. Assyriologie, հտ. Թ. էջ 82—89, 339—360, Maspero, անդ հտ. Գ. էջ 369, 394:

(3) Սենեքերիմի անուան բուն յորջորջումն է Սինափիրիք(ա), զոր երբայեցիք կը հնչէին ու կը տառադարձէին Սենեփուրիք կամ Սենեֆերիք: Բայց որովհետեւ երբայեցերէն պիք գիրը շատ նման է միւս գրին, հրեայ գրչագիրը շփոթած են զայն: Եռթմանանից Թարգմանութիւնն ալ եղած է այդպիսի սխալ օրինակի մը վրայէն, եւ որով անցած է մեր մէջ՝ Աստուածաշունչի Թարգմանութեամբ:

դանի մայրը, բնիկ բարեկրօնացի իշխանուհի մը, անշուշտ իր որդւոյն մէջ բնական համակրութիւն մը ծնուցած պէտք էր ըլլար Բարեկրօնի հանդէպ: Հետեւաբար Նինուէի թագաժառանգը շատ բարեացակամ տրամադրութիւններով կը դիմէ Բարեկրօն: Կ'սկսի վերականգնել անոր աւերակները, վերաշինել անոր մեհեանները, կրօնական հաստատութիւնները: Այս պարագան Բարեկրօնի բնակիչները հրճուանքով կը լեցնէ, որոնք անօրինակ համակրութիւն մը կը սնուցանեն իրենց նոր իշխանին վրայ: Բարեկրօնի քուրմերը այդ համակրանքի արտայայտութեան գերազանց ներկայացուցիչները կ'ըլլան: Ասորդանի երկու եղբայրները Սարասար (= Շարեգեր) և Ազրամելէք (= Ադար-Մալիֆ), ատելութեամբ կը տեսնեն իրենց համահայր բայց ո՛չ համահայր եղբօր յաջողութիւնները, և նոյնիսկ մախանքով կ'սկսին վերաբերուիլ իրենց հօր հանդէպ: Եւ երբ Սենեքերիբ Նինուէի մէջ իր աստուածներէն մէկուն տաճարը կրօնական արարողութեանց կը մասնակցէր, երկու որդիները կը յարձակին անոր վրայ և կ'ապանեն զայն⁽¹⁾: Հիւսիսի Ասորեստանցի բանակներէն մաս մը կը միանան Սարասարեանց ու թագաւոր կը հռչակեն զանի: Ասորդան

(¹) Այս դէպքը պատմող զլիսաւոր եւ հիմնական երեք աղբիւրներ կան. ա) Ժամանակագիրք Բարեկրօնի (Սիւն. Գ. տ. 34—36). բ) Ս. Գիտք (Գ. Թագ. ԺԹ. 36—37, հմմտ. Եսայ. 15. 37—38, Բ. Մնաց. 1Բ. 24, Տուր. Ա. 24), եւ գ) Բերոսոս (հատ. 12 առ Müller-Didot, *Fragm. Historicorum Graecorum*, հտ. Բ. էջ 504): Եւ սերիոս (Քրոնիկոն, հրատ. Աւգերեան, Վենետիկ, հտ. Ա. էջ 53) եւ մեր պատմագիրներն (Խորենացի, Թ. Արծրունի, Յովհ. Կաթողիկոս եւն.) զլիսաւորաբար կը հետեւին Ս. Գրոց: Ժամանակագիրն ու Բերոսոս մէկ հոգիի մը վրայ կը խօսին միայն եւ ո՛չ երկու եղբայրներու: Սակայն անոնց լուծիւնը կը բացատրուի անով որ Սարասարն էր իշխանութեան հետամուտն ու հայրասպանութեան դիմողը, մինչ Ազրամելէք իր եղբօր օգնական մ'էր միայն:

կ'իմանայ այս, զգեսաները կը պատառէ, ողբերու ձայներ կը հնչեցնէ : «Ասիւծի նման կը մռնչէ» : Ամէն պարագայի մէջ աստուածներուն կամքը պէտք էր առնել . կը դիմէ ուրեմն Ասուր, Սին, Շամաս, Բէլ, Նարու, Ներգաղ, Նինուէի և Արրելայի Իշտար աստուածութիւններուն : Քուրմերը նպաստաւոր պատգամներ կը բերեն անոր, «զօրացի՛ր, քալէ՛, մի՛ ուշանար, կ'ըսեն աստուածներու անունով, մինք քու քովէդ կ'երթանք, քու թշնամիներդ կը նուաճենք» : Վայրկեանները սուղ էին, հարկ էր աճապարել, յանկարծակիի բերել իր ոսոխները . «մէկ օր, երկու օր ետ չի դարձայ, կ'ըսէ ան . զինուորներուս երեսը չի տեսայ . ետեւ չի նայեցայ, ձիերուն կազմածը, ձիերուն հարկիքը՝ որոնք իմ պատերազմական կահ ու կազմածս կը քաշէին, վար առնել չտուի . պատերազմի վրանս չի բացի : Շարատ (= Յունվար 20 — Փետրուար 20) ամսոյն (681ի) սառնամանիքէն, ցրտութենէն և սաստիկ վտժորիկէն չի վախցայ : Փետրաւոր շահէն թռչունի նման թռչերս բացի, որպէս զի թշնամիները տապալեմ : Բուռն և արագ ընթացքով դէպի Նինուէ ճամբայ ելայ :⁽¹⁾ Խանիրաբբատ երկրին մէջ⁽²⁾ անոնց⁽³⁾ բովանդակ զօրքն առջևս կանգնեցաւ . իմ ընթացքիս դէմ ամէն կողմէ իրենց զէնքերը շարժեցին : Իմ տէրերուս՝ մեծ աստուածներու երկիւղը զանոնք տապալեց : Հզօր ճակատամարտիս յարձակումը տեսան, զարհուրեցան : Իշտար կռուի և ճակատամարտի տիկինը՝ որ իմ քրմութիւնս կը սիրէ, իմ քովս կեցաւ, անոնց լայնալիճը խորտակեց, անոնց շիտ-

(1) Հաւանաբար Ասորդան Միջագետք կը գտնուէր իր եղբոր ապստամբութեան միջոցին, որով դէպի Նինուէ ճամբայ ելաւ անապարանքով (հմմտ. Թագդ. Փայ. Ա. հատուած. Ե. 35):

(2) Մելիտինէի գաւառը. (հմմտ. նախորդ ծանօթ. ը):

(3) Այսինքն Սարասարի եւ Աղրամելէրի բանակը:

կուած ճակատը ճեղքեց : Անոնց բանակին մէջ ըսին . «սա է մեր թագաւորը» (1) :

Ասորդանի բախտը ժպտեցաւ : Սարասարի զինուորները լքեցին իրենց տէրը և Ասորդանի կողմն անցան : Այն ատեն Ազրամելէք և Սարասար սահմանազուխէն անցան և Ուրարտու ապաստանեցան (2) : Ասորդան չի համարձակեցաւ մտնել Ուրարտու . որ թէև ոչ յայտնի հակառակորդ Ասորեստանի , այլ իրրև անկախ պետութիւն , բաւական զօրաւոր էր դեռ քիչ շատ ակնածանք ներշնչելու համար նինուէի : Ուրարտու անունը դեռ չէր կորսնցուցած իր կախարդանդքը Ասորեստանցիներու աչքին : Այնպէս որ անոր չէզոքութիւնը դեռ բացարձակ անկարօզութիւն չէր նկատուեր անոնցմէ : Ստուգիւ երբ Ասորդան , Ուրարտուի հարաւային սահմաններուն վրայ , Շուբրիայի ապստամբութիւնը կը խորտակէր , երբ ամբողջ բնակչութիւնը դերի կը տանէր , ձեռք անցուցած գերիներուն մէջ գտնուած Ուրարտացիները կամ Բիախնացիները Ռուսաս Բ . ի կը դարձնէր , շնորհակալ ըլլալով անոր չէզոքութեան կամ բարեկամութեան համար (3) :

Ռուսաս Բ . չի կուռեցաւ բնաւ Ասորեստանի բանակներուն հետ : Ամբողջութեամբ իր սահմաններուն մէջ , իր հօր նման տուաւ ինքզինքը շինութիւններու և հիւսիսի թշնամիներուն դէմ իր երկիրը պաշտպանելու (4) :

(1) Բեկ . Հասուած Ասորդանայ , Ա . 10—25 :

(2) Ազրամելէքի եւ Սարասարի (ըստ Խորենացոյ Սանասար) Ուրարտու ապաստանիլը Ա . Գիրքը կը պատմէ միայն : Անկէ ծագած են միւս բոլոր աղբիւրները . (Խորենացի Ա . իգ . էջ 48—49 , Բ . ը . էջ 80 , Գ . ծե . էջ 250 , Թովմա Արծրունի Ա . էջ 8 նաև էջ 71 եւն .) : Այս աւանդութեան մասին տե՛ս նաև Յաւելուած Ա . :

(3) Մասբերօ , նոյն անդ , հտ . Գ . էջ 370 :

(4) Զուարթոց Եկեղեցոյ Արձանագրութիւնը , նոր գտնուած , շահեկան է : Անոր մէջ Ռուսաս Բ . Արգիշտեան կը յայտնէ թէ նուա-

Մանգղիերի ժայռաբերդը Ռուսաս Բ.ի
արձանագրութեամբ

Իր յաջորդներն ալ նոյն բանն բրին առաւել կամ
նուազ չափով: Երիւիւնաս (չուրջ 675—670 Ն. Ք),
Ռուսաս Գ. (չուրջ 670—645), Սարղուրիս Գ. (645—
625), Իրկուաս (չուրջ 625—600) և Մենուաս Բ. (?)

Տած է Կուտուրի գաւառը, անոր կեղորոնը քաղաք մը կը շինէ,
Իլդարունի գետէն ջրմուկ մը փորել կուտայ՝ մինչեւ նորակառոյց
քաղաքը: Կը թուէ նաեւ Խալդի, Թէիշրա եւ Արդի(նի) աստուածնե-
րուն նուիրած զոհերը, գառնուկ, ոչխար: (Հմտ. Կ. Յ. Բասմաշեան,
Բանասեր, 1901 էջ 37, 38): Արձանագրութիւնը տես՝ Յաւելուած Բ.:

(շուրջ 600—585 Ն. Ք.), գրեթէ այդ հարիւր տարուան շրջանին ուրիշ բան չեն ըրած եթէ ոչ ամիոփուիլ իրենք իրենց մէջ, կրօնական շինութիւններ ընել, բարեկամաբար վարուիլ Ասորեստանի վեհապետներուն հետ, և կարելի եղածին չափ պաշտպանել իրենք զիրենք բարբարոսներու յարձակմանց դէմ:

Ասուրբանիբաղ (668 — իբր 638 Ն. Ք) իր արձանագրութիւններէն մէկին մէջ կը գրէ. «Շարգուրի Ուրարաուի թագաւորը, որուն թագաւոր հայրերը իմ հօրս եղբայրութիւն յայտարարած էին, Շարգուրի լսեց այն նշանաւոր գործերը՝ զորս մեծ մասամբ աստուածներն ինծի վերապահած էին: Որդւոյ մը նման իր հօրը «տէրութիւն» յայտարարեց և ըստ այնմ «ողջոյն արքայի՛ տեառն իմում» յայտարարեց և յարգանքով ու հպատակութեամբ իր ծանր ընծան իմ առջևս բերել տուաւ»⁽²⁾:

Քաղաքական հպատակութիւն չէր այս անշուշտ, այլ բարեկամութիւն մը երկու իշխանութիւններու միջեւ: Բիաինայի թագաւորներն անտարակոյս ստիպուած էին այս կերպ վարուիլ, որովհետեւ իրենց ուշադրութիւնը պարտաւոր էին դարձնել այլ կողմ: Գամիրք կամ Կիւմ մերացիք մէկ կողմէն, Սկիւթացիք կամ Շակք միւս կողմէն, սկսած էին նեղել զիրենք: Շակք կողկասէն իջնելով եկած հաստատուած էին Հայաստանի արեւելեան մասերուն մէջ, Սիւնիք, և անկէ կը պատրաստուէին արշաւել դէպի Մարաստան, դէպի Ասորեստան, դէպի Սիւրիա՝ մինչեւ Եգիպտոս: Ամէն վայրկեան Ուրարաուի ղլխին հարուածներ էին անոնք, որոնց ազդեցութեան տակ Ուրարաու հետզհետէ կը կորսնցնէր իր հաւասարազրուութիւնը: Վերջապէս եկաւ ժամանակ մը երբ այս

(2) Ասուրբանիբաղ, Տարեգրութիւն Ժ. 40—50:

արիական բարբարոս ժողովուրդները սիրուեցան, տա-
րածուեցան ամէն ուղղութեամբ, ամէնէն առաջ իրենց
աւարառութեան առարկան ընելով Ուրարտուն: Անոնց

Այիւբացի կը պատահեսն իրենց զենքերը

արշաւանքէն սարսեցան գրեթէ բոլոր ցեղերը. Մասոքն
ու թորէլը թողուցին իրենց Փոքր-Ասիական հայրենիքը
և ուղղուեցան դէպի հիւսիս-արեւելք, մինչև Սեւ Ծո-
վի հարաւ-արեւելեան ափերը: Արիական Հայերը եկան
բոյն գրին Փոքր Հայքի մէջ, ուրկէ քայլ մը կը մնար
միայն իրենց պատմական երկիրը մտնելու համար: Մա-
րաստան, Ասորեստան, Միջագետք աւերուքանդ եղան:
Կիաքսար խոնարհեցաւ անոնց առջև, մինչև որ խար-
դախ միջոցով մը ջախջախեց անոնց գլուխները: Նին-
ուէն կործանեցաւ, խաղառ մոռցուելու համար: Անոր
աւերակներէն ծնան երկու խոշոր պետութիւններ, Մա-
րական ու Բարեղոնական կայսրութիւնները: Ուրարտու
հետզհետէ նեղցաւ, փոքրկացաւ: Կիւրոսի յաջորդնե-
րուն՝ Դարեհի օրով պարսկական սաղբարութեան փոխ-
ուեցաւ. ԱՂԱՐՈՏԵԱՆ անուան տակ հազիւ ափ մը ժո-

դովուրդ եղաւ ան⁽¹⁾ : Լուծուեցաւ , ձուլուեցաւ նորեկ՝
 դաղթական ժողովուրդներու մէջ , մանաւանդ Հայոց
 մէջ , որոնք արիական քաղաքակրթութեամբ զինուած
 եկան հաստատուեցան Հայաստան , այդ մեր ծրագրէն
 դուրս է : Կը յուսանք , ուրիշ գործի մը մէջ աւելի լայն
 կերպով կը դառնանք անոր : Հոս կանգ կ'առնենք այժմ :
 Ուրարտուի պատմութիւնը կը վերջանայ իր թագաւոր-
 ներու անուններուն հետ , անկէ ետքինը Արիական Հա-
 յաստանի կը վերաբերի :

Հոս անհրաժեշտ կը սեպենք ներկայացնել Ուրար-
 տուի կամ Բիաինայի թագաւորներուն ցանկը , անոր դի-
 մաց զետեղելով նաև Ասորեստանի վեհապետներուն
 անուններն ու իշխանութեան տարիները : Պէտք է ըսել
 թէ ամէնէն աւելի հաւանական կամ պատմագիտաց մե-
 ծամամնութենէն ընդունուած թուականներն է գորս կը
 դնենք :

Արաւիկ շուրջ	860—843	Ասուրնամիրարադ	883—860
Լուսիպրիս	843—835	Սաղմանասար Գ.	860—825
Սարդուրիս Ա.	835—820	Շամսիուամման Գ.	825—812
Խաբաիևիս	820—800	Ռամանևիրարի	812—783
Մևնուսս	800—784	Սաղմանասար Գ.	783—772
Արգիշիս Ա.	784—755	Ասորյան Գ.	772—754
Սարդուրիս Բ.	755—730	Ասուրհիրարի Գ.	754—745
Ռուսաս Ա.	730—714	Թագղարպիադասար Գ.	745—727
Արգիշիս Բ.	714—685	Սաղմանասար Ե.	727—722
Ռուսաս Բ.	685—675	Սարգոն	722—705
Երիվանա(ս)	675—670	Սինևերիք	705—684

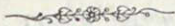
(¹) Հերոդոտոս (Պատմ. զիբք Գ. հատուած 94) Աքարսեանք
 կ'անուանէ Հայաստանի հիւսիսային-տրուելեան ժողովուրդներէն
 մին , յայտնապէս տարբեր Հայերէն : Արդի պատմաբանք ընդհան-
 րապէս միաբան են Ռուարսացոց աղաւաղումը տեսնելու անոր մէջ :
 Տե՛ս նաև Բ. մաս Թ. զԷ. սոյն հատորին :

Ռուսաս Գ.	670—645	Ասորդան Ա.	681—668
Սարդուրիս Գ.	645—620	Ասուրքանիքադ	668—638
Իրկուսս	620—600	Ասորդան Բ.	635—620
Մեկուսս Բ. (?)	600—585	Սարդանարադ	620—606

Այժմ պէտք է ակնարկ մը նետենք այդ ժողովուրդի քաղաքակրթական կեանքի վրայ: Եւ որովհետեւ արտաքին մանաւանդ ասորեստանեան տուիքներ մեծ դեր մը ունին անոր մէջ, մենք պէտք է տեսնենք այժմ թէ՛ ասորեստանեան կամ արտաքին քաղաքակրթութենէն ո՛րքան օգտուած են Հայաստանի այս տուրանական ժողովուրդները, և ի՞նչ փուլերով կը ներկայանան իրենց ընկերական, կրօնական ու տնտեսական կեանքը:

Մ Ա Ս Ն Գ.

ՆԱԽԱՀԱՅԵՐՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ

Ա. ԳԼՈՒԽ

Եգիպտական բաղաձայնաբանութիւնը նախահայոց մէջ !

Հայաստանի մէջ ասորեստանեան քաղաքակրթութեան ազդեցութեան մասին խօսելէ առաջ, երկու տող եգիպտական կարծեցեալ ազդեցութեան մասին :

Մինչեւ վերջին տարիներս գտնուած են հայ Ազգ. Պատմութեամբ զբաղողներէն այնպիսիներ, որ կարծած են թէ՛ Հայաստան ամբողջ դար մը, ժ.Չ. — ժ.Ե. դար Ն. Ք., Եգիպտոսի աշխարհակալներու տիրապետութեան տակ մնացած է և հետեւաբար ուղղակի եգիպտական քաղաքակրթութեան ազդեցութեան ենթարկուած : Այսպէս ի մէջ այլոց Հայերը՝ իբրև թէ՛ Եգիպտացւոց կը պարտին աստեղագիտական կամ տօմարական հմտութիւնը, գարեջուրի սպտորաստութիւնը, կենդանապաշտութիւնը ևլն. (1) :

Եգիպտոսի մեծագոյն փարաւոններէն մին թութմովսիս կամ թութմէս Գ. Վերին Միջագետքէն անդին չէ

(1) Սկսնակ-Բանասէր (Տր. Տաղաւարեան), Քնն. Պատմ. Հայոց, նախ Բանասերի մէջ, Հտ. Թ. : Այս ուսումնասիրութեան քննադատութիւնը տե՛ս ՀԱ. 1903, Թ. 10, 11, Արդիւր. Հայոց Պատմ., Բ. Խալաթեանցի :—Այս ծանօթութիւնը զրած էինք արդէն, երբ կ'իմանանք թէ Տր. Տաղաւարեան իր նոյն գործին Բ. տպագրութեան մէջ սրբազրած է իր այս կարծիքը :

կրցած անցնիլ երբեք : Մեծն Սեոստր անգամ չի թուիր թէ Փոքր Ասիայի արեւմտեան ծայրերն հասած ըլլայ : Հերոդոտոսի նկարագրած Քարապէլի եզրագտական կարծեցեալ յիշատակարաններն ուրիշ բան չեն եթէ ոչ քետական յաղթական կայսրութեան յուշարձանները ⁽¹⁾ :

Եզրագտական արձանագրութեանց Լամնաւնոցիները, որ Հայոց հետ կը նոյնացուէին, Լիրանանու լեռնային բնակիչները պէտք է ըլլան ⁽²⁾ : Իսկ Բռեկեկը Արեւելիայի հետ համեմատելը բառախաղի մը տպաւորութիւնը կը թողու կարծես ⁽³⁾ :

Զի թուիր նաև որ Հայերն ուղղակի ընդունած ըլլան աստեղագիտական կամ տօմարական այնպիսի ծանօթութիւններ, որոնց ծագումը Եզրագտոսի մէջ հարկ ըլլայ փնտռել :

Փարեջուրի գործածութիւնը Եզրագտոսէն սորվելու պէտք չունէին, և ո՛չ ալ Ասորեստանէն. արիական սովորութիւն մըն է ան, որ հազիւ է. (Ն. Ք.) դարուն Հայաստան մտած պիտի ըլլայ ⁽⁴⁾ :

Իսկ կենդանապաշտութիւնը տիեզերական երեւոյթ մըն է, մանաւանդ ո՛չ այնքան անձանօթ սպիտակ այլացեղ ժողովուրդներու : Արարատեան ժողովուրդները եթէ Եզրագտոսի քաղաքակրթութիւնը յիշեցնող բաներ մը ընդունած են, անուղղակի միջոցներով է այն :

Այդ անուղղակի միջոցները քաղդէական, ասորես-

(1) Հերոդ. Բ. 102 եւն. Le Bas, *Asie Mineure*, էջ 9, 10, Sayce, *Les Hétéens*, գլ. Գ. հո. 2: Տե՛ս Ա. Մաս, Ժ. գլ. էջ 58 այս հատորին :

(2) Maspero, *Hist. anc. (abrég.)* էջ 238 ծանօթ. 1:

(3) Բ. Խալաթիանց, ՀԱ. 1903, անդ էջ 294:

(4) Թէ գարեջուրի գործածութիւնը անձանօթ չէր արիական ժողովուրդներուն, տե՛ս Տակիտոս *Moeurs des Germ. XXIII.*

տանեան, փիւնիկեան, քետական, պարսկական և յունական խողովակներն են, որոնցմէ դէպի Հայաստան թարած է եգիպտական զիաութիւններու կամ քաղաքակրթութեան նեկտորը, և ա՛յն՝ յոյժ աննշան շափով մը միայն :

Բ. ՎԼՈՒԽ

Քաղղէական քաղաքակրթութիւնը

և

Հայաստանի նախարցիկները

Հայաստանի համար, իրրեւ քաղաքակրթական արտաքին ազդեցութիւն, ամէնէն հինը և կարեւորներէն եղած է Ասորա-քաղղէական քաղաքակրթութիւնը, որ իր բնական պատճառներն ունի :

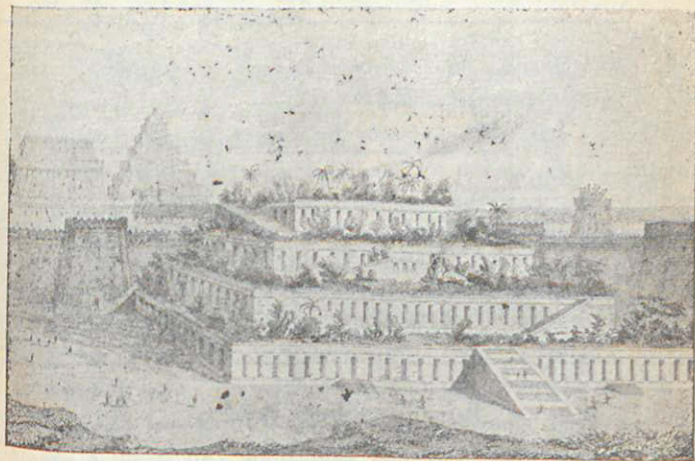
Թէ աշխարհագրական և թէ քաղաքական զիրքով Հայաստան սերտ յարաբերութեան մէջ եղած է Քաղղէաստանի և Ասորեստանի հետ շատ հին՝ անյիշատակ դարերէ ի վեր : Եփրատն ու Տիգրիսը՝ իրենց բեզմաւոր ափերով՝ իրրեւ քաղաքակրթութեան բնական որրամներ, իրարու կը կապեն այս երկիրները :

Եփրատը մանաւանդ տուրեւառիկ վաճառականութեան բնական ուղին էր այս երկու երկիրներուն մէջ ⁽¹⁾ : Այն նկարագիրը զոր կ'ընէ Հերոդոտ Հայսց նուարկութեան մասին, ամէնէն պատմական և ամէնէն ճշգրիտ նկարագրութիւնն է :

«Պիտի խօսիմ, կը գրէ ան, ուրիշ հրաշալիքի մը

(1) Հմ.նո. 2. Ինճիմեան Հնախօս. Հայսս. հտ. Ա. էջ 246—248:

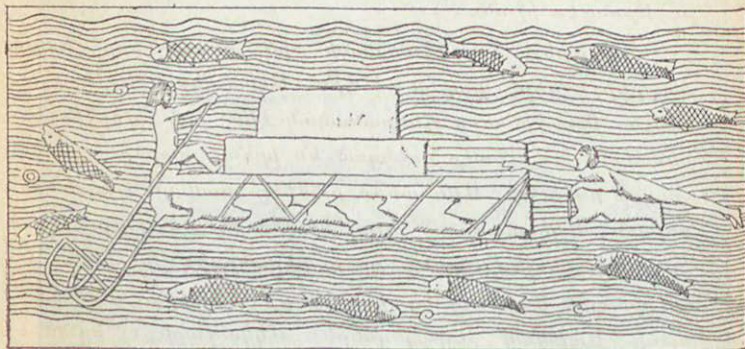
մասին, որ (Բարեղոն) քաղաքէն ետք, այդ երկրին մէջ
տեսնուած զարմանալիքներուն ամէնէն մեծն է: Այն նա-
ւերը զորս կը գործածեն Բարեղոն երթալու համար, կա-
շիէ շինուած են և բոլորակ ձեւ մը ունին: Ասոնք հալիւ
Հայերը, որ Ասորեւասանի վերին կողմը կը բնակին, կը
շինեն ուսիներէ. որոնցմով կը կազմեն նաւուն մարմինը և
զոր զբսէն կը պատեն մարմով: Վահանի նման կկորակ կը

Բարեղոնի առկախեալ պարսեզները

շինեն զայն, այնպէս որ չէ կորելի զանազանել անոնց ո՛չ
ցաւկը և ո՛չ խելքը. իսկ յատակը կը լեցնեն եզէգներով:
Քեախն հոսանքին կը ձգեն զանոնք, բեանաւորուած վա-
ճառքներով և մասնաւորապէս արմուաջուրով (արմուի
գինիով): Ոտքի վրայ կեցած երկու անձեր կը զեկալարին
զայն՝ իւրաքանչիւրը մէյմէկ ձողով. մին իրենը կը վերցնէ,
մինչ միւս ընկերն իրը կը մխրճէ: Այս նաւերը հաւասար
մեծութեամբ չեն. մեծեր ալ կան, փոքրեր ալ: Ամէնէն

մեծերը մինչև 5000 տաղանդ (10000 քիլոկրամ) ծանրութեամբ բեռներ կը վերցնեն: Իւրաքանչիւր նաւու մէջ կը գտնուի էշ մը, մեծերուն մէջ՝ ա՛լ աւելի: Երբ Բաբելոն կը հասնին ու վաճառքները կը ծախեն, կը վաճառեն նաև նաւին վանդակաձեւ մարմինը և յարդը: Ապա մորթը (կաշի) էշերու կը բեռցնեն և կը դառնան Հայաստան՝ էշերն առջևէն քշելով, որովհետև գետն

Ասորեստանեան քիլիք

ա՛յսքան արագասած է որ վեր ելնելն անկարելի է. և այս է պատճառը որ իրենց նաւերը ո՛չ թէ փայտէ կը շինեն, այլ կաշիէ: Երբ իրենց էշերով Հայաստան դառնան, ուրիշ նաւեր կը շինեն» (1), միեւնոյն գործը վերսկսելու համար անշուշտ:

Երբ յարաբերութեան ա՛յսքան բնական դիւրութիւններուն հետ նկատենք նաև երկու ժողովուրդներու ցեղային նախնական նմանութիւնն ու քաղաքական մըր-

(1) Հերոդ. Ա. 194, Larch-ի ֆրանս. Թարգմանութենէն: Հմմտ. Հ. Յ. Գամբո, Պսմ. Տիեզեր. հտ. Ա. էջ 107, 108:

ցորդութիւնը, այն ատեն տարօրինակ չեն թուիր մեզ այս երկու երկրաց բնակիչներուն քաղաքակրթական հանգիստութիւնները :

Մենք տեսանք արդէն թէ «Կովկասի ամենահին ժողովուրդները, որոնց մասին հին հեղինակներ ծանօթութիւններ կուտան մեզի, ամէնքն ալ տուրանական ցեղին կը պատկանին : Գիտենք սակայն թէ այս ցեղազրական ճիւղին ներկայացուցիչները՝ Ակկասները մինչեւ Եփրատ ու Որոնդէս իջան» (1) :

Արդարեւ Քաղդէաստանի հին բնակիչները երկու տարբեր ցեղերէ կազմուած էին. Ակկասներէն և Սուսերներէն : Առաջինները դուրանական էին իսկ վերջինները սեմական (2) : Անոնք ունեցած են իրենց բարձր քաղաքակրթութիւնը : Ամենամեծ բաժինը՝ սակայն՝ առաջիններուն, Ակկասներուն ըլլալ կը թուի : Սեպագրութեան ծագումը մինչեւ իրենց կը բարձրանայ : Կը թուի թէ հիւսիսային Սպիտակ Այլացեղներու (Քետացիք) նման, հարաւի Սպիտակ Այլացեղներն (Ակկաղացիք) եղած են նոյնիսկ գիրի առաջին հնարիչները : Քաղդէաստանի այս նախկին բնակիչներն ունէին զարգացած օրէնսդրութիւն մը և կրօն մը : Քրիստոսէ երեսուն դար առաջ նստուկ նկարագիր մը ունէին անոնք. գիտէին ցորեն մշակել, հողէ թրծուն արծաններ շինել, մետաղներ ձուլել (3) :

(1) J. de Morgan, անդ էջ 46, հմտ. էջ 53—54, 14:

(2) Հմտ. Maspero, անդ էջ 154, J. de Morgan, անդ էջ 53, J. Oppert, *Babylonie, Chaldée* յղ.ները *La gr. Encycl.*ի մէջ: Սուսերները կը բնակէին Քաղդէայի հիւսիսային կողմը, իսկ Ակկասները՝ հարաւային կողմը՝ Պարսից ծոցին վրայ: Եղած են զիտուններ որ Սուսերներու սեմական ծագումը չեն ընդունիր, իսկ ոմանք նոյնիսկ կը մերժեն Սուսեր-Ակկասեան ցեղային բաժանում մը:

(3) Ch. Seignobos, *Hist. anc.* 1907, հտ. Ա. էջ 85:

Քաղաքներ ու յիշատակարաններ կը կանգնէին, հսկա յագործ ճարտարապետութիւն մ'ունէին: Քաղղէական այս քաղաքակրթութիւնը կարծես սեմական նկարագրէ մը աւելի արիւտութեան երանգ մը ունէր ⁽¹⁾: Եւ մենք կը զգանք թէ նման եզրեր ունէր Հայաստանի նախաւոր բնիկներու քաղաքակրթութեան հետ:

Երկու ժողովուրդներուն մէջ ալ ձուլումի արհեստը հասարակաց էր: Ամէնէն տարածուած մետաղն անագապըղիննն (թուճ) էր: Իրենց թագաւորները քուրմեր էին միեւնոյն ասեմ ⁽²⁾: Հոն ուր մշակելի հող կը գտնէին, գերազանց երկրագործներ կը հանդիսանային: Քաղղէական աւանդութիւններ արմատացած և յարատեւած են նաև Հայոց մէջ: Զրհեզեզի աւանդութիւնը այդ կարգի գեղեցիկ նմոյշ մըն է ինքնիւ: Քաղղէական աւանդութեան համեմատ Զրհեզեզի հերոսին տապանը Կորդուաց լեռներուն վրայ կը հանգչի: Հայ աւանդութիւնը՝ Ս. Գրոց ազգեցութեան տակ՝ նոր դոյն մը ստացած է թէև, բայց քաղղէական հնագոյնը կը պահէ իր մէջ: Աստուածաշունչի ազգեցութեան ներքիւ տապանին զտնուած լեռը Մասիսը կամ Արարատը կ'ըլլայ նոյնիսկ ⁽³⁾, մինչդեռ ըստ քաղղէա-հայաստանեան հնագոյն աւանդութեան Կորդուաց Սարարատ լեռն է այն ⁽⁴⁾:

(1) E. Renan, *Hist. des langues sémit.* էջ 61—69:

(2) E. Renan, նոյն անդ: *Maspero*, անդ էջ 353, M. Fontane, *La Grèce*, էջ 9, *Տարեգր. Թագղարփադասարի*, Ա. 2, 31:

(3) *Հմմտ. Ծննդ. Ը. 4*: *Բանասեր* 1903 էջ 61—62, *Մծբնայ Ս. Յակոբը Մասիսի Բրդերուն մէջ*, Հր. Անտուան:

(4) *Հմմտ. Բուգ. Գ. Ժ. էջ 22*, Խոր. Պսմ. *Հոփսիս*. էջ 300, *Յովսէպոս*, *Հնախօս. Հրե. Գիրք Ա. զլ. Գ. հատ. 93—95*, *Maspero*, անդ էջ 180: Ըստ մեզ Բուզանդի «ի լեռուն Սարարատայ» բացատրութեան մէջ զըջազրական աղաւաղում մը չկայ, ինչպէս կ'ուզէ

Հաւանաբար այս երկու ժողովուրդներուն, հիւսիսի և հարաւի տուրանական ազգերուն մէջ, նախաւոր չըրջաններուն ընկերական և բնտանեկան կեանքի տեսակէտով շատ աւելի հանգիստութիւններ կային, որոնց մամբամանութիւնը մեր գիտութենէն կը վրիպի այժմ:

Սակայն, սա ստոյգ է թէ Հայաստանի երբեմնի այդ բնակիչները շատ կէտերու մէջ ետ մնացած են իրենց հարաւի ցեղակիցներէն և հետզհետէ հեռացած են անոնցմէ, երբ սեմական՝ մարական կամ իրանական ազդեցութեան տակ նոր կերպարանափոխութիւններ կրած, նոր քայլեր առած է ան: Այսուհանդերձ Ասորեստանի կամ Նինուէի աշխարհակալներուն հետ պատերազմական շփումներով մէկէ աւելի դասեր ընդունած են Հայաստանի Սպիտակ Այլացեղները: Գէթ իշխանական կամ զինուորական դասակարգը սեմական կամ ասորեստանեան դաստիարակն ունեցած է իրեն համար: Նաիրուերարտեան ժողովուրդներու այդ դաստիարակները՝ բառին բովանդակ իմաստովը ինքնայատուկ քաղաքակրթութիւն չունէին սակայն: Նինուէի կամ Ասորեստանի զինուորական ժողովուրդը, շեշտուած սեմական ազգութիւն, հարաւի բարեւոնեան պետութիւնը՝ այսինքն Աիկատ-Սումիրեան կառավարութիւնը գրաւելով, քաղաքական քաղաքակրթութիւնն ընդունած էին:

Այո՛, Ասորեստանցիները, բացի իրենց պատերազմական յաղթութիւններէն, ամէն բան ուրիշներէն փոխ առած էին, իրենց արուեստները Քաղդէացիներէն ու քիչ մըն ալ Նգիպտացիներէն, իրենց զիրը Քաղդէայէն էր ⁽¹⁾: Իրենց

հննագրելի Ֆրէտ. Մուրատ (Ararat und Literatur, Heidelberg, 1901 էջ 84) այդ տողին սկզբնական բնագիրը հննագրելով «ի լեառնս Արարատայ»:

(1) Maspero, անդ էջ 597:

վայրագ անգթութիւններուն և յազթութիւններուն հետ եթէ անուղղակի միջոց մը եղած են անոնք քաղաքակրթական սերմի փոքրիկ հատիկ մը հեռաւոր գետիններ փոխադրելու, այդ փոքրիկ սերմը քաղղէական հողին ծնունդն էր նոյնիսկ :

Հակիրճ ակնարկ մը՝ ուրեմն՝ քաղղէական քաղաքակրթութեան գրական ու ընկերական նկարագրին վրայ :

Բարելոնի ազատ բնակչութիւնը բաժնուած էր ցեղային ու արհեստաւոր դասակարգերու : Իւրաքանչիւր ընտանիք, իւրաքանչիւր ազգատոհմ, այդ դասակարգերէն մէկին կը պատկանէր : Քուրմերը՝ գիտուններ ամէնքն ալ՝ աստեղագէտ, իրաւագէտ, անդաշափ, առանձին դաս կը կազմէին : Տարբեր դասակարգ մ'էին արհեստաւորները, նաւատորները, ոստայնանկները, քարկտփները, դարբինները, երկրագործները ևն. : Լ'նտանիքին արու գաւակը բնականօրէն պարտաւոր էր հօրը արուեստին հետեւիլ ⁽¹⁾ : Զկնորսի մը որդին ձկնորս կրնար բլլալ, ինչպէս դարբինի որդին՝ դարբին, աստեղագէտի որդին՝ աստեղագէտ, քուրմի որդին՝ քուրմ : Վերին դասակարգերու ներկայացուցիչները թագաւորին անմիջական արքանեակները կը կազմէին : Յարատեւ չըջապատուած էին անոնք գուշակներէ, աստեղագէտներէ, բժիշկներէ, օրէնսգէտներէ, մանաւանդ դպիրներէ կամ քերականներէ (grammairiens), որոնք պարտաւոր էին սորվեցնել իրենց թագաւորին ու անոր հպատակներուն ընթերցումն ու գրելու արուեստը :

Թագաւորն իրեն գերագոյն պարտք կը նկատէր քերականութեան ուսուցումը, իրրեւ յայտնութիւն մը տրուած նեբոյ (Nebo) աստուծմէն ու անոր Տասմիտ (Tasmit) ամուսինէն : Մենք Ասուրնաձիրաբաղի կը պար-

(1) Maspero, *Civilisation Chaldéenne*, էջ 752:

տինք հարուստ մատենադարանի մը հաստատումը, որուն բեկորներէն մեծ մասը՝ աղիւսի վրայ գրուած՝ մինչեւ մեզի հասած են, և որոնք կը բովանդակեն այն ատենի գրեթէ բոլոր ծանօթ գիտութիւնները. աստուածաբանութիւն, իրաւաբանութիւն, բժշկութիւն, աստղագիտութիւն (astrologie), հրէշաբանութիւն, չափաբանութիւն, թուագիտութիւն ևն. : Մասնաւոր քաղաքներումէջ դպրոցներ կային, ուր կ'ուսուցուէին քաղղէական այդ գիտութիւնները. Բաբելոն, Բորսիպպա, Սիպպարա, Որքոյէ : Այսպիսի քաղաքներէն մին՝ Ուրուք կը կոչուէր Գիրխեռա ֆաղաֆ : Աստղաբաշխական կարեւոր գիւտեր Քաղղէացւոց կտակն են ապագայ դարերուն թողուած . գտած էին անոնք Սարուր, 223 լուսնային շրջանակներու կամ $6585 \frac{1}{3}$ օրերու շրջանը, ուրկէ ետքը խաւարումներ կը սկսէին . 19756 օրերու երեքկին շրջանը, որ առանց կրճատումի բոլոր օրերը կը ներկայացնէր : Արեւացոյցը, օրուան ժամերը, եօթնօրեայ շաբաթը, քաղղէական գիւտեր են ⁽¹⁾ : Բնական գիտութիւններու մէջ ալ կը թուի թէ բաւական առաջացած էին անոնք :

Բաբելոնի մէջ բժշկական վարժարաններ գոյութիւն չունէին : Հիւանդները կը ցուցադրուէին փողոցներուն մէջ և ամէն անցնող կրնար ու պարտաւոր էր խորհուրդ տալ կամ իրենց փորձառութենէն քաղելով հրահանգներ տալ ⁽²⁾ : Շատ յաճախ կ'երգուընցնէին (exorciser) հիւանդները՝ վտարելու համար անոնց մէջէն չար ոգիներ, որոնցմով կը կարծէին թէ բռնուած են անոնք ⁽³⁾ :

(1) Maspero, Civil. Chaldéen. էջ 777. Oppert, 104. Babylonie, La gr. Encycl.ի մէջ:

(2) Հերոդ. Ա. 197. Ստրաբոն, Աշխարհգր. ժԶ. ա, 20:

(3) Maspero, Civil. Chaldéen. էջ 774, 780, Ch. Letourneau, Evolution de l'éducation, 1898 էջ 377:

Հոս տեղն է յիշել որ, նոյնիսկ Քրիստոնէութեան ժամանակ, Հայաստանի մէջ, երբ մէկը կը հիւանդանար, կը կարծուէր թէ Այս մը կամ Դեռ մը մտած է անոր մարմնոյն մէջ: Ուստի այդպիսիները բժշկելու համար կ'երգուէրնցնէին ու կը ջանային վանել անոր մէջ բնակող չար ոգին: Եւ կամ կը կարծէին թէ չար ոգին՝ Այսը զարկած էր զայն հողմով ու կը դիմէին մոգական միջոցներու ⁽¹⁾: Ստոյգ է թէ արիական ժողովուրդներու մէջ ալ չար ոգիները կամ հիւանդութեանց ոգիները անձանօթ չէին ⁽²⁾, բայց Հայք աւելի ասուրական կամ տուրանական ազդեցութեան երանգը կը ցուցնեն իրենց այդ կախարդական սովորութեանց մէջ:

Ստուգիւ Քաղդէաստանի գիտունները ամէնէն առաջ մոգեր՝ կախարդներ էին: Աստղաբաշխութիւնը (astronomie) կ'ուսանէին անոնք առաւելապէս իրրեւ աստղագիտութիւն (աստեղահմայութիւն = astrologie), իրրեւ գուշակութեան արուեստ: Նոյնիսկ աստեղագիտական բարբանջանքները այս երկրէն տարածուած են ⁽³⁾, եթէ ոչ հոն ծագում առած: Ծիշդ է, Քաղդէաստանի մերձակայ երկիրներն ալ նուազ անձնատուր չէին մոգական արուեստներուն կամ աւելորդապաշտութիւններուն, Մարաստանը մոգերու հայրենիքը կը նկատուի կարծես: Նոյնքան ճիշդ չէ՞ր ըլլար արդեօք Քաղդէաստանը և Տուրանը նկատել կախարդներու իրրեւ հայրենիք ⁽⁴⁾: Սա

(1) Հմմտ. եգիպտ. Բ. իս. Ա. իգ., Յով: Մանդակունի, ձտտ, Հ. Ալիշան, Հիւն Հաւստ, տիպ 1910, էջ 233:

(2) Հմմտ. Oldenberg, Religion du Vêda, trad. V. Henry, էջ 414, 221, Abel Hovelague, L'Avesta, Գիրք Բ. գլ. Գ. էջ 305, Հ. Ալիշան, Հիւն Հաւստ, էջ 230:

(3) Հմմտ. Letourneau, անդ էջ 374:

(4) Հերոդ. Ա. 101, 120, Գ. 63, 73, M. Fontane, Les Iraniens, էջ 175:

ստոյգ է միայն թէ հո՛ն ուր Սպիտակ Այլացեղ տարրը
ցրուած է, վճուկներու կամ մոզերու սերունդներ վըխ-
տացած են միշտ: Իրանի չար ոզիները կարծես Տուրա-
նի ժառանգութիւնն են, որոնց դէմ կը զինուի Զրա-
դաշտի կրօնը⁽³⁾: Ո՞վ գիտէ թէ չար ոզիներու գոյու-
թեան հաւատալիքը տուրանական ժողովուրդներու հետ
ծնած չէ և անոնց հետ գաղթած մինչև Բաբելոնի դաշ-
տագետինները: Ամէն պարագայի տակ նպաստաւոր գե-
տին մը կը գտնէր Յփրատի ու Տիգրիսի այդ ափերուն
վրայ: Հո՛ն, կախարգութիւնը գիտութեան կարգը կ'անց-
նէր, աստեղագիտութիւնը՝ աստղաբաշխութեան տեղ,
վճուկութիւնը կամ հմայութիւնը՝ գուշակութեան տեղ,
երդմնեցուցումը՝ բժշկութեան տեղ: Ուսուցման կամ
դաստիարակութեան գերազանց առարկան կ'ըլլայ մօ-
գութիւնը: Հայրը որդւոյն, ուսուցիչն աշակերտին կը
կտրատէր զայն ա՛յնքան գուրգուրանքով: Տախտակ-
ներու, պնակիտներու (tablettes) վրայ փորագրած էին
զայն. իրենց հանրագիտարանը (encyclopédie) անոր
սահմաններուն մէջ կը ծրարուէր:

Քաղդէաստան իր այս քրմական քաղաքակրթու-
թեան վրայ տեսաւ տարբեր նկարագրով կառավարու-
թեան մը զարթումը:

Քաղդէաստանի ծագկեալ իշխանութեան գլխին եկաւ
բաղմիլ ասորեստանեան հզօր կայսրութիւնը: Քաղդէաս-
տանի մայրաքաղաքն էր Բաբելոն, Ասորեստանինը կ'ըլ-
լայ՝ Նինուէ:

(3) Vandidad-Sadé, հտ. Բ. էջ 410, M. Fontane, անդ էջ 176:

Ք. Ք Ա Ո Ւ Ն

Ասորեստանի ազդեցութիւնը նախահայոց մէջ

Քաղաքաստանի հիւսիսային Սեմականները, իրենց աստուածին անունով Ասոր կամ Ասորեսսանցի կոչուած, քաղաքական տիրապետութեան ներքեւ կը գտնուէին նախապէս: Նոյնիակ քաղաքական գաղթականութիւնով մը բարեխառնուած էին: Բայց այդ ժողովուրդը սահմանուած էր ո՛չ միայն քաղաքական լուծը թօթափելու, այլև արեւելքի ամէնէն ահարկու կայսրութիւնը հիմնելու:

«Ասորեստանցիներն՝ անտարակոյս՝ Առաջաւոր Ասիայի ամէնէն օժտուած ցեղերէն մէկն էին: Նուազ ինքնատիպ քան Քաղաքացիները, իրենց վարպետները քաղաքակրթութեան տեսակէտով, բայց աւելի չարքաշ էին ու կորովի: Գերազանց աստիճանով տէր էին անոնք զինուորական յատկութիւններու, ֆիզիքական ոյժի, գործունէութեան, ճարպիկութեան, պաղարիւնի, անխուով քաջութեան, կը հալածէին հսկայ ցլավայրիներ ու գաղաններ, որոնցմով ա՛յնքան զեղուն էր իրենց երկիրը և դէմ առ դէմ կը ճակատէին անոնց: Տգեղ մոլութիւններ կ'անշքէին՝ սակայն՝ իրենց առաքինութիւնները կամ քաջութիւնները: Արիւնկզակ ժողովուրդ մըն էին, բռնաբարող ու ստախօս, վաւաշոտ, ծայրայեղօրէն հպարտ, խաբեբայ և մատնիչ ի հեծուկս հակառակօրդին: Իրենցմէ աւելի չէ եղած ազգ մը որ այնքան եզականօրէն չարաչար գործածած ըլլայ ոյժի իրաւունքը: Կ'աւերէին, կ'այրէին քաղաքներ իրենց բոլոր անցած տեղերէն, յարգով կը լեցնէին կամ ողջ ողջ մօրթազերծ կ'ընէին ապրատամբապետները: Հակառակ իրենց արտաքնայարդար

քաղաքակրթութեան պերճանքին ու նրբութիւններուն , միշտ բարբարոսների մնացած են անոնք ⁽¹⁾ :

Տիգրիսի դաշտերուն մէջ ծնած ու մեծցած թոփուներ ներ էին կարծես , որոնք որդեկոտոր արջերու նման կը խոյանային իրենց թշնամիներուն վրայ՝ անոնց սրտին առագաստը բզքտելու համար : Երկիրն այնպիսի վայրագ ասպատակներու գործերուն ականատես եղած չէր տակաւին : Անթիւ ու պակուցիչ արշաւանքներ եղած էին , բայց անոնց հաւասարած չէին անգթութեան տեսակէտով : Ասորեստանի այս վագրերը կը յարձակէին սպաննելու , գերելու , աւերելու համար միայն : Ամբողջ քաղաքներ , աշխարհներ գերի տանիլ ամենամեծ յաղթութեան նշանն էր անոնց համար : Անոնց բանակները , ինֆլուսիս ֆաղափակրորութեանը , ո՛չ մէկ ծառայութիւն չէին կրցած մատուցանել մարդկային յառաջդիմութեան : Միջագետքի աւազներէն ծնած պիծակներու այս խումբերը աւերել , քանդել , գերել գիտէին միայն : Քաջութիւնը անգթութեան համանշանակ էր : Անոնց աստուածներն իրենց թագաւորներն էին : Եթէ ապագային Հռոմի կեսարները աստուածներու կարգը կը դասուին , Ասորեստանի ժառանգութիւնն է ան , Սելեւկեան , Պտղոմեան խոզովակներով փոխադրուած ⁽²⁾ :

Իրենց այդ բովանդակ անգթութիւնները յանուն իրենց աստուածին , յանուն Ասուրի կը գործէին , որովհետեւ գերազանցապէս կրօնական ժողովուրդ մըն էին : Ինչեր չեն գործուած արդէն յանուն աստուածներու , յանուն կրօնի . . . :

(1) Maspero, *Hist. anc.* էջ 252:

(2) Գէորգ-Մեսրոպ, *Ներած. ժ. Մարգարեից, Ովսիէ, (ձեռագիր)*:

Ասորեստանցի «Թագաւոր միշտ ինքզինքը կը դրուատէ, բայց աւելի կը դրուատէ նաև իր աստուածները: Իր փառքին ու իր երկիրն ընդարձակելու համար կը կռուի, բայց կը կռուի նաև ուրիշ ազգերու մերժած աստուածներու փառքին համար և անոնց պաշտամունքը տարածելու համար հեռու՛ն՝ ծանօթ բոլոր երկիրներուն մէջ: Իր կռիւները կրօնական պատերազմներ են անոնց փառքին երկրակալական պայքարներ. իր շինութիւնները, գէթ անոնք որոնց վրայ այնքան հաճոյքով կը նայի, կրօնական շինութիւններ են» (1):

Տեսէ՛ք, ի՛նչ մոլեռանդութեամբ ու հպարտութեամբ կը խօսի Թագազաթփաղասար Ա., ԺԱ. դարուն (1108—1080 Ն. Ք.), իր արձանագրութիւններէն մէկին մէջ. «Իմ տիրոջս՝ Ասուրի զօրութիւնովը Խարիա երկրին վրայ և լայնատարած Կուրիսի գինուորներուն գէժ արշաւեցի: Անտառուտ ու բարձր լեռներու մէջէն, որոնց մէջ երբեք թագաւոր մը ոտք կոխած չէր, Ասուր տէրը հրամայեց որ քալեմ անցնիմ: Չարնուեցայ անոնց հետ լեռան մը վրայ, որ դժուարագնաց տեղ մըն էր, պատերազմեցայ, յաղթեցի անոնց: Անոնց պատերազմիկներուն դիակները լեռներու բարձունքներուն վրայ շեղջ շեղջ դիզեցի. անոնց գինուորներուն արիւնը ծործորներու մէջ ու բարձր լեռներու վրայ հոսեցուցի» (2):

Աւելի շնական, անգութ ու վայրագ են Ասուրնաճիրարաղի (885—860) խոստովանութիւնները, «Յառաջ խաղացի գէպի Կասիարի, կ'ըսէ ան իր Տարեգրութեան մէջ, Կինարուին՝ Խուլայիայի բերդաքաղաքին մօ-

(1) G. Rawlinson, the five great Monarchies, հտ. Բ. էջ 72, 73:

(2) Արձնգր. Թագղարքի. Գ. 39—60:

տեցայ : Ձինուորներուս յարձակումովը , բուն ճակատամարտովս խոյացայ , քաղաքին տիրեցի : Անոնց պա-

Ասորեսանցիք իրենց գերիները կը չարչարեն

տերազմիկներէն 600ը զէնքով յերկիր կործանեցի . 3000
զերի կրակին մէջ այրեցի . իբր պատանդ՝ անոնցմէ և ոչ

մէկ կենդանի թողուցի: Խուլային՝ անոնց քաղաքապետը կենդանույն ձեռք ձգեցի: Անոնց դիակները ցիցերու վրայ տնկեցի. մանչ ու աղջիկ տղաքնին խարոյկի մէջ այրեցի: Խուլային՝ անոնց քաղաքապետը մորթազերծ բրի. Դամդամուսայի պարսպին մէջ հիւսեցի զայն. քաղաքն աւերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի: Մարիրու քաղաքին և իր գաւառին տիրեցի. անոնց պատերազմիկնեւրէն 50ը զէնքով յերկիր կործանեցի. անոնցմէ բռնուած 200 գերիները կրակի մէջ այրեցի» (1):

Քիչ մ'անդին աւելի վայրագ, աւելի շնական.

«Անոնց աւարը, ինչքը, արջառը, անոնց ոչխարներն առի. շատ մը գերիներ կրակի մէջ այրեցի. շատ մը մարդիկ ողջ ողջ ձեռք ձգեցի, անոնց ձեռքերն ու թեւերը կտրեցի. ոմանց քիթը, ականջները կտրեցի, շատերուն աչքերը փորեցի. կենդանի մնացածներէն աշտարակ մը կանգնեցի. կոթող մ'ալ անոնց կառափներէն կանգնեցի: Իրենց քաղաքի վիճակին մէջ ծառերու վրայ անոնց գլուխները վարսեցի. իրենց արու տղաքը, աղջիկները կրակի մէջ այրեցի. քաղաքն աւերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի, ոչնչացուցի» (2):

«Աւերակներու վրայ իմ դէմքը կը զուարթանայ. ցասումիս յագեցումին մէջ կը գտնեմ իմ գոհունակութիւնը» (3):

Ճիւղաղային անգթութեան աղաղակն է այս: Եւ միայն Ասուրնաձիրարազը չէ որ այս վագերական կաղկանձիւնը կը լսեցնէ: Ասորեստանի բոլոր աշխարհակալներուն գազանային արիւնախսանձ մռնչիւնն է ան: Իրենց պատմութիւնը արիւնազանգ տուամի մը շղթայաւորումն

(1) Surengr. Ա. 106—111:

(2) Նոյն անդ Ա. 116—Բ. 1:

(3) Maspero, անդ էջ 430:

է նոյն իսկ : Տեսակ մը վարակիչ ախտ՝ սակայն՝ որ չուշացաւ իր շրջակայ ժողովուրդներուն մէջ եւս տարածուելէ :

Ասորեստանցիներէն ետքը, գերեվարութիւնը, աւերն ու քանդումը, անզթութեան ասորեստանեան ամէնէն նրբին արարքները սովորական գոյն մը կ'առնեն աշխարհակալներու և յաղթական բանակներու աչքին : Հայաստանի բարձունքներուն վրայ թառած ընակչութեան խիզախ առաջնորդներն անգամ միեւնոյն ախտէն վարակուած են . մարական կամ պարսկական երկրակալ բանակներն իսկ կ'օրինակեն զայն :

Ուրարտուի ամէնէն նշանաւոր թագաւորներէն մին, Արգիշտիս Ա., Ասորեստանի տիրող անզթութենէն օրինակուած անշուշտ, իր արձանագութիւններուն մէջ պարծանքով կը յիշատակէ իր այրած տաճարներուն, կործանած քաղաքներուն թիւր, գերիներուն, սպաննուած թշնամիներուն, յափշտակած մարդոց, կանանց ու տղաքներուն, կողոպտած ձիերուն՝ եզներուն՝ ոչխարներուն բանակը : Յոսորտանքով կը գրէ անգամ մը թէ 19255 մանուկ գերի բռնած է ան, 10140 ազատ մարդիկ, 23280 կին, 12675 զինուոր, 1104 երիւար, 35016 եզ ու 11823 ոչխար ⁽¹⁾ : Նոյն հպարտ շեշտերով կ'արձանագրէ ան թէ Կապադովկիայի արեւմտեան կողմերէն 24274 այր ու կին, տղայ գերի վարած է զէպի Վան : Գերի տարած է նաև Միլիդասի (= Մալաթիա) աղջիկներն ու Տուալասուի պատանիները :

Նոյն գործերը կը պատմեն մեզի, ինչպէս տեսանք իրենց պատմութեան մէջ, Սարգուրիս Բ., Ռուսաս Ա., Մենուաս ևն. : «Անարժանն Նադիրուադայի աչքերը փո-

(1) Surligr. Արգիշտիս Ա.ի, Ա. 42—45:

բեցի ու չղթայակապ բանտ դրի, և հուսկ ուրեմն սպան-
նել տուի, աւարի առած ոսկին ու արծաթը ևս Բիախնա
(= Վան) բերի» (1) : Ասորեստանի աշխարհակալներու
լեզուէն տարբերութիւն չունի Ուրարտուցի թագաւորին
այս պատմութիւնը :

Ասորեստանեան այս անգութ բարքը շատ երկար
ժամանակ իր արտայայտութիւնն ունեցած է նաև բուն
Հայ ժողովուրդին մէջ : Մինչև Բրիտոնէութեան Ե. և
աւելի յետին դարեր տիրած է ան Հայաստանի մէջ :

Իրաւ է թէ արիական Հայերն աւելի պարսկական
խողովակէ ընդունած են ասորեստանեան այս վայրագ
օրինակը . պարսկական բանակին մէջ Հայոց Տիրան թա-
գաւորին աչքերը հրաշէկ երկաթով կը խարեն (2) : Մերու-
ժան Արծրունի և Վահան Մամիկոնեան ուրացող նախա-
բարներուն առաջնորդութեամբ, Պարսից թագաւորը՝
Շապուհ երբ կ'աւերէ, կը գերէ ամբողջ Հայաստանը,
«ընդ ցից սայլից հանել» կուտայ նաև ազատանի հայ
կիներն ու օրիորդները (3), անոնց կէսը սայլերու տակ կը
ձգէ, անթիւ մատաղ մանկտին գերի կը վարէ դէպ ի
Սասաններու երկիրը : (4)

Ուրիշ առիթներով ալ Հայք Պարսից թագաւորին
ասորեստանեան անգթութեան ճաշակն ընդունած են :
Հայոց յանդուգն ու քաջ զօրավարներէն մէկը Վասակ
Մամիկոնեանը կը մորթեն Պարսիկներ, մորթը կը հանեն
ու խոտով կը լեցնեն զայն (5) : Նոյնպէս Պարգեւ Ամա-
տունիի մասին «տիկտեսակ զործեալ ուռուցմամբ, կը

(1) Մորթման, Բեւեռ. Հայաստանի, էջ 23:

(2) Բուզ. Դպր. Դ. գլ. Ի. էջ 53, տիպ Վենետիկ, 1889:

(3) Բուզ. Դպր. Դ. գլ. ԻԳ. էջ 144:

(4) Բուզ. նոյն անդ էջ 146:

(5) Բուզ. Դպր. Դ. գլ. Ծ. էջ 174:

գրէ Խորենացի, հրամայեաց (արքայն Պարսից) զնել յան-
գիման Ասորուօյ (Հայոց արքայի) հանապազ»⁽¹⁾ :

Պարսիկներն ա՛յնքան իւրացուցած էին ասորեստան-
եան այս վայրագութիւնները, որ Բուզանդ կը նկատէ
զանոնք պարսկական անգութ սովորութիւն մը, երբ կը
գրէ : «Ըստ Պարսկի օրինակին հրամայէր զմորթն (վա-
ղարչու) ի բաց հանել, և խոտով ընուլ և ի հրապարակի
իւրում ի տեսիլ ծանականաց կանգնել հրամայէր»⁽²⁾ : Եւ
Մուշեղ սպարապետը կարծես Պարսից վրէժը լուծելու
համար է միայն որ նոյն անգթութիւնները կը փոխա-
րինէ⁽³⁾ :

Պէտք է ընդունինք՝ սակայն՝ թէ Ուրարտեան կամ
նախահայաստանեան բնակիչները Ասորեստանի անգութ
բարքերուն հետ ընդունեցին նաև որոշ քաղաքակրթու-
թեան մը տարրերը :

Հայաստանի Ապիտակ Այլազեղերու գիրն ու գրակա-
նութիւնը, տեսանք, Ասորեստանէն՝ Քողզէտայէն էին :
Լուտիպրիս (845—835), ապա Սարգուրիս (835—820)
առաջին անգամ Ասորեստանի սեպագրութիւնն ու լե-
զուն ներմուծած էին Ուրարտու և անոնցմով կանգնած
ուրարտեան առաջին յիշատակարանները : Սարգուրիսի
յաջորդն Իսպուինիս (825—800) նոյն սեպագրական ձևը
կամ դաղափարագիրերը պահելով հանդերձ, սկսած էր
երկրին լեզուով արձանագրել իր քաջագործութիւնները :

Ուրարտուի բնակիչներն Ասորեստանէն ընդունած են
նաև ճարտարապետական ու ռազմագիտական ծանօթու-

(1) Խոր. Գ. ծ. էջ 242:

(2) Բուզ. Գ. իա. էջ 57:

(3) Բուզ. Ե. ա. էջ 192, ր. էջ 193, լէ. էջ 251:

թիւններ, նոյնիսկ ասուրաքաղզէական աստուածութիւններ: Անոնց մանրամասնութեան մէջ մտնելով մեզի նիւթ կ'ունենանք ուրարտեան քաղաքակրթութիւնն իսկ, զոր հարկ է ներկայացնել իր ընդհանուր գիծերուն մէջ: (1)

Պ. Պ Ա Ռ Ի Ն

Ուրարտացւոց Կրօնը

Ուրարտուի «տաճարները, կը գրէ Մասրեթ, կը թուի թէ շատ քիչ կը տարբերէին անոնց պալատներէն, դէթ դուրսէն դիտողին համար: Անոնց որմածութիւնը (maçonnerie) աւելի կանոնաւոր էր և դիրքն աւելի գիտնական: Գաւիթը՝ ճամբան կը խափանէին պղինձէ աւազանն ու արձանները: Կարասիներն էին սեղաններ կամ բազիններ, նուիրման քարեր, մարդկային կամ անասնական կուռքեր, խառնարաններ՝ եփրատեան սրբարաններու մէջ գտնուածներուն նման, բայց չենք գիտեր մանրամասնութիւնն ու բնութիւնը այն պաշտամունքին որուն կը գործածուէին: ատոնք: Գերագոյն էակ մը, ԽԱՂԴԻ, երկինքի աստուածը, որքան կարելի է ենթադրել, կը պաշտպանէր ամբողջ ազգը, և իր անունը կուտար անոր, ինչպէս Ասուրը՝ Ասորեստանցիներուն, Կուսուն՝ Կոսսացիներուն, Խատուն՝ Խատիներուն կամ Քետացիներուն: Տիեզերքի զեկավարութեան մէջ իր հետ ունէր ան օգի աստուածը, Տեխսրաս և արեւուն աստուածը՝ Արդիմիս: Երկրորդական աստուածներու քոյ-

(1) Տե՛ս Յաւելուած Գ. այս հատորին:

լեր կը կապուէին այս գերագոյն երեքութեան : Միակ արձանագրութիւն մը 46 կը հաշուէ անոնցմէ , որոնց մեծագոյն մասը որոշ տեղւոյ մը մէջ կը պաշտուէին : Կը թուի թէ այս Պանթէոնը բնիկ դիցուհի մը ընդունած չէ երբեք . մինչեւ ցարդ անոնց մէջ նշանակուած միակ դիցուհին , Սարիսը կամ Շարիսը , հաւանաբար մէկ վարիանդն է Նինուէի կամ Արբէլայի Իշտարին , շատ ետքն Ասորեստանցիներէն փոխ առնուած»⁽¹⁾ :

Այն 46 աստուածները թուող արձանագրութիւնը , որուն կ'ականարկէ Մասրեթո , կը գտնուի Վանայ քարաժայռերէն մէկին վրայ , Մհեր-Գարուսի կոչուած :

Հետաքրքրութեան համար կը զննէք հոս անոնց ցանկը⁽²⁾ :

1. Ադարուսաշ	15. Այաշ (հողի սասուած)
2. Ադրիւնիշ	16. Բարաշ
3. Ադիաշ	17. Բարցիաշ
4. Այրանիշ	18. Գիսուաիւնիշ
5. Ադդուսուշիւնիշ	19. Գուրանիշ
6. Արուշ-Ուրուշիվի-Շիվաշի	20. Գուշպուշ (Տոսպի սասուած)
7. Արագաշ ⁽³⁾	21. Էլիանաշ
8. Արդուհարաիւրուշ	22. Էլիպրիշ
9. Արդիշ	23. Էրիւնաշ
10. Արհաշ	24. Հանապշաշ
11. Արնիշ	25. Հարուրաիւնիշ
12. Արգիւնէշաշ	26. Իպիարիշ
13. Արցիբադդիւնիշ	27. Իրմուշիւնիշ
14. Աուիշ կամ Ավիշ (ջրի սասուած)	28. Կիլիբանիշ

(1) Maspero, *Hist. anc.* հտ. Գ. էջ 60:

(2) Սէյսէ Թարգմանուած, Բանասէր, 1906 էջ 85:

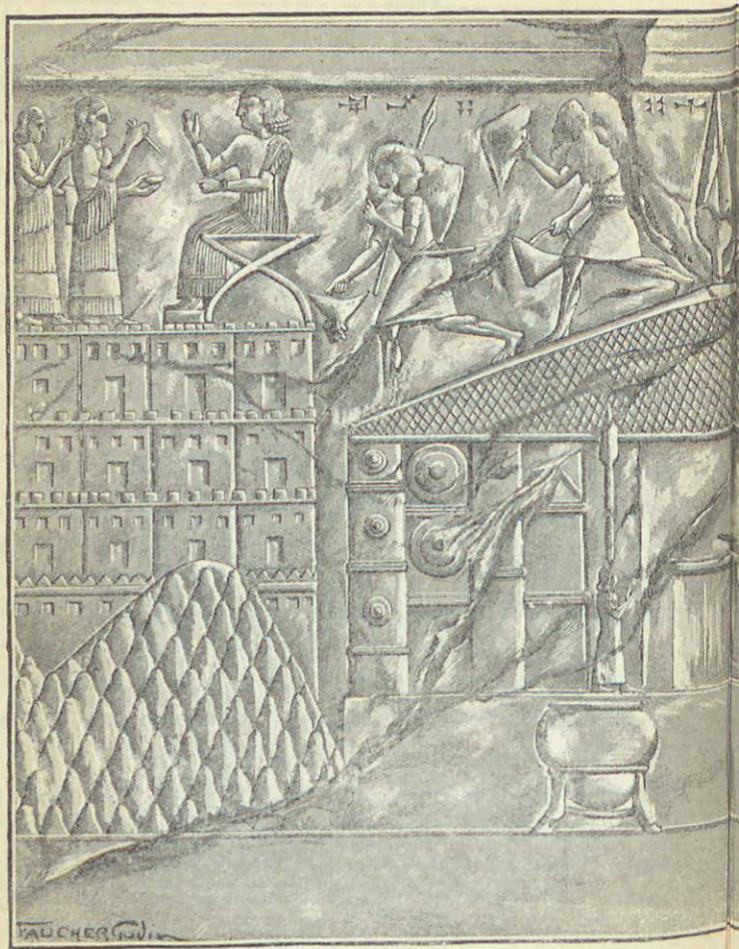
(3) Տօրթ. Բագրատ Խալաթեանց (Մի կարծիք հայ նախարարութեանց ծագման մասին, արտատպուած Բանասէրէն, 1902 Պարիս, էջ 2) Արագաշի կամ Արագասի ու Արարս՝ ժողովրդական հնչումով Արագ գետի հետ նմանութիւն մը կ'ուզէ տեսնել:

29. Կուերաշ	38. Շարդիշ (սարւոյ սասուած)
30. Խարախնիշ	39. Շիլիաշ
31. Խարաշ	40. Յիևուխարդիշ
32. Խուդուիևիշ	41. Տարսպուրաշ
33. Կաշախնիշ	42. Ուաշ կամ Վաշ
34. Շիքիսուշ	43. Ուխաշ կամ Վխաշ
35. Շեղարդիշ (ըւսևի սասուած)	44. Ունիևիշ
36. Շիևիքիշ	45. Ուրաշ
37. Շուքաշ	46. Չուկուևիշ

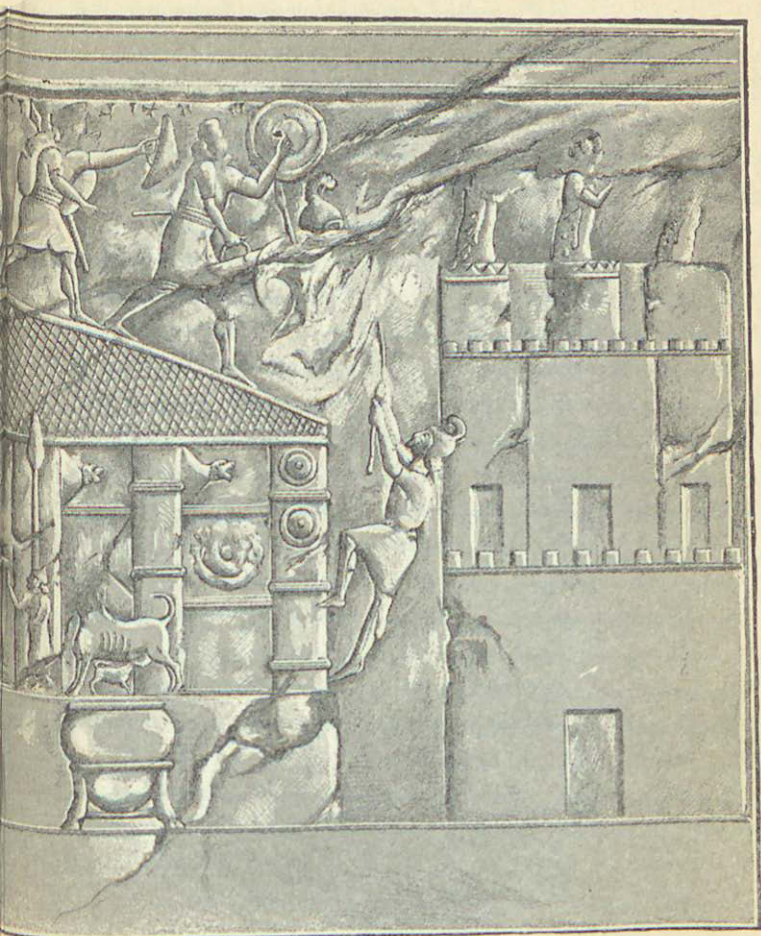
Ասոնցմէ դուրս ուրարտական պանթէոնին մէջ կը յիշուին նաև ոչ միայն Խաղդեան երեքութիւնը, այլև Խարուբայինիս, Սարիս կամ Շարիշ, Բուգմաշտու կամ Բաղբարգու, Սամսոն կամ Շամսու (արևի աստուած) ևն . :

Մհերեան այդ նշանաւոր արձանագրութեան մէջ կը խօսի նախ «տունի չորս Խաղդիներու» (տող 12, 21), «ժողովուրդներու Խաղդիներուն», «բերդի Խաղդիներուն» (տող 17, 19), «պաշտպան Խաղդիներու» և ուրիշներու վրայ : Այսպէս երկրին բոլոր աստուածները հասարակ անուն մը ունէին կարծես և կը կոչուէին Խաղդի, ճիշտ ինչպէս Խաթիներու կամ Քետացիներու աստուածները հասարակարար կը կոչուէին «Սիւղեխ կամ Սուղխու» ⁽¹⁾ իւրաքանչիւր դուրս իր առանձին աստուածն ունէր, զուցէ իր առանձին բարքերովն ու աւանդութիւններով : Եւ սակայն ինչպէս զանազան աւանները հնազանդած էին Բիւլինայի կամ Ուրարտուի թագաւորներու մականին տակ, նոյնպէս բոլոր այն աւաններուն մէջ պաշտուած աստուածութիւնները, երկրորդական աստուածութիւններ, նուաճուած էին մեծն Խաղդիի հեղինակութեան տակ, Խաղդի՝ որ «Վանի թագաւորներու

(1) Maspero, *Hist. anc. (abrég.)* էջ 246, 398, J. de Morgan, *անդ* էջ 66:

Խաղղիի սահարն ի Մուճածիբ

Ասորի կ'առնուի Ասորեսաւանցիներէն

պաշտպանն էր», ուրարտեան երեքութեան գլուխը և երկրորդական աստուածներու պետը ⁽¹⁾ :

Կրօններու պատմութեան բազդատական ուսումնասիրութիւնը ցոյց կուտայ թէ, հօ'ն, Հայաստանի մէջ ալ, տեղի ունեցած է կրօնապատմական այն երեւոյթը, զոր կը տեսնենք տուրանական ուրիշ ժողովուրդներու, քանանական բնակչութեանց և Եգիպտոսի մէջ : Ազգային դիցաբանութիւնները գաւառային դիցաբանութիւններու ամփոփոյքը կամ ժողովածուն եղած են միշտ : Գերագոյն և տիրող աստուածութիւնները աշխարհակալներու հետ ծնունդ առած են կարծես : Երբ Մէմփիսի և կամ Թէփէի իշխաններէն մին իր իշխանական կալուածը կ'ընդարձակէր ու տէր կ'ըլլար ուրիշ նումերու (nom)՝ գաւառներու, Մէմփիսի կամ Թէփէի աստուածներն ալ իրենց կարգին տիրող կը դառնային նուաճուած աստուածներու վրայ : Երբ Իսրայելի որդիները յաղթական մուտք կը գործէին Քանանի երկիրը, իրենց աստուածը, Սինայի տեղական աստուածը, ամպրոպայինն Եանվէ յաղթող ու տիրող կ'ըլլար Պաղեստինի բոլոր տեղական բանակներուն, բեթէլներուն վրայ : Երբ Ասորեստանի բանակները աւեր ու քանդ կը դարձնէին ուրիշ երկիրներ ու կը նուաճէին զանոնք, երբ Ասուրը պաշտող աշխարհակալները մերթիկ մը նման կը սուրային երկրէ երկիր ու միանձման տէր կը դառնային անոնց . Ասուրն ալ նոյն աշխարհակալութիւնը կը կատարէր կարծես թշնամի աստուածներուն վրայ :

Ահա այս միեւնոյն երեւոյթին համեմատ, Ուրար-

(1) Morgan, անդ էջ 106, 107: Հմեռ. նաև Վանեան արձանագրութիւնները, մասնաւորապէս Արգիստիս Ա. Սարգամիշի XXXI բուհոագիրը, 9, 10, 24, Էշտի VI բուհո. 1—4, Զուարթնոց Եկեղ. Արձանագր. 19, 20, 23—25 եւն. եւն.:

տուի անկախ իշխանապետութիւնները իրենց անկախ աստուածներն ունէին, բայց երբ կը նուաճուին ու կը միանան անոնք, մասնաւոր Խաղչիներն ալ կը միանան կարծես ազգային դիցաբանութիւն մը կազմելու համար:

Այսպէս մասնաւոր քաղաքներու կամ բերդերու Խաղչիները միացած նոր նուիրապետութիւն մը կը կազմեն: Գուշպուշ, Գուշպա (=Տոսպ=Վան) քաղաքի, Էլիահաշ՝ Էլիաինի(?) երկրին կամ քաղաքին հն. բնիկ աստուածները կուգան կը միանան, կը խմբուին տիրապետող աստուածներու շուրջը: Չենք գիտեր թէ Խաղչի յորջորջումը ընդհանուր աստուածներու տրուած հասարակաց անո՞նն մըն էր թէ միակ աստուածի մը անունը: Գուցէ հասարակ անուն մըն էր ան ի սկզբան, բայց յետոյ Բիաինայի կամ Ուրարտուի իշխաններու սեփական կամ բնիկ մեծ աստուածին վրայ կեդրոնացաւ, թանձրացաւ: Հակառակ թէզը եթէ ուղէինք պաշտպանել, պիտի կրնայինք ըսել թէ նոյնքան հաւանական է ընդունիլ որ Խաղչի մասնաւոր աստուածի մը անունն էր ամէնէն առաջ, բայց ետքը՝ իր տիրապետող հանգամանքովը՝ իր այդ անունը դարձաւ պատուոյ՝ հասարակաց անուն: Ինչ ալ ըսենք, սա՛ ստոյգ է որ Բիաինայի թագաւորները իրենց արձանագրութիւններուն մէջ կը յիշեն Խաղչի գերագոյն աստուծոյ մը անունը, զոր կը պաշտէին իրրեւ երկնից տէր ու պաշտպան իրենց երկրին ու իշխանութեան:

Խաղչիի նկարագիրն անձանօթ է մեզի. բայց կ'արժէ դիտողութիւն մը ընել: Սին կամ Աստուր քաղաքաստորեստանեան աստուածութիւն մը, ինչպէս իր խորհրդանշան պատկերը կը ցուցնէ, կը ներկայանայ իբրեւ աղեղնաւոր: Այս նկարագիրը կը յիշեցնէ քաջ, աղեղնաւոր, կորովատէգ Հայկը, որ արիական աստուած մըն

է հին Հայերէն պաշտուած : «Հայկ գեղապատշաճ և անձնեայ, քաջագանգուր, խայտակն և հաստաբազուկ կը գրէ Խորենացի (Ա. գլ. Ժ.) տալով Հայկի նկարագիրը :

Ասուրի խորհրդանշանը

Այլուր (Ա. գլ. Ժա) «Ազեղնաւորն Հայկ, կ'ըսէ, յառաջ վարէ զինքն, շի քարշէ պիւնդ գրայնաշինն, դիպուցանէ զերեքթեւեանն կրծից տախտակին, և շեշտ ընդ մէջ թիկանցն (Բէլայ) թափանցիկ լեալ՝ յերկիր անկանի պլաքն» : Մեզի կը թուի թէ Հայկի մասին տրուած այս նկարագիրը որքան արիական նոյնքան սեմական է : Հայկը գուցէ, ըլլալով հանգերձ զուտ արիական աստուած մը, առած է իր վրայ նաև Սինի կամ Ասուրի նկարագիրէն շատ բան : Բայց, նկատելով որ արիական Հայերը ուղղակի Ասորեստանցիներէն չեն կրնար ազդուած ըլլալ, մենք կը կարծենք որ միջնորդը Ուրարտուի բնիկներն են : Այս վերջինները հաւանաբար Ասուրի նկարագիրը փոխ առած և պատշաճեցուցած են իրենց Խաղդի գերագոյն աստուածին, ուրկէ շատ ետքը արիական Հայերը ընդունած և բարդած են իրենց Հայկ աստուածի նկարագրին վրայ : Ասով ըսել չենք ուզեր անշուշտ թէ արիա-

կան Հայլը ուրարտական Խաղդին է, ինչպէս ոմանք ուզած են բնագունիլ, այլ մենք կը նկատենք նկարագրի փոխառութիւն մը միայն, այնպիսի երեւոյթ մը՝ որ դրեթէ բոլոր կրօններու յատուկ է :

Խաղդի գերագոյն աստուածին հետ, իրրեւ անոր անմիջական ընկեր, կը յիշուի նաև Տէիշբաս կամ Տէիւբաս : Տէիշբասի անունը յատկանշող գաղափարազիրը նման է Ասորեստանի Ռամման կամ Ռամմանու աստուածի գաղափարագրին, Ռամմանի՝ որ միջնուղորտի կամ օգի, որոտման, կայծակի և առհասարակ ջրային տարրերու աստուածն էր : Տարակոյս չկայ որ, ինչպէս կ'ըսէ Նիկոլսկի (1), Տէիշբասի և Ռամմանուի բնաւորութիւնը մէկ է : Այն տաճարը դոր յանուն այդ աստուածին կանգնած ու վերանորոգած է Ռուսաս Ա. (730-714), Սեւանայ մեծ լիճին ա'յնքան մօտիկ, լուսական հասկնալի է : Որովհետև Սիւնեաց աշխարհին այդ նշանաւոր լիճը, «իւր խոժոռ ժայռերով, հողմերով և ալեկոծութեամբ, գեղեցիկ կապուտակ կոճակներով, կենդանեաց ճոխութեամբ կարող էր համարուիլ իրրեւ բնակութեան տեղի ջրային տարերց չաստուածի» :

Արդինի կամ Արդինիս երեքութեան միւս աստուածն էր : Ան կը համապատասխանէր Բարեւլական երեքութեան Շաւնաշ=Արեգակն աստուածին : Կը թուի՝ սակայն՝ թէ Հայաստանի նախաւոր բնիկներուն մէջ լուսինը աւելի կարեւոր պաշտօն մը ունէր քան արեւը : Ըստ որում, լուսինը կը պաշտէին սննք ո՛չ միայն առանձինն իրրեւ երկրորդական աստուածութիւն — Շէլարգիշ —, այլև աստուածներուն պետր — Խաղդի — կը նկատէին իրրեւ երկնքի տէրը, որ կը համապատասխանէր Բարեւլական երեքութեան Սիւն=Լուսին աստուածին :

(1) Քեւո. Արմանագր. Ռուսաց Հայաստ. էջ 58—59 :

Այս աստուածներու զոհերն էին ոչխոր, եզ, ձի և երբեմն ուղտ: Քրմական դասակարգ մը գոյութիւն ունէր անշուշտ, որոնց գլուխը կը ճանչցուէր թագաւորն իբրև «քրմապետ»: Թագաւորն ինքը զոհեր կը մատու-

Խաղդիի մեհեանիւն սպասներ

ցանէր շատ անգամ: Իր պատերազմները Խաղդիի փառքին համար ալ էին, ինչպէս իր փառքին համար: Պատերազմի աւարներէն աստուածներն ալ ունէին իրենց բաժինը: Եւ ա՛յս շատ ջնջին բան մը չէր սակայն: Արգիստիս Ա. (780—755) իր առած գերիներուն, աւարներուն ու ռազմամթերքին մէկ վեցերորդ մասը նուիրած է Խաղդիի, իր գերագոյն տիրոջը:

Կրօնական գեանի վրայ, Ասորեստանի ազդեցութիւնը նախահայերուն կամ աւելի ճիշտը, նախահայաստանցիներուն մէջ, շեշտուեցաւ արդէն: Ինչպէս տե-

սանք, ասորեստանեան կամ քաղղէական յայտնի ազգեցութիւն մը ստիպուած ենք նշմարել Սաղգեհաններու ազգային դիցարանութեան մէջ: Քաղղէաստանի երեքութիւնը, Սիւնը կամ Ասսուրը, Շաւաշն ու Ռաւաւնուն, եթէ ոչ անուններով՝ գէթ նկարագրով կը նոյնանան ուրարտեան երեքութեան հետ: Քաղղէական Մարդուկը կամ Մերովդակը ևս իր չորս հետեւորդ շուներով գաղթած պիտի ըլլայ դէպի հիւսիս, Յարալէզներու առասպելի տակ ծածկուելու համար⁽¹⁾: Առլէզներու կամ Յարալէզներու պաշտամունքը բաւական կարեւոր տեղ մը գրաւած է նոյնիսկ Ուրարտական շրջանէն ալ շատ ետքը: Մեր հնագոյն մատենագիրներէն ոմանք կը յիշատակեն զայն: Շամիրամի և Արայի պարագան այնքան ծանօթ է որ չենք ուզեր կրկնել ՚հոս: Բայց կ'արժէ որ յիշատակենք Բուզանդի մէկ շահեկան յիշատակութիւնը. երբ Մուշեղ Մամիկոնեան քաջ սպարապետը կը մեռնի պատերամի դաշտին վրայ, անոր ընտանիքը չին հաւտար անոր մահուան, «կէսք յառնելոյ նմա ակն ունէին, կը դրէ Փաւստոս Բուզանդ, մինչեւ զգլուխն անդէն ի կոճեղն կարեալ՝ կցիցին, և հանին եդին ի տանխան աշտարակի միոյ. ասէին, զի վսան զի այր քաջ էր՝ Առլէզք իջանն և յարուցանեն զնա» (Բուզ. դպր. Ե, գլ. 19): Առլէզներու պաշտօնն էր պատերազմի դաշտին վրայ ինկած քաջ վիրաւորները լիզելով առողջացնել: Թէ ինչ կերպարանք ունէին անոնք, բաւական որոշ է այժմ. անոնք կը նկատուէին շուներ կամ շունի կերպարանքով աստուածներ: Այս կը հասկցուի ինչպէս Եզնիկի նոյնպէս վանական վարդապետի նման հայ մատենագիրներու յիշատակութիւններէն: Ծիշտ միեւնոյն նկարագիրն ունի

(1) Հմմտ. Կ. Յ. Բասմաջեան, Հաւիւստ. Հիստոր. մեր Յարալէզաց եւն. վեներտիկ, 1898:

նաև Բարեւական աստուածութիւններէն մին Մարդուկը իր հետեւորդ շներով : Այս շուները կը կոչուէին .

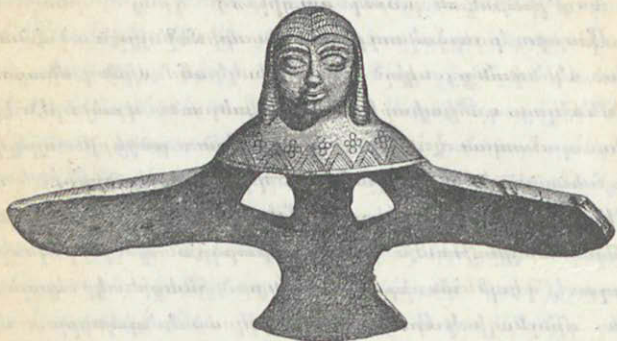
1. Ուկկոււնու = «յափշտակիչը» ,
2. Ակկուշու = «Ուտիչը» ,
3. Իկշուդա = «Կորզիչը» ,
4. Իշքերու = «Յագեցուցիչը» :

Մարդուկ արձանագրութեան մը մէջ յիշուած է նաև իրրեւ «կենդանացուցիչ դիականց» կամ «կենդանացուցիչ մեռելոց» : Թէպէտ երկրորդական աստուածներէն էր , իրրեւ պահապան Լուսնքազ մոլորակին , բայց յետոյ կըրցաւ հաւասարիլ Բէլի կամ դասուիլ աստուածներու առաջին կարգը : Այսպէս ահա Մարդուկի կամ Մերովիակի պաշտամունքը Բարեւոնի սրբարաններէն դուրս ելնելով կ'արշաւէ դէպի հիւսիս . Ասորեստանցիները կը պաշտեն զայն . մինչև և իսկ Յակոբ Արձեցիի ժամանակները , մեր մօտիկ օրերուն , կը պաշտուի ան Սառանի մէջ : Անշուշտ Ուրարտուի բնիկները ընդունեցին զայն . Ասորեստանցիներէն , և յետոյ իրենք ալ աւանդեցին արիական Հայերուն , որոնց մէջ բաւական երկար դարեր , նոյնիսկ Քրիստոնէութիւնը ընդունուելէն ետք , կը պաշտուէր այնքան ամուր կերպով ⁽¹⁾ :

Մարդուկին հետ յիշենք նաև Սարիսը կամ Շարիչը , որ ինչպէս տեսանք , բոլորովին ասսուրական Պանթէոնի ծնունդ է նոյնիսկ , և եկած մտած է հիւսիսի ժողովուրդներու սրբարաններէն ներս : Այլ և այլ ժողովուրդներու մէջ զանազան անուններ ու դիմայեղութիւններ ունեցած է ան . Իսդար կամ Իշդար , Շամիրամ , Աթար-Ադի ,

(1) Հմմտ. եգիպտ. Ա. իդ. , Հին Հաւասք Հայոց , Հ. Գ. Ալիշան , տիպ 1910 , էջ 192—194 , 444 , Կ. Յ. Բասմաշեան , նոյն անդ , Ծաղիկ Հանդես , 1895 էջ 602—603 , Լանզլուս , Collection des hist. de l'Arm. Ա. էջ 26 , ծանօթ. 1 :

Սարիս, Աստարովթ ևն: Փիւնիկեան կամ սիւրիական ընակչութեանց մօտ կը պաշտուէր ան իբրեւ Իշդար և Աստարովթ, Քետացւոց մօտ՝ իբրեւ Սարիս կամ Շամիրամ, որ իբրեւ խորհրդանշան ունէր աղաւնին կամ տատրակը ⁽¹⁾:

Շամիրամ դիցունիին՝ Վանայ հնուքիւններէն

Շատ հաւանական է որ Ուրարտուի մէջ քրմութիւնը բարձր և առանձին դասակարգ մը կը ներկայացնէր, ինչպէս էր Քաղդէայի մէջ, Քետացւոց մէջ, ուրիշ Սպիտակ Այլացեղերու մէջ: Քրմութիւնը միշտ զօրաւոր աջակիցն եղած է տիրող իշխաններու. և մինչեւ իսկ երբեմն կամ գրեթէ միշտ հպատակեցուցած է զանոնք իր նուիրապետութեան տակ և հրահանգած է զանոնք:

Այս ամէն ծանօթութիւնները մեզ կ'առաջնորդեն այն եզրակացութեան թէ Ուրարտուի կրօնը, իր մէջ ունենալով հանդերձ ասորեստանեան կամ աւելի ճիշտը Բաբելոնեան որոշ ազդեցութեան մը տարրերը, Ուրար-

(1) Հմմտ, Սէյս, Les Héteens, գլ. 2., Maspero, անդ, էջ 345, Հ. Ղ. Ալիշան, Հին Հաւասֆ էջ 207:

տուր կրօնը կ'ըսենք մեզ կը ներկայանայ տուրանական նկարագրով ու խառնուածքով: Հակառակ որ անոր պաշտամունքի մասին մենք չունինք տակաւին բաւականաչափ մանրամասնութիւններ, մենք ստիպուած ենք խոստովանիլ թէ այդ ժողովուրդներու կրօնը կը յայտնուի մեզ բաւական բարձր աստիճանի վրայ. փետիչականութեան, ոգեպաշտութեան աստիճաններէն շատոնց անցած են անոնք. եկած են նոյնիսկ սեմական միաստուածութեան գաղափարի մերձակէտերուն վրայ: Անհատական՝ մասնաւոր՝ տեղական աստուածներն արդէն սկսած են խտանալ, ընտանիք կազմել, խմբուիլ, նոյն իսկ իրարու մէջ ձուլուիլ. տարրերը սկսած են պարզուիլ: Նիւթի թանձրութենէն սկսած է բարձրանալ այդ ժողովուրդը: Բնութեան պաշտամունքը հետզհետէ սկսած է տիրող դառնալ: Կարծես տակաւ սկսած է պատրաստուիլ արիական-հայկական սերմերն ընդունելու համար, որոնք պատուաստուելով տուրանական այդ արմատներուն վրայ, նոր գոյն՝ նոր երանգ պիտի առնեն, պիտի ուռճանան ու բացարձակ կերպով պիտի իշխեն անոնց վրայ:

Ե. Գ Լ Ո Ւ Ն

Ճարտարարուեստները

Կ'արժէ որ այս գլուխն ալ սկսինք Մասբերոյի նկարագրութեամբ: «Իրենց քաղաքները, կը գրէ ան, փոքրիկ էին, նոյնիսկ թագաւորանիսաները, զորս չէ կարելի բազմատել Ասորեստանի քաղաքներուն հետ: Սովորաբար քառակուսի երկայնութեամբ կ'երեւէին անոնք: Անոնց

պարիսպները կառուցուած էին կոշտ կերպով՝ քառանկիւն քարէ զանգուածներէ և կանոնաւոր խաւերով իրարու վրայ նստած, բայց առանց շաղախի և ո՛չ ալ ուրիշ ո՛րէն զօղի: Ասոնց կատարներն ատամնաւոր էին. տեղ տեղ քառակուսի աշտարակներ կ'եղերէին զանոնք և արտաքին պարիսպները կը շրջապատէին անոնց ամէնէն աւելի վտանգաւոր կողմերուն ստորօտը: Դրան կը հասնէին նեղ և վտանգաւոր ուղիներով, մերթ ժայռին ծայրը պսակածէ շինուած: Մասնաւոր և հասարակաց դուռները բաւական պարզ յօրինուածք մ'ունէին, քարէ կամ աղիւսէ

Ասորեսանցիք կը յարձակին Ուրարտական բերդի մը վրայ

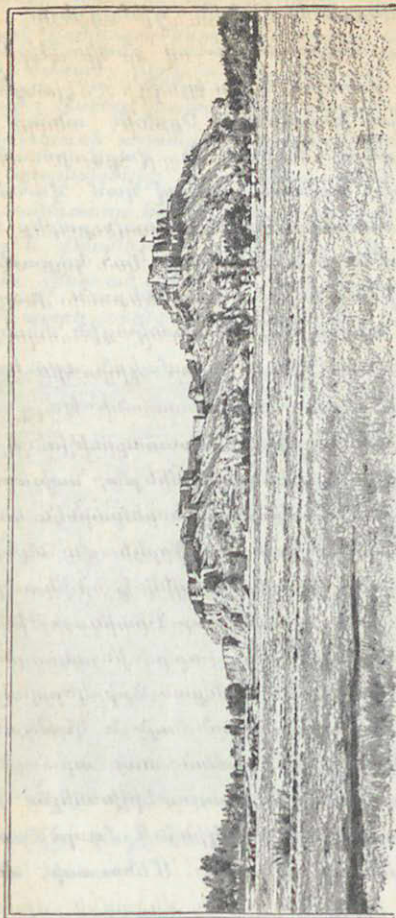
ուղղանկիւն տուփեր, դուրսէն մերկ դուռներով ճեղքրթուած. բայց երբեմն ունէին իրենց վերեւ բաց ճեմակներ, զորս կը բռնէին կարճ սիւնակներ. կը պսակէր ամէնը հարթ տանիք մը կամ յաճախ երկու զառիթափերով տանիք մը, որ հարթ երդիքէն աւելի կը յարմարի

ձմրան անձրեւներուն և ձիւնին դիմադրելու համար : Իշխանական պալատները մասնաւոր բնակութիւններէ կը զանազանուէին մասերու ծաւալովն ու յօրինուածքի աւելի մանրանկատ խնամքովը : Երբեմն անոնց կը յարմարցնէին սիւնազարդ ճակատ մը, զարդարուած քանդակաւոր մետաղէ սկաւառակներով կամ վահաններով : Արձանագրութիւններով ակօսուած սալաքարեր կը ծածկէին ներքին սրահներուն պատերը : Կահ կարասիները կը նմանէին նինուէի տուներու կարասիներուն, բայց նուազ ճոխ ու թերեւս անոնց ամէնէն թանկագին մասերը բերուած էին Ասորեստանէն կամ արամական արուեստանոցներէն» (1) :

Տեսանք արդէն, նախահայաստանցիներու կրօնական ճարտարապետութիւնը ասորեստանեան ազդեցութիւնը կրած է : Աստուրի երկրակալներուն ամբարտաւան շինութիւնները գրգռած են նաև Բիաինայի վեհապետներուն ճաշակը : Զանազան են նմանիլ անոնք նինուէի վեհապետներուն, ինչպէս պոռոտ արձանագրութիւններով, նոյնպէս տաճարներու կառուցումով, պալատներու և ջրմուղներու շինութեամբ : Վանայ բերդը, որ այսօր իսկ հիացում կ'ազդէ ոչ միայն իր բնական հրաշակերտութեան այլ և յօրինուածքի ամբողջեան ու մեծութեան տեսակէտով, Ուրարտուի թագաւորներէն մէկին՝ Իսպուրի-նիսի գործն է հաւանաբար : Իսկ այն ջրմուղը, որ ամբողջ Վանայ այգեստանները կ'ոռոզէ, Մենուասի մեծագործութիւնը պիտի ըլլայ : (2)

(1) Maspero, *Hist. anc.* հտ. 9. էջ 57—60:

(2) Եղիշէ Եպ. Դուրեան, Ազգ. Քննակ. Պատմ. (ձեռագիր): ՀԱ. 1900, էջ 248, 293: Տե՛ս արձանագրութիւնք Պէլքի Թիւ 12 դ., 12 ր., 12 ա., ՀԱ. 1893 էջ 50:

Վանայ բերդն ու Կաղաքը

Հետաքրքրութեան համար ջրմուղի արձանագրութիւններէն մին կ'ընդօրինակենք: «Սաղպեայ հզօր որդւոյ Մենուաս, որդի Իսպուլնիսի, այս ջրմուղը շինեց. Մենուասայ ջրմուղ է անոր անունը: . . . Մենուաս կ'ըսէ. ով

որ այս արձանագիրը մէկդի կ'առնէ, անունը կը ջնջէ, ով որ զայն հողով կը ծածկէ, ով որ կը պնդէ թէ ինք այս ջրմուղը շինեց, այն մարդը Սաղդի, Տէխապաս, Սամսու աստուածները հրապարակաւ զանի, անոր անունը, անոր գերդաստանը, անոր քաղաքը հրոյ և ջրոյ ճարակ ընեն» :

Հայ աւանդութիւնը, որուն արձագանգը կ'ըլլայ Սորենացի, Վանի ճարտարարուեստական այս մեծ ձեռնարկութիւնները կը վերագրէ Ասորեստանի մեծ թագուհիին՝ Շամիրամի, որուն գոյութիւնը առասպելական է ինքնին, որ Ասորեստանի Իշտար դիցուհին է նոյնիսկ, Սարիս անուամբ պոշտուած Հայաստանի Սաղդեան ժողովուրդներէն : Հայկական այս աւանդութիւնը թերեւս իր հիմով ճիշտ ըլլայ, եթէ ընդունինք որ նախահայկական ճարտարապետութեան օրինակը Ասորեստանէն կուգար :

Այս շինուածներու մասին Սորենացիի նկարագրութիւնը այնքան կենդանի և զեղեցիկ է որ կ'ուզեմ ընդօրինակել հօս, ցուցնելու համար Բիաբնայի թագաւորներուն մեծագործութիւնները, որք, ինչպէս ըսուեցաւ, Շամիրամի կը վերագրուին այնքան ձրի կերպով : «Աստ իմն ակնկառոյց լեալ այրասիրտն այն և կաթոտն Շամիրամ, կը գրէ Սորենացի, հրաման սայ արանց գործաւորաց յԱսորեստանեայց և յայլոց իշխեսցելոց . . . ամել անխափան ի փափաքեալ տեղին, և գործն հաւասար հրամանին անոյր զկատարումն : Եւ հրամայէ նախ զամբարտակ գետոյն ապառաժիւք և մեծամեծ վիմօք շինել, կրով և աւազով մածուցեալս, անբաւ լայնութեամբ և բարձրութեամբ, որ կայ հաստատուն, որպէս ասեն, մինչև ցայսօր ժամանակի : Եւ ի պատառուածս նոյն ամբարտակի գետոյն՝ այժմ, որպէս լսեմք, մարդիկ աշխարհին ի հէն և ի գաղթականս փախստեամբ ամբանան, իբր ի

ծայրս քարանձաւաց լեռանց ամրացեալք : Եւ թէ զփորձ
առնուլ դէպ ումեք լինիցի, և ոչ իբր պարսատկաց քար
մի արժանաւոր ի շինուածոյ ամբարտակին խելի ոք զօ-
րասցէ, թէեւ մեծաւ աշխատութեամբ ջանայցէ : Եւ ի
հեղուածս արուեստին՝ որ զքարամբք՝ հայեցեալ ուրուք
որպէս ճարպոյ ինչ հեղման հայեցողացն երեւեցուցանէ
կարծիս : Եւ այսպէս ընդ բազում ասպարէզս անցուցեալ
զամբարտակն, հասուցանէ ի նկատեալ տեղի քաղաքին :
Շինէ զչքնաղս ոմանս և զզարմանալոյ արժանաւորս ըստ
պիտոյից ի միջոցաց քաղաքին լուանալիս : Եւ զմասն ինչ
գետոյն ընդ մէջ քաղաքին բաշխեալ գնացուցանէ ի պէտս
ամենայն պիտոյից, և յարբուցմունս բուրաստանաց և
ծաղկոցաց, և զայն զեզերբ ծովակին յաջմէ և յահեկէ,
քաղաքին և բովանդակ շրջակային յարբուցումն : Իսկ
զընդդէմ արեգական կողմն անձաւին, որ եւ ոչ գիծ մի
երկաթոյ այժմ վերագրել ոք կարէ, զայսպիսի կարծ-
րութիւն նիւթոյ՝ պէս պէս տաճարս և սենեակս օթից և
տունս գանձուց և վիհս երկարս, ոչ գլխէ ոք՝ թէ որ-
պիսեաց իրաց պատրաստութիւն հրաշակերտեաց : Իսկ
զամենայն երեսս քարին իբր գրչաւ զմոմ հարթել, բա-
զում գիրս ի նմա գրեաց, որոյ հայեցուածն միայն զա-
մենայն ոք ի զարմանս ածէ : (1)

Խորենացիի Վանի հրաշակերտ ճարտարապետութեան
նկարագիրն ամբողջացնելու համար կ'արժէ առաջ բերել
նաև Մասբերոյի նկարագրութիւնը Տուսպանայի (= Տուս-
պաս, Տոսպ = Վան) մասին :

«Տուսպանա իրապէս կը բաղկանար երկու իրարու
փաթթուած քաղաքներէ : Անոնցմէ մին կը տարածուէր
դաշտին մէջ, լճին ուղղութեամբ : Շրջապատուած էր
յուռթի պարտէզներով, ուր ժողովուրդը հանգիստ վա-

(1) Խոր. Ա. էջ 36—39 (տիպ Վենետիկ 1843):

յեւելու կ'երթար ամառ ատեն : Կրթնած էր ան խնցե-
քարային կրահողի անջատ զանգուածի մը, սպիտակ ու
կարմիր, որուն ուղիղ պատերը ծակծկած էին խոռոչնե-
րով կամ քարայրներով՝ իրենց ամբողջ բարձրութեան
վրայ : Անոր գագաթը գտնուած սարահարթը, որուն
ամէնէն բարձր կատարը 100 մեթրի կը հասնի, կը բաժ-
նուի 3 գլխաւոր դարատափներու, որոնց իւրաքանչիւրը
բոլորովին ազատ է միւս երկուքէն և պէտք եղած ատեն
կը ծառայէ իրրև առանձին բերդ : Իսպուինիս, Մենուաս,
Արգիշտիս, Շարդուրիս Գ. իսկ որդւոց որդի աշխատած
էին անառիկ դարձնել զայն և յաջողած էին : Մատչելի
էր ան միայն արեւմուտքէն, որ տեսակ մը նեղ կածան,
զառիվայրին վերեւ իրրև պսակ դրուած, աստիճանաբար
կը բարձրանար ստորոտէն մինչև կատարը : Բիախնայի այդ-
թագաւորները քիչ մը կանոնաւորեցին զայն, բայց քովնտի
պաշտպանեցին լայն պարիսպներով և աշտարակներով,
որոնք կ'իշխէին անոր բովանդակ երկայնքին : Ապա սա-
րահարթին վրայ կանգնեցին միջնաբերդ մը, պալատ մը,
տաճարներ, ամբարանոցներ, ուր դիզեցին անոնք բա-
ւական քանակութեամբ զէնք ու պաշար, սպառելու հա-
մար սովորական թշնամիի մը համբերութիւնը. մատնու-
թիւնը միայն կամ չափէ դուրս երկարածից պաշարում
մը կրնար յաղթանակել անոնց յամառութեան» (1) :

Այսպիսի հրաշակերտներ պատիւ կը բերեն հարկաւ
Հայաստանի այդ նախարնիկներուն և զանոնք կառավա-
րող խելացի թագաւորներուն : Ջրմուղներ, ջրանցներ
միայն Միջագետքի վերապահուած բաներ չէին անշուշտ :

Ասկէ զատ ինչպէս Ասորեստանի աշխարհակալներուն
տրուած տուրքերու ցանկերէն կ'երեւի, ձեռարուեստ-

(1) Maspero, Hist. anc. հտ. Գ. էջ 154 :

ները բաւական զարգացած հանգամանքով մը կը ներկայանան անոնց մէջ : Հայաստանի այդ շրջանի աւերակներուն մէջէն գտնուած են մեհնեաններու կամ աստուածներու նուիրուած անօթներ, արձանիկներ, վահաններ ևն ., որոնք բաւական նուրբ ճաշակ մը և գեղեցիկ ոճ

Ուրարտական վահանի բեկոր մը

մը կը ցուցադրեն : Անոնցմէ ոմանք բարձրաքանդակեն և ուրիշներ՝ խորաքանդակ : Անոնց վրայ կ'երեւնան զանազան կենդանիներու և անձերու նկարներ, որոնք համակեդրոն շրջանակներ կը կազմեն : Ընդհանրապէս ասորեստանեան նմանութիւն են անոնք, բայց որոշ ու գրաւիչ ինքնատպութեամբ : Այս բոլոր իրեղէնները, ինչպէս նաև իրենց տուրքերու տեսակները, բաւական են ցոյց տալու համար թէ ձուլումի արհեստն անձանօթ չէր իրենց : Պղինձը

անագի հետ խառնելով անադապդինձի (քուճ) կր փոխէին անոնք: Արծաթն ու ոսկին ծանօթ էր իրենց, գէթ ձուլուած վիճակի մէջ: Երկաթն ալ անծանօթ բան մը չէր երբեք: Հայաստանի հանքերը խալառ անծանօթ մնացած չէին այդ բաւական ճարտար ժողովուրդին ⁽¹⁾:

Պատերազմական կառքեր իրենց տեղը կը գրաւէին Խալդեան ճամբարներուն մէջ: Սաղմանասար, Սարգոն Լեն. կը յիշեն իրենց գրաւած մարտակառքերը, կը յիշեն նաև «պղինձէ անօթներ», «երկաթի գործիքներ», «ձիու կազմածներ», «գրահներ», «բուրդէ և կտաւէ զգեստներ» Լեն., որոնք իրրև տուրք առնուած են: Այդ ամէնը ապացոյց են թէ արհեստներն սկսած էին գետին գտնել հոն. բուրդ մանելը, ոստայնանկութիւնը, կահագործութիւնը, ոսկերչութիւնը ևն., սկսած էին ո՛չ միայն ծնունդ առնել, այլ և կերպաւորուիլ, զարգանալ ⁽²⁾:

(1) Յիշենք մասնաւորապէս Պոնտոսի եզերքներուն վրայ տարածուած Խաղիքներն ու Սասպիրները (Սպերացիք), Ուրարտացւոց քոյր ժողովուրդները, որոնք մետաղահանութեան նուիրուած, կը հայթայթէին անագ, պղինձ, երկաթ եւ նոյն իսկ արծաթ ու ոսկի՝ արեւելեան ու հիլինական ժողովուրդներու մեծ մասին համար: (Քսենոփոն, *Anabase*, է. 8, 25, Maspero, անդ հտ. Գ. էջ 57: Ստրաբոն, *Աշխարհագր.* Թ. ք. 14, 17, 18):

(2) Կ'արժէ յիշատակել Թագաւթփաղասար Գ.ի եւ Սարդուրիս Բ.ի նշանակելի կռիւր, երբ Վանի սէզ թագաւորը կորսնցուց 73000 հոգի, մեռած կամ գերի, առանց հաշուելու ծառաներն ու կազմածները, երբ Թագաւթփ. այրեց պարտուածին թագաւորական բոնոր ինչքերը եւ միայն պահեց անոր անկողինը, զոր նուիրեց իշտար զիցուհւոյն: (*Տարեգր. Թագաւթփ.ի* 59—73 եւն. տե՛ս նաեւ Բ. Մաս Ե. զլ. 92 էջ սոյն հատորին):

Զ. ՊԼՈՒՆ

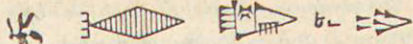
Պիրը կամ Սեպագրութիւնը

Ուրարտական քաղաքակրթութեան մասին խօսած ատեննիս, կ'արժէ որ մասնաւորապէս ծանրանանք բեւեռագիր արձանագրութիւններու արուեստին և անոնց ծագումին ու բարեշրջութեան վրայ :

Աւելորդ է անշուշտ կրկնել թէ սեպագրութիւնը քաղղէական կամ տուրանական մտքին ծնունդն է, որ անցած է Ասորեստանցիներուն և անկէց Ուրարտու :

Հին Քաղղէաստանի ժողովուրդը բաղկացնող տարրերէն Ակկադներն էին որ հնարեցին գիրը : Իրենց հնարած գիրը սկզբնաբար ոչինչ տարբերութիւն ունէր եղիպտական մեհենագրութենէն (hiéroglyphe) . իւրաքանչիւր նշան կը ներկայացնէր պատկերը այն առարկային որը կ'ուզէին արտայայտել . իսկ վերացական գաղափարները կը ներկայացուէին այնպիսի առարկաներու պատկերներով, որոնք քիչ շատ նմանութիւն ունէին և կամ կըրնային նոյն գաղափարը ներշնչել : Այսպէս տուն գաղափարը յայտնելու համար կը ներկայացնէին տունի պատկեր մը, որը կըրնային գործածել նաև իրբև խորհրդանշան բնակութեան կամ բնակիչի : Մեղուի մը պատկերը կը ներկայացնէր ոչ միայն մեղու կենդանին այլ նաև քաղաւոր գաղափարը : Նոյն եղանակով աստուած գաղափարը յայտնելու համար կը գործածէին երկինքի պատկերը շրջագիծի մը ձևով, որ բաժնուած է ութը տուներու : Այդ պատկերները սակայն արձանագրողներու անկարողութենէն կամ համառօտելու ձգտումէն, հետզհետէ սկսան պարզուիլ ու կազմեցին սեպածեւ խորհրդանշաններ :

Այսպէս վեղում

խակ երկինքը

ձեւափոխութիւնները կրելով պարզագոյն ձեւերն ստացան: Այս ձեւերը կոչուեցան զաղափարանշաններ: Սակայն եկաւ ժամանակ մը երբ գաղափարանշաններէն շատերը և կամ անոնցմէ ձեւափոխուած պարզագոյն ձեւերը նկատուեցան իրրեւ վանկեր կամ վանկանշաններ: Սորհրդանշանները կրնային անշուշտ ամէն լեզուներու համար գործածուիլ. ինչպէս շատ ազգեր կամ լեզուներ 1, 2, 3 և չն. թուանշանները կը գործածեն, բայց մին կը հնչէ մեկ, երկու, երեք, մինչ ուրիշ մը հօն, հօ, քրուա, կամ հնա, հիօ քրիա ևն.: Բայց վանկանշանները պէտք է պատշաճեցուէին իւրաքանչիւր լեզուներու: Այս դժուարութիւնը կրած պիտի ըլլան անշուշտ Ուրարտուցիք: Ասկէ զատ կային նաև ուրիշ դժուարութիւններ. գաղափարանշանները կամ վանկանշանները կը ներկայացնէին երբեմն բազմաթիւ սեպածեւ նշաններով խճողուած ձեւ մը, որ մինչեւ 15, 17 սեպեր կամ գծիկներ կը գտնուէին: Ահա այդ խճող վանկանշաններէն մէկ քանին.

Վանկանշանները երբեմն նաև մէկ հնչում մը չէ որ կ'ունենային մէկ նշան մը կրնար պարագայի համեմատ 4—5—6 մինչեւ 11 տեսակ կարգացուիլ կամ հնչուիլ:

Գաղափարանշաններն իսկ ունէին իրենց դժուարութիւնները . մէկ նշան մը շատ անգամ այլ եւ այլ իմաստներ կը ներկայացնէր . հորիզոնական դրուած սեպածեւերկար գծիկ մը՝ օրինակ՝ կը նշանակէր . մեջ, Ասորեւսան, Ասոր ասուածը, սալ, վճարել, որդի:

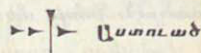
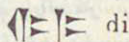
Ահա այսպիսի թնճուք արուեստի մը ամէն դժուարութիւնները տեսան Ուրարտուի սեպագրողները: Եւ կրցան այնպիսի փոփոխութիւններ մացնել անոր մէջ, որ դժուարութիւնը 95% յապաւուեցաւ և դարձաւ բաւական տանելի վանկագրական այբուբեն: «Անոնք նախ ջնջեցին գաղափարանշաններու ստուար թիւ մը . երկրորդ՝ ջնջեցին բոլոր այն նշանները՝ որոնք կրնային մերթիւրր գաղափարանշան և մերթիւրր վանկանշան ծառայել, տալով անոնց միայն մէկ պաշտօն . երրորդ՝ իսպառ յապաւուեցին վանկանշաններուն զանազան արժէքներ տալը՝ պահելով միայն անոնց առաջին և իսկական ընթերցումը . չորրորդ՝ բազաձայնով սկսող և բազաձայնով վերջացող (եռատառ) վանկերը, որոնք ահռելի թիւ մը կը կազմէին ասորեստանեան բեւեռագրութեան մէջ, գրեթէ բոլորը ջնջելով, պահեցին միայն անոնցմէ մէկ երկու հատը (ինչ . xal, gis, sar): Այսպէսով ասորեստանեան բեւեռագրութեան երեք հարիւրէ աւելի (329) նշաններուն կէսէն աւելին ջնջուելով՝ պահուեցաւ միայն 120 հատ, գրեթէ բոլորը ըստ կարելոյն կարճ ձեւով, և պարունակելով միայն մէկ ձայնաւոր, կամ մէկ ձայնաւոր ու մէկ բազաձայն (a, ba, ab¹)»:

(¹) Հ. Աճառեան Հայոց գրերը, ՉԱ. 1910 ֆետրուար, էջ 50 եւն.: Այս զուտին համար հաճոյքով օգտուած ենք մեր-բարեկամ Տիար Հրաչեայ Աճառեանի վերոյիշեալ հիմնալից յօդուածէն: Հոս տեղն է որ շնորհակալ ըլլանք նաեւ մեր այս գործին առիթով իր լիարանասէրի աջակցութեանը համար:

Ուրարտական կամ Խալդեան բեւեռագրութեան մէջ մտցուած է նաև ուրիշ փոփոխութիւն մը : Այս փոփոխութիւնը կը թուի թէ արձանագրութեան արձեստագիտական (technique) փոփոխութիւններէն մին է, որ կը կայանայ փոխանակ սեպածեւ գծիկները իրարու մէջէն խաչաձեւ կտրել անցնելու անջատելով իբրև առանձինն սեպիկներ շինելու մէջ : Անա ատոնց վրայ գաղափար մը տալու համար առաջ կը բերենք ասորեստանեան և Խալդեան բեւեռագրութիւններու միջեւ տեսնուած մէկ քանին այն բառերէն կամ վանկանշաններէն, որոնք այդ փոփոխութիւնը կրած են :

Ասորեստ.

Խալդեան

Այս ամէնքը կը ցուցնեն թէ Ուրարտուի թագաւորները կոյր հետեւողները եղած չեն Ասորեստանցիներուն և կամ Քաղզէացիներուն, իրենցմէ դբած են շատ բան : Այնպէս որ Խալդեան բեւեռագրութիւնը ծագումով որքան քաղզէական, նկարագրով ու արուեստով նոյնքան

ուրարտական եղած է: Ոչ թէ կոյր հետեւողներ կամ ընդօրինակողներ մնացած են իրենք, այլ ստեղծողներ նոյնիսկ: Այս իրենց արժանիքը կը կազմէ: Ճիշդ է, խուզարկու գիտունին համար աւելի դժուարութեան աղբիւր են այդ բարեչըթեան ստեղծագործութիւնները. իրենց լեզուն դիւրութեամբ մեր կալուածը չի կրնար ըլլալ, ցորչափ չունինք ուրիշ տուիքներ. և սակայն, ինչպէս խօսած ենք ուրիշ տեղ (Ա. մաս Գ. գլուխ այս հատորին), գիտութիւնը կանգ չառներ այդ դժուարութիւններուն առջեւ:

Ամբողջացնելու համար այս գլուխը, կը կարծենք թէ հետաքրքրական պիտի ըլլայ դնել հոս վանեան բեւեռագրութեան այբուբենը կամ դրութիւնը: Նախ կը դնենք վանկանշանները, յետոյ զադափարանշանները և թուանշանները: Եւ որպէս զի համեմատութեան պատկեր մըն ալ տուած ըլլանք, կը զետեղենք նաև ասորեստանեան վանկանշաններէն նմոյշ մը:

ա. վանկանշաններ

	𐎠 a	𐎠 i	𐎠 u
		𐎠 e	𐎠 u
B	𐎠 ba	𐎠 bi	𐎠 bu
	𐎠 ab	𐎠 ib	𐎠 bar
D	𐎠 da	𐎠 di	𐎠 du
	𐎠 ga	𐎠 gi	𐎠 gu
G			𐎠 giš
K	𐎠 ka	𐎠 ki	𐎠 ku

L	la	li	lu
	al	el	ul
M	ma	me	mu
			man
N	na	ni	nu
		l ^u nd	
P	pa	pi	pu
	ap	ip	—
Q	qa	qi	qu
		l ^u nd	
R	ra	ri	ru
		ar	ir
		ur	
S	sa	si	su
		l ^u nd	sar
	ša	ši	šu
Š	aš	iš	uš
		iš	še
S	—	si	su
T	ta	ti	tu
	at	te	tar
T	ta		tu
X	xa	xi	xal
		xu	
Z	za	zi	zu
		ia, ya	'a

բ. Գաղափարանշաններ

Մարդ	տէր
Աշխարհ, երկիր	բոլոր, ամենայն
նշան յոգնակիի	երկիր
Թագաւոր	Ardini Աստուած .Օր.
փայտ, ծառ	Աստուած
Թռչուն	չուր
յոգնակիի նշան	ոշխար
կին	երջանիկ
քաղաք	տեղ, վայր
եղ	գոմէշ, ցուլ.
մեծ	Toišba, Աս.
մեծագոր	տուած
տուն, տաճար	գետ
ազգ, ժողովուրդ	պալատ, տա.
Արձանագրու-	ծար
թիւն	արձանա.
զոհ	գրուած քար
գուռ (քաղաքի)	Թագաւոր
աջ	սեղան
մարդիկ, ժողո-	կին
վուրդ	գանն.
միս	

գ. Թռակշակներ

1	Y	18	⚡⚡⚡ Y Y Y
2	Y Y	19	⚡⚡⚡ Y Y Y
3	Y Y Y	20	⚡⚡
4	Y Y Y ▽	21	⚡⚡
5	Y Y Y Y Y	30	⚡⚡⚡
6	Y Y Y Y Y Y	40	⚡⚡⚡
7	Y Y Y Y Y Y ▽	50	⚡⚡⚡
	կամ		Y Y Y Y
8	Y Y Y Y Y Y Y Y	60	Y
	կամ		Y Y Y Y
9	Y Y Y Y Y Y Y Y Y	70	Y ⚡
10	⚡	80	Y ⚡⚡ կամ
11	⚡ Y	90	Y ⚡⚡⚡
12	⚡ Y Y	100	Y —
13	⚡ Y Y Y	120	Y — ⚡⚡
14	⚡ Y Y Y ▽	200	Y Y —
15	⚡ Y Y Y Y Y Y	1000	⚡ —
16	⚡ Y Y Y Y Y Y Y Y Y	2000	Y Y ⚡ —
17	⚡ Y Y Y Y Y Y Y Y Y ▽		

Աւարեւսսկեան այբուբենի նիշ

Յ, A, 𐎶.

Զ, B, 𐎷, ba, 𐎸, ab; 𐎹, bi, 𐎺, ib; 𐎻, bu,
𐎼, ub.

Ծ, G, 𐎽, ga, 𐎾, ag; 𐎿, gi,
𐏀, ig; 𐏁, gu, 𐏂, ug.

Թ, D, 𐏃, da, 𐏄, ad; 𐏅, di, 𐏆, id;
𐏇, du, 𐏈, ud.

Ո, H

Ր, U, 𐏉, < 𐏊, < 𐏋.

Շ, Z, 𐏌, za, 𐏍, az; 𐏎, zi, 𐏏, iz;
𐏐, zu, 𐏑, uz.

ՈՅ, KH, 𐏒, kha, 𐏓, akh; 𐏔, khi;
𐏕, khu, 𐏖, ukh.

Չ, T, 𐏗, tu.

Յ, I, 𐏘, ya

Զ, K, 𐏙, ka, 𐏚, ak; 𐏛, ki,
𐏜, ik; 𐏝, ku, 𐏞, uk.

Լ, L, 𐏟, la, 𐏠, al; 𐏡, li, 𐏢, il;
𐏣, lu, 𐏤, ul.

Ս, M, 𐏥, ma, 𐏦, am, 𐏧, mi, 𐏨, me,
𐏩, mu, 𐏪, um.

2. N, na, an; ni, ne, in; nu, un

D, S', s'a, as'; s'i, is'; s'u, us'.

3,

D, P, pu, ap; pi, ip; pu, up.

3, TS, tsa, ats; tsi, its; tsu, uts.

p. K, ka, ak; ki, ik, ku, uk.

3, R, ra, ar; ri, ir; ru, ur

3, S, sa, as; si, se, su, us.

n, T, ta, at; ti, it; tu, ut.

Է. ԳԼՈՒԽ

Երկրագործութիւնը եւ վաճառականութիւնը

Երկրագործութիւնը, ինչպէս յիշեցինք մեր այս ուսումնասիրութեան սկիզբը, Հայաստանի մէջ ալ իր դոյութեան իրաւունքն ունի: Շեշտեցինք նաև սա կէտը թէ երկրագործութեան համար էական միջոցներն են ոռոգումները, ըլլան ընական կամ արուեստական, որոնցմէ զուրկ չէր Հայաստան:

Երկրագործութիւնը, գէթ դաշտային Հայաստանի մէջ, բաւական կարեւոր զարգացում մ'ընդունած կը

Երկապաս ուղիեր՝ իբրև սուրբ տուած

Թուի այդ յետամնաց դարերուն: «Թագմաթիւ ձիերու, ջորիներու, մողիներու երամակներ, կ'ըսէ Թագղաթփաղասար Ա. (1108—1080), ու անոնց (Նաիրիցիներուն) երկրագործական անքիւ ինչքերը սուի սարի» ⁽¹⁾:

(1) Թագղասրի. Հասուած. Արձանագր. Ե. 5—8:

«Նաիրիի երկիրներուն թագաւորաց հարկը, կը գրէ նոյնպէս Ասուրնաձիրարազ, կառքեր, ձիեր, ջորիներ, արծաթ, ոսկի, պղինձէ անօթներ, արջառ, ոչխարներ, գիւնի՝ տուրքի տեղ ընդունեցի» (1) : Գրեթէ տուրքի միւսներն առարկաները կ'արձանագրուին նաև Խուրուշկիայէն, Կիրզանէն, Մաննայէն ևն. , այսինքն այն երկիրներէն որոնք Վանայ և Ուրմիոյ ծովերուն շրջակայքը կը տարածուէին :

Ասորեստանի թագաւորներուն Ուրարտեան երկիրներէն վճարուած հարկերուն մէջ կը յիշուի նաև ուղար : Այս կենդանին, մասնաւորապէս երկսապատ տեսակը, գոյութիւն չունի Հայաստանի մէջ, պէտք է դուրսէն եկած բլլայ ան : Ստուգիւ կը թուի թէ կեդրոնական Ասիայէն բերուած են անոնք : Ամէն պարագայի տակ բաւական լայն ծաւալով վաճառականութիւն մը կ'ենթադրէ այս պարագան :

Գիտենք արդէն թէ, շատ հին դարերէ ի վեր, Խաղդիները կամ Ուրարտեան ու Նաիրեան ցեղերը վաճառականական յարաբերութեան մէջ էին Եղամացոց, Հընդկաց և Փիւնիկեցոց հետ (2) : Վաճառականութեան ուղիներ Հայաստանը կապած էին Փիւնիկէի և Միջագետքի մեծ շահաստաններուն, Տիւրոսի, Սիդոնի, Քարքամիսի, Բարեղոնի հետ ևն. : Հերոդոտի նկարագրած նաւարկութիւնը յիշեցինք արդէն (Գ. Մաս, Բ. Գլ.) :

Զիարուծութիւնը մասնաւանդ շատ տարածուած էր Հայաստանի լեռնաշխարհներուն մէջ և հայ վաճառականութեան ամենաբեղմնաւոր ու նշանաւոր միջոցն էր : Ասորեստանի աշխարհակալներուն ընդունած տուրքերուն մէջ մեծ տեղ մը կը զբաւէին ձիերն ու ջորիները : Գիտենք

(1) Տարեգրութիւնք, Բ. 13—14 :

(2) Քսենոփոն, Վարդ Կիւրոսի, Գիրք Գ., եզեկ. ԻԵ. 14 :

արդէն որ Գարեհ Վչտասպեայ տարեկան 20000 ձիու տուրք մը դրած էր Հայաստանի վրայ: Եւ եթէ «Թորգոմայ տուն» բացատրութիւնը պիտի կրնանք պատշաճեցնել հայ ժողովուրդին, Եղէկիէլ ևս կը յայտարարէ թէ «Թորգոմայ տունէն» Տիւրոսի և Սիդոնի վաճառանոցները կը տարուէին «ձիեր, ձիաւորներ ու ջորիներ»:

«Ուրարտուցի Արամէ հզօր զինուցս սաստկութենէն և ուժգին ճակատամարտէս զարհուրեցաւ—Սաղմանասար Գ ի խօսքերն են—: . . . Անոր բանակատեղն առի. անոր մարտակառքերը, հեծեալները, ձիերը, ջորիները, որթերը, գոյքը, կողոպուտն ու հարուստ ինչքը լեռներէն առի տարի» (1): Այլուր. «Անոր (Արամէի) պատերազմական մեքենաները, արքունի դանձերը, կահ ու կազմածն առի» (2): Դարձեալ. «Անոնց բազմաթիւ պատերազմիկները սպաննեցի, 60500 բնակիչ առի տարի իրենց ստացուածքներովը, իրենց ձիերով, ջորիներով, ուղտերով, եղներով, ոչխարներով ու այծերով» (3):

Նշանակելի են Սարգոնի առած տուրքերը. ի մէջ այլոց 100225 ոչխար, 690 ջորի, 920 էջ (4): Նաիրիի այլ տուրքերն են. 34 տաղանդ (իրր 1020 քիլօկրամ) ոսկի, 160 տաղանդ արծաթ (իրր 4800 քիլօ), 100 տաղանդ անագ (իրր 3000 քիլօ), 100 տաղանդ երկաթ, 300 տաղանդ անագապղինձ (իրր 9000 քիլօ), 460 ձի իրենց կազմածներով ու զրահներով, 2000 եզ, 5000 ոչխար, երկաթի գործիքներ, բուրդէ ու կտաւէ զգեստներ:

Ինչպէս կը տեսնուի բաւական զարգացած քաղա-

(1) Մենախարի Արձանագր. 48—51:

(2) Սաղմ. Պալ. Արձանագր. Գ. 2:

(3) Թագրամիպաղ. Գ., Նիւր. Արձանագր. 33:

(4) Տարեգրութիւնք, 128—135:

քակրթութիւն մը ծաղկած է Հայաստանի մէջ՝ այդ մը-

Ասորեստանցիներու ընդունած սուրբեր

շուշապատ դարերուն: Ոչ միայն երկրագործութիւնը,
հովուութիւնը և անասնաբուծութիւնը ծանօթ ու դար-

դուն հանգամանքով կը ներկայանան, այլ և արտաքին վաճառականութիւնը, ճարտարարուեստները, ինչպէս ճարտարագետութիւնը, ձուլումի արհեստը, մետաղահանութիւնը, ոսկերչութիւնը, կահագործութիւնը և ընդ ընթացքում են արդէն իրենց նախնական պարզութենէն :

Արծաթը, ոսկին, երկաթը փոխանակութեան միջոց մ'ըլլալ սկսած են արդէն : Զիբրու կազմածներն ալ նշանակելի են իբրև տուրքի և մանաւանդ փոխանակութեան առարկաներ, որոնք վաճառքի հանուած ձիբրուն հետ կրնային տեղ ունենալ հարաւի կամ տեղական վաճառանոցներուն մէջ :

Ը. ՊԼՈՒԽ

Ռազմական Արուեստը

Ռազմագիտութիւնը զարգացած է մանաւանդ Ուրարտուի մէջ, ուր պատերազմական մեքենաներ, կառքեր, զինավառ երիւվարներ մուտ գործած են արդէն : Նետը, նիզակն ու աղեղը, նախամարդուն այդ յաւիտենական ու անբաժանելի զէնքերը, ճարտար ձեռքերու մէջ կը գտնուին կարծես այդ ժողովուրդին մօտ :

Ռազմագիտական նարքներ կը թուի թէ բոլորովին անձանօթ չէին անոնց : Ատորեստանի նման հասարակաց ահարկու թշնամիի մը դէմ միացած ոյժերով դիմազրաւելու քաղաքագիտութիւնը բաւական զօրեղ կերպով արմատացած կը տեսնուի Վանի թագաւորական սերունդին մէջ : Ուրարտուի ամէնէն զօրաւոր թագաւորները, ինչպէս Ռուսաս Ա., Սարգուրիս Բ., Արգիշտիս Ա.,

մանաւանդ առաջինը, կրցած են ոչ միայն իրենց շրջակայ մասեր իշխանութիւններն հպատակեցնել, այլև Սպիտակ Այլացեղներու մեծագոյն մասը իրենց դաշնակից դարձնել Ասորեստանի դէմ, ինչպէս Թորէլը, Մոսոքը, Մուճաճիրը, Միլիդդուն, Չիկիրտուն և Վանայ ծովի հարաւային ու հարաւ-արեւելեան սահմաններուն բնակիչները, Միջագետքի ցեղերը և ըն. և ըն. : Այսպիսի զօրաւոր դաշնակցութեամբ կը դողացնէին նոյն իսկ Սարգոնի նման անարկու և անդիմադրելի թշնամի մը : Հայաստանի այդ առաջին աշխարհակալները չափէն աւելի յոգնեցուցած էին Ասուրի զօրութիւնը, և՛ կարծես՝ քայքայած էին դայն ու պատրաստած անոր անկումը, զոր Կիւքսարի զլուխ հանած էր վերջապէս (606) :

Բանակի կամ ճամբարի կազմակերպութեան մասին շատ բան չենք գիտեր դժբախտաբար : Եւ սակայն սաստոյգ է որ հեճեալի ու հեճեալ բանակներու բաժանումը գոյութիւն ունէր անոնց մօտ : Պատերազմներու մէջ, մանաւանդ դաշտային կռիւներու միջոցին, մարտակառքերն ալ մեծ դեր մը կը խաղային ⁽¹⁾ :

Վերջացնելու համար այս գլուխն ալ, դիտել կուտանք թէ Քսենոփոնի 'նկարագրութիւնը՝ Հայաստանի ինքնակերպութիւնը բարքին ու դէնքերու մասին՝ կարի շահեկան է : Յոյն իմաստասէր զօրավարին վերագրուած հեղինակութիւնը, Կիւրանարգը (Cypédie), իր ընդհանուր գիծերուն մէջ և մինչև իսկ կարգ մը մանրամասնու-

(1) Գուցէ կարենայինք, տուրանական եւ իրանական ժողովուրդներու ընդհանուր սովորութիւնէն հետեւեցնելով, ընդունիլ թէ պատերազմներու ժամանակ զրօշի զործածութիւնը անսովոր բան մը չէր Ուրարտուի տուրանական ժողովուրդին համար, բայց յայտնի կամ որոշ փաստ մը չունինք այս մասին :

Թեանց մէջ կթէ անստոյգ ու անլաւեր ալ ընդունինք, ինչ որ ստիպուած ենք ընել, դարձեալ պարտաւոր ենք խոստովանիլ թէ կան անոր մէջ այնպիսի կէտեր, որոնք ճշմարտութեան թարգմանն ու նկարագիրն են նոյն իսկ: Այդ ճշմարիտ կէտերէն են անշուշտ Հայաստանի Խաղ-դի ժողովուրդի մասին մէկ քանի ակնարկութիւնները: «Խաղդիները, կը գրէ ան, զորս անհրաժեշտ է մէկ երկու բառով ճանչցնել, այս կողմերուն (Հայաստանի) ամէնէն մարդասէր ու կուսարար ժողովուրդը կը նկատուին: Իրենց զէնքերն էին վաճան մը և երկու նիզակ: Որովհետև բնականէն կը սիրեն պատերազմը և աղքատ են (զի իրենց բնակած լեռնային երկիրն ընդհանրապէս ամուլ է), կամաւ ինքզինքնին՝ կը ներկայացնեն իրր վարձկան՝ իրենց ծառայութեան պէտք ունեցողին»⁽¹⁾:

Թ. ԳԼՈՒԽ

Տօհմայից կամ ընտանեկան կեանք

Նախահայաստանի սոյն բնակիչներուն ընտանեկան կեանքը այնքան ծանօթ չէ մեզի դժբախտաբար: Վանի թագաւորները իրենց յաղթութիւններուն ու շինութիւններուն ցուցակը կուտան միայն: Ո՛չ մէկ որոշ նշան ժողովրդական կեանքի տեսակէտով:

Յամենայն դէպս պէտք է ընդունիլ՝ սակայն՝ թէ ժողովուրդին մեծագոյն զանգուածը հեռու էր քաղաքակրթական բարիքներէն: Ասորեստանեան կամ քաղաքական քաղաքակրթութիւնը կարծես իշխաններու առանձ-

(1) Հմմտ. Գսենոփոն, Anabase, է. 3, 4:

նաշնորհն է միայն : Արձանագրութեանց լեզուն հազիւ մէկ երկու հոգի կը հասկնար գուցէ : Ժողովուրդին համար մտեալ տառեր էին անշուշտ իրենց թագաւորներու սեպագրութիւնները :

Զինուորական հրահանգները կամ վարժութիւնները , ինչպէս բոլոր հիներուն մէջ , նմանողութեան օրէնքով կ'ստացուէին միայն : Իրենց հայրերուն ու իրենց զօրապետներուն տիպարն ունենալով իրենց առջեւ , ուրարտեան զինուորներն իրենց առաջին մանկութենէն իսկ կ'ու-

Որսորդութիւն Ասորեսացի քագաւորին

սանէին զինուորութիւնն ու կուիւր : Թերեւս որսորդութիւնը , որ ա'յնքան բնական կերպով պէտք էր տարածուած ըլլար այդ լեռնականներուն մէջ , կը ծառայէր իրրեւ զինուորական հրահանգութիւն : Ասորեստանի վեհապետներն անգամ , ինչպէս Ասուրնաձիրարազ , Նաիրիի՝ Կորդուաց լեռներուն վրայ որսորդութեան կ'եղնէին , այժեամբեր , յամոյրներ , վիթեր , եղջերուներ որսալու համար⁽¹⁾ :

(1) Ասուրնաձիրար. Որսոյ Արձանագր. 17—22 :

Հայաստան նոյն իսկ շատ դարեր ետքը որսի լեռներ ու որսորդներ կը համրէ տակաւին ⁽¹⁾ :

Այրն ընտանիքի մէջ տիրող եղած կը թուի : Կինը թէև ո՛չ բաձարձակ գերի , բայց իր ամուսնոյն հպատակն ու հլու ծառան եղած է միշտ : Որդիները՝ մինչևև աստիճան մը՝ ստացուածք կը համարուէին , որոնց տէրն էր ընտանիքին հայրը : Այնպէս կը թուի թէ զաւակները , աղջիկներն օրինակ , իբրև վաճառք՝ կը հանուէին երբեմն հարաւի շահաստանները : Անհատական արժանիքի գաղափարը դեռ գոյութիւն չունէր անշուշտ :

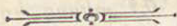
Անոնց բովանդակ արժանիքն իրենց լեռնական անտաշ քաջութեան մէջ կը կայանար : «Բարձրահասակ , չարքաշ , թանձր , յամառ , իրենց աշխատութեան ու պատերազմի մէջ դաժան , հպարտ իրենց անկախութեամբ» ⁽²⁾ , անս Սալդեան շրջանի նախահայաստանցին :

⁽¹⁾ Խոր. Բ ք., Գ. իգ., Բ. ը, գ, կա, եւն. : Ազաթ. 22. Բուզ. Գ. Ժ. : Փարպեցի, 21, 193 եւն. եւն. :

⁽²⁾ Maspero, *Hist. anc. հտ. Գ. էջ 56:*

Ե Զ Ր Ա Կ Ա Ց Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ակնարկ մը դէպի ետ :

Հայաստանի բուն պատմական շրջանէն շատ դարեր առաջ, այլազան ժողովուրդներ եկած բնակած են անոր սարերուն վրայ, անոր դաշտերուն մէջ : Անոնց լեզուն հայերէն չէ եղած, անոնց անուններն հայկական չեն : Անոնց նկարագիրը երկրին բնական աղբեցութեան մէկ ծնունդն է : խաշնարած հովիւներ են անոնք լեռներու վրայ, երկրագործներ՝ հովիտներու մէջ :

Այդ ժողովուրդները բազմաթիւ անուններով կը ձանչուին . Ուրարտացիներ, Նաիրիցիներ, Գիլգանացիներ, Սուրուշկիացիներ . Բիաինացիներ, Մաննացիներ են : Բայց գրեթէ ամէնքն ալ միեւնոյն մայր ցեղին երանգաւորումներն են, քոյր ժողովուրդներ : Ընդհանուր անունով կը կոչուին անոնք Սպիտակ Այլացեղներ, Տուրանական ժողովուրդներ : Քոյր ազգեր են անոնք Կովկասի և առաջաւոր Ասիայի գրեթէ բոլոր ժողովուրդներուն, Վրաց, Քետացոց, Թարաշներուն, Մուշքուներուն, Խաղիքներուն, Քաղդէացոց ինչպէս և Տուրանի բնակիչներուն, Միջին Ասիայի Մոնկոլեան հնագոյն ցեղերուն :

Նախաւոր դարերու բարձրագոյն քաղաքակրթութիւնը այս տուրանական ցեղերու ծնունդն է : Շատ կանուխէն բարձրացած են անոնք իրենց շրջապատի մարդկային ստոր մակարդակէն վեր . հնարած են գիր և գրականութիւն, արուեստներ ու գիտութիւններ :

Հայաստանի այդ Տուրանական բնիկներն ալ կրցած են հասնիլ բաւական բարձր ու ներկայանալի քաղաքակրթութեան մը : Քաղաքակրթական տեսակէտով անոնց

ներկայացուցիչ ժողովուրդները կ'ըլլան Նաիրիցիք և մանաւանդ Ուբարտացիք, որոնք ունին իրենց պատմութիւնը, շքեղ՝ փառաւոր :

Անոնց աշխարհակալները, իրենց յանդուգն քաջութեամբ և բուռն պայքարներով, իրենց մականին տակ կը խոնարհեցնեն հարեւան բոլոր մանր ցեղերը, կ'անցնին իրենց հայրենի սահմաններէն ալ անդին, կ'արշաւեն ամէն ուղղութեամբ, կը չափուին Ասորեստանի նման անարկաթշնամիի մը բանակներուն հետ : Եւ կուգայ պահ մը երբ բովանդակ Առաջաւոր Ասիայի ցեղերուն ու թագաւորութիւններուն ղեկավար ոյժը կը դառնան :

Ասորեստանի բարքերէն շատ կ'ազդուին՝ իրենց աշխարհակալի ձգտումներուն, իշխանական ներքին կեանքին, կրօնքին ու ճարտարարուեստներուն մէջ, բայց կը պահեն նաև իրենց ինքնութիւնը, կը ներկայանան ինքնատիպ իրենց քաղաքականութեամբ, իրենց լեռնական բիրտ ոյժով և իրենց կրօնի հիմնական տարրերով :

Տուրանական բոլոր ժողովուրդներու նման, կը պաշտեն անոնք տեղական աստուածներ՝ Սալդիներ, որոնք յաղթական իշխաններու հետ մէկտեղ կը զօրանան, կը մեծնան, կը տիեզերականանան ու կ'իշխեն ուրիշ տեղական մրցակից աստուածներու վրայ :

Ամէն դաւառ, ամէն քաղաք և նոյնիսկ ամէն աւան առանձին արքայիկ մը ունի անոնց մօտ : Աւատականութիւնը (féodalité) դրոշմուած է անոնց բարքերուն խորը : Հայ նախարարութիւններ այդ աւատական կազմին մնացորդներն են : Իրենց ճարտարարուեստները թէպէտ կը ցուցադրեն երբևի՜ն ասորեստանեան կնիքը, բայց ունին նաև իրենց ինքնատիպ կողմերը : Լեռներու կողերուն վրայ փորուած ջրմուղները, ցից քարաժայռներու մէջ փորուած ամուր բերդերը ուրարտական են, լեռնադնակ ժողովուրդի ծնունդ :

Այդ ժողովուրդն իր աւատական կազմով ու կրօն-
քով, իր պայքարներովն ու շինութիւններով, երկար
դարեր ապրելէ յետոյ, տեղի կուտայ նոր ցեղերու, նոր
ազգերու առջեւ. կը խառնուի անոնց հետ, կը լուծուի,
կը ձուլուի անոնց մէջ ու կը յայտնուի նոր անունով,
նոր պատմութեամբ:

Պէտք է զարմանալ երբ ըսենք ճշմարտազանցու-
թիւնով մը (paradoxe) թէ Հայը Հայաստանի այդ տու-
րանական ցեղերուն արիւնը կը կրէ այժմ, անոնց սակո-
րէն է, անոնց բարքերն ունի: Արիական Հայերը կրցած
են իրենց լեզուն տալ տուրանական այդ ցեղերուն, բայց
իրենք ալ խառնուած են անոնց արիւնով: Իրենց կազ-
մախօսութիւնը շատ բան կը ցուցնէ ուրարտական, իրենց
բարքերը շատ բան կը ցուցնեն տուրանական: Հայուն
ֆիզիքական կազմը, ինչպէս ընկերային բարքերը, աւա-
տական՝ նախարարական դրութիւն՝ իր բոլոր հետեւանք-
ներով, պահպանողականութիւն, տուրանական ժառան-
գութիւն են:

Հետեւաբար մեզի համար կրկնապէս շահեկան պէտք
է ըլլայ Հայաստանի այդ նախարնիկներու պատմութիւնն
ու քաղաքակրթութիւնը, որ արիական Հայաստանի պատ-
մութեան ու քաղաքակրթութեան ոսկի շղթային առա-
ջին օղակները պէտք է նկատուին նոյնիակ:

Առանց Ուրարտական ժողովուրդներու պատմու-
թեան չի կրնար մեկնուիլ Հայ Պատմութիւնը: Անոնց
պատմութիւնը՝ Հայաստանի մթաստուեր սարերուն վրայ
լուսաւոր աստղ մըն է, որ հայ ժողովուրդին պատմական
արշալոյսը կ'ոսկեղօծէ:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ Ա.

“ Ս Ա Ս Մ Ա Յ Ծ Ռ Ե Ր ”

Սարասարի և Աղբամեղէի աւանդութիւնը Հայոց մէջ. — Առիւծաձեւ Միեր, Սասունցի Գաւիթ, Պզտիկ Միեր. — Միերի աւանդութիւնը, Միերի դուռը. — (համեմատել Ա. Մաս Գլ. Գ. էջ 11, Բ. Մաս, Գլ. Ե, էջ 105—108 այս հատորին):

Աղբամեղէքի և Սարասարի (Սանասար) մասին եղած զրոյցը երկար դարեր պահուած է նաև Հայաստանի մէջ: Փողովորդական բանասիրութիւնը պահած է այդ վէպը այնքան սիրուն, գրաւիչ գիւտերով պէնագարդած: Ս. Գիրքը ազդած է անշուշտ մեր հայ կարգ մը մատենագիրներու վրայ, ինչպէս Սորենացիի, Յովհան պատմաբանի, Թովմա Արծրունիի ևն.: Ս. Գիրքը ազդած է նաև հայկական հին աւանդութեան վրայ, բայց չէ կրցեր խաղաղ ջնջել կամ կերպարանափոխել զայն: Հայ աւանդութիւնը կը պահէ իր մէջ այնպիսի տարրեր, որոնք աւելի բնատուրմիկ, Ս. Գրքի ազդեցութենէն անկախ աւանդութիւն մը կ'ենթադրեն: Ստուգիւ Հայոց մէջ չէր կրնար բոլորովին մոռցուիլ Սինեքերիբի երկու որդիներու փախուստին ու Հայաստան ապաստանելուն նման նշանաւոր դէպք մը: Ուրարտուի բնիկ ժողովուրդները պէտք է պարծանքով յիշէին այս կարևոր պարագան: Սարասարի և Աղբամեղէքի սերունդը, եթէ մնաց Հայաստան, պէտք էր պարծանքով յիշատակել ու չի մոռնալ իր փառաւոր ծագումն ու անցեալը: Անոնք, Ուրար-

տուցիները և Սարասարներու սերունդը, հաճոյքով փոխանցած են անշուշտ Հայաստանի ապագայ սերունդներուն այն՝ ինչ որ գիտէին իրենց անցեալ յիշատակներէն: Գարեբու ընթացքին այդ աւանդութիւնը անցաւ բերնէ բերան, նոր գոյներ ալ առաւ, նոր հերոսներու մեծ գործերն ալ ամփոփեց իր մէջ: Քրիստոնէութեան շրջանին, Ս. Գիրքի ազդեցութեան տակ, գուցէ բաւական բան փոխուեցաւ անոր մէջէն, կամ նոր դէպքերով ճոխացաւ նախկին աւանդալէսը:

Այս աւանդալէսը հայ գրականութեան մէջ, «Սաւանայ Ծռեր» անուան տակ, մասնաւոր տեղ մը գրաւած է մէկ քանի բանահիւաներու և գրողներու կողմէ: Գարեգին Եսսի. Սրուանձտեան գրի առած և հրատարակած է «Հաւնով Հոսով» գործին մէջ, սուանձինն հրատարակուած է նաև «Սասունցի Դաւիթ կամ Մհերի դուռ» անունով (Կ. Պոլիս, 1910): Նոյնը աչխատած ու կատարած են նաև Մ. Արեղեան, Սալաթեանց, Հայկունի, Գարեգին Սարկաւազ («Սասնայ Ծռեր»), Յովհաննէս Թումանեան («Սասունցի Դաւիթ»), և շնորհիւ: Այս վերջինը աչխատած է, նոյն աւանդալէսին իբրև բանաստեղծական նիւթ բնարելով, չափաւոր արուեստով արդի Հայերէնի վերածելու: Նոյնը վէպի նիւթ է դարձած նաև Ծերերնցի «Երկուսի Թ. դարու» հեղինակութեան մէջ: Այս աւանդալէսը ամփոփած է նաև Վ. Փափազեան իր Պատմութիւն Հայոց Դրախանութեան գործին մէջ (Ա. մաս էջ 38—51:) Զրթունի նոյն վէպի մէկ բոլորովին տարբեր վարիանդը կը ներկայացնէ, («Սասունցի տունը կառկոռու բարբառով» ՀԱ. 1909, էջ 111, 186, 212, 274) վերջերս սուանձին ալ տպուած (Կ. Պոլիս):

Կ'արժէ որ ամբողջ ներկայացնենք զայն մեր ընթերցողներուն գէթ ամփոփելով անոր ընդհանուր գի-

ծերը : Վ. Փափազեանի ամփոփումը ամէնէն նպատակա-
յարմարը կը թուի մեզ այս տեսակէտով :

«ՍՍՍՄԱՅ ԾՌԵՐ»ը կարելի է չորս մասի բաժնել .
ա) Ադրամեղիք եւ Սանասար, բ) Առիւծաձեւ Մհեր, գ)
Սասունցի Դաւիթ և զ) Պզտիկ Մհեր :

Ա. ԱՂԻՐԱՄԵԼԷՔ ԵՒ ՍԱՆԱՍԱՐ .— Սենեքերիմ
թագաւորն ունէր երկու որդի, Ադրամեղէք և Սանա-
սար : Սենեքերիմ զօրք կը հաւաքէ և Երուսաղէմի
վրայ կ'արշաւէ . եօթը տարի կը պաշարէ քաղաքը : Ե-
րուսաղէմի մէջ սով կ'իյնայ . ուստի անոնց թագաւորն
ու ժողովուրդը աղօթք կ'ընեն Սասուձոյ : Տիրոջ հրեշ-
տակները սուբով կը ջնջեն Սենեքերիմի զինուորները :

ՍԵՆԵԿԵՐԻՔ

Սենեքերիմ ուղտը կը հեծնէ ու կը փախչի : Ճամբան
կ'ուխտէ իր Ադրամեղէք որդին զո՛հ մատուցանել «Մեծ
կուռքին» , և երբ իր տեղը՝ Նինուէ կը հասնի , կը հրա-
մայէ սր իր որդին զո՛հելու տանին , բայց մայրը զաղտ-
նապէս կ'իմացնէ իր զաւակներուն և շատ ոսկիներ տա-
լով կը փախցնէ իրենց հօրը սահմաններէն : Ադրամեղէք
և Սանասար այդպէս փախստական՝ նախ կ'երթան Երու-

սաղէմ. այն տեղի թագաւորը վախնալով կը մերժէ զանոնք ընդունիլ, նոյնպէս կը մերժէ Մուշի Մուշեղ թագաւորը: Երկու եզրայրները յուսահատ ու անպատասպար կը քալեն երկար. կը պատահին առուակի մը որ «սարէն կուգայ, կը կտրէ մեծ գետ մը և կ'անցնի կ'երթայ»: Եզրայրները կը զարմանան առուի ոյժին վրայ, կը խորհին որ անոր ջուրը խմողը քաջ կը դառնայ և կ'որոշեն անոր ակը գտնել ու ակին մօտ բերդի մը հիմքը գնել: Այնուհետև կը դիմեն անոնք Ախլաթի կողմերը և անոր Մելքոն թագաւորէն աղատասն կը խնդրեն, ծածկելով իրենց ինքնութիւնը: Մելքոն կը պատասպարէ զանոնք և ամբողջ տարի մը կը կերակրէ: Բայց տարիէ մը ետք անոր վէպիրը կը յայտնէ թէ երկու տղաքը պարսպ տեղ հաց կ'ուտեն և կը յորգորէ թագաւորը՝ փորձելու և տեսնելու թէ ի՞նչ գործի ընդունակ են անոնք: Թագաւորը փորձի համար կը ժողվէ իր զինուորները և երկու եզրայրները կը հրաւիրէ որ կուտին: Եզրայրները կը ջարդեն ամբողջ զօրքը: Թագաւորը կը վախնայ, կ'առաջարկէ անոնց հող ոտանալ և հեռանալ սլաւատէն: Երկու եզրայրները կը խնդրեն իրենց հիմնած բերդին տեղը, և 40—50 տուն բնակիչ, անոր շուրջը բնակեցնելու համար: Կը տրուի. եզրայրները իրենց նոր կալուածը կուգան, բերդը կը լրացնեն, անոր շուրջը բնակութիւնը կը հաստատեն: Սանասար այնուհետև կ'ուզարկէ իր եզրայրը որ երթայ Մելքոն թագաւորէն աղջիկ մ'ուզէ և իրեն կին բերէ: Ագրամելէք կ'երթայ: Ախլաթի թագաւորը աղջիկ մը կուտայ Սանասարի համար ու ինքն ալ միասին կուգայ:

«Մելքոն թագաւոր, կ'րսեն իրեն, մեր բերդին անուն դիր, և ապա մտիր բերդի մէջ:» Թագաւորը կը պատասխանէ. «Ձեր բերդի անունը — սիւնի վրայ սիւն, Սասուն»: Ու բերդին անունը մնաց Սասուն:

Բայց Ադրամելէք իր եզբօր պսակուելէն ետք, ամիս մ'անընդհատ երազ կը տեսնէ. երազի մէջ իր հօր «Մեծ կուռք»ը այծի կերպարանքով կուգայ կը կենայ զլիսին վերև ու կը չարչարէ զինքը թող չտալով մինչև լոյս որ քնանայ: Խեղճը անքնութենէն կը հիւանդանայ, և երբ եզբայրը պատճառը կը հարցնէ,

—Մեծ կուռքը, կը պատասխանէ, չի թողուր որ քնանամ. ես կ'երթամ հօրս մօտ. կամ հայրս զիս մատաղ պէտք է ընէ մեծ կուռքին և կամ ես՝ հայրս:

Ու կը մեկնի իր հօր քաղաքը. կը ներկայանայ իր հօր: Այս վերջինը կը տանի իր որդին մեծ կուռքին մօտ, կը հրամայէ որ նախ երկրպագէ աստուածին, յետոյ զոճուելու համար անոր: Ադրամելէք կը պատճառէ թէ երկրպագելու ձեւը չի գիտեր և կը խնդրէ իր հօրմէն սորվեցնել իրեն: Եւ երբ Սենեքերիմ կը խոնարհի կուռքին առջև, երկրպագելու ձեւը ցուցնելու համար իր որդւոյն, Ադրամելէք մէկ հարուածով կը կտրէ իր հօրը գլուխը, կը ջարդէ՝ կը փշրէ կուռքերը և սուրը ձեռքը դուրս կը թռչի տաճարէն: Ամբողջ քաղաքը կը սոսկայ և կը հնազանդի իրեն: Ադրամելէք Սենեքերիմի գահը կը բարձրանայ և որով կը մնայ Ասորեստան:

Բ. ԱՌԻԻԾԱԶԵԻ Մ'ՀԵՐ.—Այդ միջոցին Սանասար կ'ուռննայ որդի մը, որուն անունը կը դնեն Մհեր: Մըհերը օրէ օր կը մեծնայ. երբ տասնեւհինգ տարեկան կ'ըլլայ, կ'ուռննայ ձի մը ու միշտ որսի կ'երթայ:

Օր մը Սասունի ճամբուն վրայ առիւծ մը կ'երեւի, որ անցնող դարձողը կը յօշոտէ և այդպէսով կը փակէ ճամբան: Բնակիչները ահ ու սարսափի կը մատնուին: Մհեր միս մինակ կը դիմէ առիւծին վրայ ու երկու կտոր կ'ընէ զայն: Մհեր կը կոչուի անկէ ետքը Առխուսակ Մհեր: Առիւծի սպանումէն ետք կը դիմէ ան իր հօրեղ-

բօր Ադրամելէքի մօտ ու այնտեղ կը սիրէ կին մը, ուր-
կէ որդի մըն ալ կ'ունենայ: Այդ զաւկին անուը կը դը-
նեն Մարամելիս: Այնուհետեւ իր սիրած կինն ու որդին
թողլով, կը դառնայ ան իր հօրը մօտ, ուր դարձեալ կը
պսակուի Մանձկերտի բերդին Թեւա-թորոսի աղջկան հետ:

Մհեր այդ կնոջմէն կ'ունենայ երեք որդի. Յօանն
Վէգօ, Փոքրիկ-Ճնճղիկ և Դաւիթ:

Սանասարը կը մնանի, Մհեր կը յաջորդէ անոր:
Միւս կողմէն Մարի մէջ (Ասորեստան), Մհերի առաջին
որդին՝ Մարամելիքը կ'սպաննէ Ադրամելէքը և ինքը կը
նստի անոր գահուն վրայ: Այսպէսով Մհեր մէկ կողմին
իշխանը կ'ըլլայ, իսկ իր որդին Ասորեստանի թագաւոր:
Կ'երեւի թէ Մհեր չի ճանչնար Մարի այդ նոր թագա-
ւորը, թերեւս շատ կը սիրէ զայն, որովհետեւ իր երեք
որդիները կը տանի անոր մօտ, ճապաղջուրն ու Քողէն
կը յանձնէ անոր, ու իր զաւակներն ալ կուտայ որ պահ-
պանէ ան:

Մարամելիքը կը դառնայ այդպէս իր եղբայրներուն
պահպանողը կամ խնամակալը:

Գ. ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԴԱՒԻԹ. — Առիւծաձեւ Մհեր կը
մնանի: Սասունցիք Մհերի երկրորդ կնոջ եղբայրը՝ Քեռի
Թորոսը կը կարգեն իրենց իշխան: Քեռի Թորոս ևս կ'ու-
նենայ երկու որդի. Խոր-Մանուկ և Չէնով Օհան: Քեռի
Թորոս իշխան դառնալուն պէս կը մտածէ իր քրոջ որ-
դիներուն վրայ, որոնք կը գտնուէին Մարի թագաւոր
Մարամելիքի մօտ: Կը վճռէ երթալ և առնել բերել զա-
նոնք:

— Մարամելիք, տո՛ւր իմ տղաքները, որքան պա-
հեցիր հերիք է, կ'ըսէ Քեռի Թորոս:

— Քեռի Թորոս, կը պատասխանէ Մարամելիք, քու
տղաքները թող գան և իմ սուրի տակէն անցնին (ինձ
հպատակութիւն ցոյց տան) և առ գնա՛:

Քեռի թորոս կը համաձայնի: Յուան Վէգօն և Փոքրիկ Ճնճղիկը կ'անցնին թուրի տակէն, բայց Դաւիթ չուզէր անցնիլ: Քեռի թորոս կը բռնէ զայն, որպէս զի բռնի անցնէ սուրին տակէն, բայց Դաւիթ կը ցնցէ Քեռի թորոսիկը: Այս վերջինը կ'իյնայ հեռուն և Դաւիթի եղունգը կը դպչի քարին ու կրակ կը ցայտեցնէ:

Մտրամելիք կրակը տեսնելով կ'ահաբեկի և կ'ըսէ.

— «Ա՛ռ այդ խաթալըն (վտանգաւոր մօրդը) և ինձմէ հեռացուր»:

Մհերի երեք որդիները կ'ուզան Սասուն: Վիճակով Սասունի թագաւոր կ'ըլլայ Յուան-Վէգօն, իսկ Դաւիթը կը կարգեն հովիւ՝ դուարած: Բայց Դաւիթ բազմացուած հովուութիւն մը չէ որ կը կատարէ. տաւարը միշտ կէս օրին ետ կը բերէ: Ինքն ալ թէև հազիւ կօթն ութ տարեկան մանուկ մըն էր, բայց հարիւր հսկայի ոյժ ունէր:

Դուարածութեան միջոցին Դաւիթ կը ծանօթանայ և կ'եղբայրանայ հովիւի մը հետ ու միշտ անոր հետ կարածն իրենց հօտերը:

Օր մը այդ հովիւը կը յայտնէ իրեն թէ իրենց զիւզը հերիսայ կ'իած են, և կը յանձնարարէ որ երթայ ուտէ և քիչ մըն ալ իրեն բերէ: Դաւիթ կ'երթայ եկեղեցիին բակը, հերիսայ կ'ուզէ: Ձինքը կը յորդորեն մի քիչ սպասել: Դաւիթ կը բարկանայ ահազին հերիոսայի կաթսան կռնակը կ'առնէ և կը տանի: Ուրիշ օր մըն ալ 40 դեւեր իր ընկերոջ քառասուն կովերը կը տանին. Դաւիթ միս մինակ կ'երթայ, կը սպաննէ 40 դեւերը, կովերուն կաշիները կը լեցնէ դեւերու վիթխարի կաթսային մէջ և կը տանի կովատէրերուն կուտայ:

Այս բոլորէն ետք Դաւիթ դեւերու ախոռը ձի մը կը դանէ, որու մէջքին երբ ձեռք կը դնէ, ձին չի ծալ-

ուիր : Այդ ձին , Քուսկէ-Չալին , կը դառնայ անոր նե-
ծանելիքը : Կը նեծնէ և անկէ ևտք որսորդ կը դառ-
նայ :

Օր մը , երբ որսի ելած էր , կ'իյնայ լորամարզիներու
ետեւէն ու ռաքերուն տակ կը կոխկուտէ պառաւ կնոջ
մը արար : Պառաւը երբ կը տեսնէ կը կանչէ .

— Գրողս տանի քեզ , Գաւիթ , ինչո՞ւ դու արտս
փճացուցիր . եթէ քաջ ևս ինչո՞ւ չես երթար և քու հօր
կալուածները ճապողջուրն ու Քողէն ևս չես առներ :

Գաւիթ բան մը չէր զիտեր . դնաց Քեռի Թորոսի
օձիքէն բռնեց և պահանջեց որ պատմէ և մեկնէ պա-
ռաւի խօսքերը : Քեռի Թորոս — ըստ այլ վարիանդներու
Ձէնով Օհան՝ Գաւիթի հօրեղբայրը — կը պատմէ թէ այդ
կալուածները գրաւած է Մարամելիքը , Գաւիթի հօր՝
Մհերի մահէն ետք : Ապա նոյն Մարամելիքը եկեր գրա-
ւեր է նաև Մհերի որսասարը : Գաւիթ կը ստիպէ որ ցոյց
տրուի իրեն որսասարը : Օհան կը տանի Գաւիթը այն
լեռը ուր Մհեր որսորդութիւն կ'ընէր և որ գրաւուած
ու թալանուած էր Մարամելիքէն : Գիշերը երբ կը քնա-
նան լերան կատարը , Գաւիթ առանձինն կ'երթայ Մա-
րուքայ փարը և կը տեսնէ հոն որ ժայռը պատռուած էր
և մէջէն լոյս մը կը ցոլար : Օհան — և կամ Քեռի Թո-
րոս — կը բացատրէ որ դա Տիրամայր-Չարխափան վան-
քին տեղն էր , զոր աւերած էր Մարամելիքը :

Գաւիթ հիմէն կը վերաչինէ իր հօր վանքը : Մարա-
մելիք կ'իմանայ որ Գաւիթ գրաւեր է իր հայրենական
կալուածները : Մարամելիքը զայրացած կը զրկէ բազմա-
թիւ զինուորներ , ինչպէս նաև իր հարկահանները , Բաղը ,
Կողբաղը , Սիւղը և Չարխաղը : Ասոնք կուգան եօթը
տարուան տուրք կ'ուզեն , բազում ոսկի , ինչպէս և քա-
ռասուն կոյս աղջիկներ ևն . : Գաւիթ եկողները կը ջար-

դէ . հազիւ մէկ քանիներ կը պրծին իր սուրէն ու կը փախչին :

Մարամնլիքը կատղած՝ անհամար զօրք կը հաւաքէ ու ինքը կը քայլէ «Սասմայ Ծուեր» ուն վրայ :

Դաւիթ կ'իմանայ , դարձեալ պառաւ կնոջ թեւադուր թեամբ . կը հեծնէ ձին , կ'իյնայ զօրքի մէջ ու կը սկսի կոտորել : Բայց ծերունի մը իր առջևը կ'ելլէ , կ'երթայ անոր մօտ ու կ'ըսէ .

— Ինչո՞ւ կը ջարդես այդ խեղճերը , որոնց թագաւորը բռնի հաւաքած ու բերած է զիրենք : Ինչո՞ւ կը քաշես կայծակի թուրդ , կը սպաննես ասոնք . եթէ ըսելիք մ'ունիս , գնա՛ իրեն՝ թագաւորին հետ խօսէ :

Մարամնլիքը քունէ երբ Դաւիթ կ'երթայ անոր մօտ : Անոր բերնէն գոլորչիները ծուխի պէս կը բարձրանան վրանէն վեր : Կը բերեն շամփուրներ , կը շիկացնեն ու ոտքերուն կը դնեն որ արթննայ : Մարամնլիքը մէկ կողմէն միւսը կը դառնայ , յայտնելով թէ ինչքան ծանր ու խիստ կը խայթեն այդ երկրի լուերը : Վերջապէս Մարամնլիքը կ'արթննայ , կ'ընդունի Դաւիթը : Բայց զայն կը ձգէ թակարդի մէջ : Մարամնլիքը իր վրանին տակ քառասուն գեազ հոր փորած էր ու վրան գորգերով ծածկած . կը հրաւիրէ Դաւիթը քիչ մը նստել խօսակցելու համար : Դաւիթ կը նստի և . . . կ'իյնայ հորը : Մարամնլիքը հորի բերանը կը փակէ ահագին ջաղացքարով մը :

Այդ միջոցին Ձէնով Օհան երազ կը տեսնէ . Սասունի սարերը ամպ պատեր են : Կը վախնայ ու վեր կը թռչի : Կինը կը հանդարտեցնէ զինքը . նորէն կը քնանայ . միեւնոյն երազը , նոյն և աւելի սարսափը : Իսկոյն ձի կը հեծնէ Օհան , կը սլանայ , կը բարձրանայ սարը , և թը դռնու կաշի կ'ստնէ վրայ , կը փաթթէ ինքզինքը

որ չի պատուել ճիգ մը թափած ատեն . ու իր բոլոր ոյժով կը գոռայ .

— Է՛յ, ո՞ւր ես, Դաւիթ :

Դաւիթ կը լսէ ձայնը, վեր կը թռչի, կը զարնէ ջազացքարին, որու կտորները երկինք կը թռչին . . . ու դուրս կ'ելնէ հորէն : Կռիւը կը սկսի Մարամելիքի հետ :

Մարամելիք կը նետէ իր գիւղը, որ հազար լտրանոց էր : Երեք անգամ կը փորձէ, միշտ նոր ու աւելի բուռն ոգիով . բայց չի կրնար վլասել Դաւիթին : Կարգը կուգայ Դաւիթի . թոյլ կուտայ ան որ Մարամելիքը ծածկուի «թաղիք, կարպետ ու փալասներու տակ» : Թոյլ կուտայ որ նոյնիսկ մտնէ խոր փոսի մը մէջ, քառասուն ջազացքի քար ծածկէ իր վրայ : Դաւիթ կը զարնէ իր կայծակի թուրով, կը ճեղքէ քարերը ու Մարամելիքն ալ երկու կտոր կ'ընէ :

Այնուհետեւ Դաւիթ կը տիրէ Մորին ու անոր թագաւորը կը դառնայ :

Հետաքրքրական է նաև Դաւիթի ամուսնութիւնը Խանդուլի հանրմի հետ :

Խանդուլի մարդ մը կը զրկէ Դաւիթին որ իրեն մօտ գայ : Դաւիթ կ'երթայ, բայց ճամբան կը գրաւէ զինքը ուրիշ աղջիկ մը՝ Չմկկեր-Սուլթան : Դաւիթ շուտով կը զզջայ, և թողնուի Չմկկերը կը հեռանայ ու կը դիմէ դէպի Խանդուլի : Լքուած կինը աղջիկ մը կ'ուսննայ Դաւիթէն, և այդ աղջիկն է յետոյ որ թուսաւոր նետով կ'ուզէ սպաննել զինքը Լքող հայրը :

Դաւիթ կը հասնի Խանդուլի հանրմի մօտ, կը մտնէ անոր պարտէզը ու կը վազէ, կը համբուրէ զայն : Բայց ժողովրդական վէպը կը սիրէ որ իր հերոսը հսկայ ալ կին մը ունենայ : Խանդուլի չի ճանչնալով Դաւիթը և կամ ամչկոտութենէն այնպէս կը հրէ զայն, որ Դաւիթ կը

կպչի պատի մը, քիթէն ու բերնէն արիւն կը հոսի :

Այդ միջոցներուն, Լօսիի հսկաներէն մին, Համզա փեհրիվանը մարդ կը զրկէ և կը պահանջէ Խանդուլթ հաւնըմը : Ահարկու է այդ հսկան . ամէնքը կը սոսկան . Խանդուլթ հանրմին հայրը կ'ուզէ իր աղջիկը տալ, բայց Դաւիթ կ'երթայ Լօսի, կուռի մը մէջ կը կարէ Համզայի գլուխը ու յաղթանակով կը վերադառնայ : Այնուհետև Դաւիթ կ'ըլլայ Խանդուլթ հանրմի ամուսինը :

Դ. ՊՁՏԻԿ Մ ՀԵՐ . — Տարի մը ետք Դաւիթին որդի մը կը ծնի . անունը կը դնեն Մհեր՝ Պզտիկ Մհեր, Ասիւծաձեւ Մհերէն զանազանուելու համար : Երբ երախան կը ծնի, աջ ձեռքը խուր է . հայրը կը սեղմէ և դժուարութեամբ կը բանայ . և ամէնքը սոսկումով կը տեսնեն որ անոր աիը լեցուն է թանձր արիւնով : Հայրը կը գուշակէ իսկոյն .

— Այս ազան ինձմէ աւելի արիւն պիտի թափէ :

Դաւիթ, երբ որդի մը կ'ունենայ, կը մտածէ ընտանիքով Սասուն դառնալ : Բայց կնոջ հայրը՝ աները թոյլ կուտայ անոնց Սասուն դառնալ պայմանով որ մանուկ Մհերը թողուն իրենց մօտ :

Դաւիթ կը թողու որդին ու կնոջ հետ ճամբայ կ'ելնէ : Երբ կը հասնին Չմկեր-սուլթանի երկիրը, այսինքն այն աղջկան որու հետ սիրարանած էր Դաւիթ և ուրկէ աղջիկ մըն ալ ունեցած էր, Չմկեր զօրքով Դաւիթի վրայ կուգայ կուռելու : Դաւիթ Խանդուլթը կը վերադարձնէ աներոջ մօտ ու ինքը կուգայ կուռելու : Կուռի ելնելիք օրը, առտուն լիճ մը կ'երթայ լողնալու . ջուրը մտնելուն պէս, եղեգնուալէն թունաւոր նետ մը կուգայ կը հարուածէ զինքը :

Դաւիթ նետի հարուածէն լեղապատառ ա'նպէս կը պոռայ, որ ձայնը կը հասնի Սասուն : Իսկոյն Սասունէն

կը վազեն կը հասնին Յոան վէզօն, Խոր-Մանուկ, Փոք-
բիկ-ձնճղիկ և Ձէնով Օհան: Երբ Դաւիթի կը հարցնեն
թէ ո՞վ զարկած է զինքը, եղեգնուտը ցոյց կուտայ: Կը
վնասուեն և կը զանեն որ զարնողը Դաւիթի ձայնէն սար-
սափած՝ ինկեր մեուր էր: Անոր սիրուհւոյն, Չմկեր-
սուլթանի աղջիկն էր:

Երբ Դաւիթի մահը կը լսէ Խանդութը, ինքզինքը
ժայռէ մը վար կը նետէ ու անձնասպան կ'ըլլայ:

Քեռի Թորոսիկը և Ձէնով Օհանը չեն զիտեր թէ
արդեօք Դաւիթ որդի ունեցած է: Կը քննեն Խանդութի
ծծերը և կը տեսնեն որ կաթ կը հոսի. կը հասկնան
ուրեմն որ Դաւիթէն ու Խանդութէն որդի մը ծնած է:
Խորհելով որ այդ մանուկը Խանդութի հօր մօտ պէտք է
եղած ըլլայ, կ'երթան ու կը պահանջեն: Խանդութի
հայրը՝ Թադաւորը կը խարէ զանոնք յայտնելով թէ որդին
մեռած է: Քեռի Թորոսիկը կ'ուզէ տղուն գերեզմանը
տեսնել.

—Մենք մեր ցեղի գերեզմանը կը ճանչնանք, կ'ըսէ ան:

Եւ երբ Թադաւորը սովորական գերեզման մը ցոյց
կուտայ, Քեռի Թորոսը կը ծիծաղի և կ'ըսէ, թէ իրենց
ցեղի գերեզմանը շատ աւելի մեծ պէտք էր ըլլալ:

Եւ սակայն Թադաւորը չուզեր Մհերը յանձնել,
գաղանի հրաման կուտայ որ զայն խոր քարայր մը տա-
նին, մօտը զոռնա ածել տան՝ որ եկող պահանջողներու
ձայնը չի լսէ: Բայց Ձէնով Օհանը սյնպէս մը կը գտայ
որ Մհերը կը լսէ, մէկ կողմ կը շարքէ ամէնքը և դուրս
կը նետուի:

Մհերը կը տանին անոր հօրեղբայրները, կը հագցնեն
Դաւիթի զգեստներն ու զէնքերը, կուտան ձին, և Մհերը
իւր հօր մահուան վրէժը լուծելու համար կ'սկսի երկիրներ
ջարգել, «Թացը չորը չը հարցնել»: Նախ կ'աւերէ Չմկեր

սուլթանի քաղաքը, անկէց Խլաթը, յետոյ կ'սկսի այն-
քան աջ ու ձախ չի նայիլ, որ ա՛ն ու սարսափ կը ձգէ
ամէն կողմ:

Լօսիի Շարի թաղաւորը սակայն սկսեց դիմադրել
Մհերին: Մհեր որչափ զօրք կար՝ ջարդեց: Շարի թա-
ղաւորը հարցուց Մհերին.

— Քու ոյժը ինչի՞ մէջն է:

— Թեւերուս, պատասխանեց Մհեր հպարտութեամբ:

Թեւերը կապեցին, յետոյ նետեցին Մհերը ջրհորի մը
մէջ: Շարի արքան եօթն օր արձիճ հալեցնել տուաւ որ
հորը լեցնէր ու Մհերն սպաննէր: Պառաւ կին մը, որ
եօթն աղջիկ ունէր, (վոքըրը 100 տարեկան), օրն երկու
անգամ հաց կը բերէր Մհերին:

Երբ արձիճը կը հալեցնէին, պառաւը պայման դրաւ
Մհերին հետ իր աղջիկներն առնելու խօսք տալ, ազատ-
ուելու միջոցը սորվեցնելու համար: Մհեր ընդունեց:
Հորին կից աւերակ՝ չոր ջրհոր մը կար. Մհերը ծակեց
պատը, անցաւ այնտեղ և հալած կապարէն ազատուե-
ցաւ: Երբ հորէն ելաւ, սպաննեց Շարի արքան, պառաւի
աղջիկներէն մին ջուհակի մը տուաւ, ջուհակը թագա-
ւոր կարգեց և ինքը հեռացաւ այդ երկրէն:

Այլեւս Մհերն անյաղթելի էր: Աջ ու ձախ սկսան
կոտորել անխնայ: Բայց քանի կը մեծնար, այնքան կը
ծանրանար և հսկայ կը դառնար, և երբ ձիովը կը քա-
լէր, ձին կը խրէր գետնին մէջ:

Գետինը չէր կարող վեր վերցնել Մհերը: Այդպէս
դժուարութեամբ քալելով, օր մը ինկաւ ան ազոաւի
մը ետեւէն, որ միշտ կը փախչէր ու կը դիմէր դէպի
քարայր մը:

Մհերը երբ ձիովը քարայրը մտաւ, Աստուած այլեւս
թոյլ չտուաւ որ դուրս ելնէ: Քարայրը փակուեցաւ քարէ

մեծ դուռնով մը ու Մհերը մնաց հոն ու պիտի մնայ մինչեւ աշխարհի վերջը :

«Մի ուրիշ վարիանդով, կ'աւելցնէ Վ. Փափաղեան, Մհերը այդ քարայրի մէջ պիտի մնայ այնքան, մինչեւ որ ցորենի հատի մեծութիւնը լինի վարդի մասրի չափ . . . :

«Ահա «Սասմայ Ծուեր» մեծ վէպի ամբողջ բովանդակութիւնը : Ինչ վերաբերում է Մհերի վախճանին, — հարկաւոր է ասել որ Վանի մօտ կայ մի քարաժայռ, որ կոչւում է Ակուփու քար . այդ քարաժայռի վրայ կոփած է մի ահագին դուռ, վրան սեպածեւ 80 տող գրեր : Այդ դուռ այժմ իսկ կոչւում է Մհերի դուռ : Ժողովուրդը հաւատում է, որ Մհերը այդ դրան ետեւի քարայրումն է փակուած իր ձիով, որ տարին մի անգամ, երբ երուսաղէմում լոյս է իջնում, այդ դուռը բացւում է, երկնքից մանանա է իջնում Մհերի և ձիու համար, որոնք տարին մի անգամ են կերակրւում» : (Անդ էջ 51) :

Ահա «Սասմայ Ծուեր» աւանդավէպը իր ամբողջութեամբ : Ինչպէս ըսինք, անոր մէջ կան հին ու նոր տարրեր միանգամայն : Բայց դիտելի քանի մը կէտեր կան, զորս կը յանձնենք մեր ընթերցողներու նկատողութեան և ուշադրութեան :

ա) «Սասմայ Ծուեր» աւանդավէպին մէջ յայտնի կ'երևի Սամիստնի առանդավէպի յայտնի ազդեցութիւնը : Սամիստնի նման Առիւծաձեւ Մհերը կը սպաննէ ճամբուն վրայ գտնուող առիւծը, և ատով իսկ կ'ըլլայ անուանի : Առիւծը սպաննելէն ետք օտար երկիր կնոջ մը հետ կը սիրաբանէ, ինչպէս Սամիստն Թամնաթացի կնոջ կամ Դալիլայի հետ կը սիրաբանէ : Սամիստնի նման հսկայ ծանրութիւններ կամ երկաթ, ինչպէս կաթսան հերիսայով մէկտեղ, կը վերցնէ իր կռնակին վրայ ու կը

տանի : Այսպէս նմանութեան եզրեր կ'երևուի նաև Դաւ-
ւիթի ու Պղպիկ Մհերի կեանքին և Սամիսոսնի կեանքին
միջև :

բ) Այս աւանդավէպի մէջ յայտնի կ'երևուի նաև
Քրիստոնէութեան ազդեցութիւնը : Տիրամայր - Չարխա-
փանի վանքը, եկեղեցիի բակը, հերխաան, Մարութայ
քարը են . են . ակներևու նշաններ են . և գուցէ շատ
ետքի դարերու յաւելուածներ :

գ) Անոր մէջ խառնուած կ'երևուի նաև տեղական
կամ հայկական ուրիշ աւանդութիւններ . ինչպէս օրինակ՝
Արտաւազդի աւանդավէպը : Արտաւազդ, իր հօրը Ար-
տաշէսի թագման ժամանակ եղած բոլոր պատիւներն ու
անձնազօնութիւնները տեսնելով, կը նախանձի և կը
դռչէ .

«Մինչ դու գնացեր, և զերկիրս ամենայն ընդ քեզ
տարար :

Ես աւերակացս սօրպէս թագաւորեմ» :

Արտաշէս այս նախանձի խօսքերուն վրայ անիծեց
իր որդին այսպէս .

«Դու յորս հեծցիս յԱզատ ի վեր ի Մասիս .

Զքեզ կալցին քաջք, տարցին յԱզատ ի վեր ի Մասիս .

Անդ կացես և զլոյս մի՛ տեսցես» : (Խոր . Բ . կա) :

Ըստ հայկական բնատոնմիկ աւանդութեան, Արտա-
ւազդ կը բանտարկուի, իր ձիուն հետ, Մասիսի քա-
րայրներէն մէկուն մէջ՝ շղթայակապ : Երկու շուներ միշտ
կը կրծեն անոր շղթաները, մաշեցնելու համար : Ընդ-
հակառակը Հայոց աշխարհի դարբինները կիրակի օրը
երևք չորս անգամ կը ձեռնն իրենց սալերը, Արտաւազդի
շղթաները զօրացնելու համար :

Այդ միեւնոյն աւանդութիւնը կը յիշեն Խորենացի,
Եզնիկ, Վահրամ վարդ . են . : Անիկա արիական վէպ

մըն է . Պարսիկներն ալ ունին , Սլաւոններն ալ (Մ . Աբեղ-
եան , «Հայոց ժողովրդական վէպերը» էջ 358) : Հետե-
ւաբար Մհերի առասպելին մէջ մտած է Ուրարտական
շրջանէն ետք , արիական Հայերու կողմէ : Այս մասին ալ
մեր այս երկին յաջորդող գործին մէջ կը խօսինք ման-
րամանութեամբ :

դ) «Սասմայ Ծուեր»ու վէպին մէջ , հարկ է դիտել
որ տեղական բարքերը մեծապէս ազդած են անոր հերոս-
ներու նկարագրին վրայ : Սասունի բնակչութիւնը լեռ-
նաբնակ , չարքառ ու կռուող է եղած սկիզբէն ի վեր :
Ահա թէ ինչ գոյներով կը նկարագրէ Թովմա Արծրունի՝
Սասունի բնակիչները : «Բնակութիւն նոցա ի խորածորս և
ի փապարս լեռանց , և բնակին առանձին ըստ տունս ազ-
գաց , և այնչափ ի բացեայ են ի միմեանց՝ մինչ թէ ոք
յարանց զօրաւորաց ի բարձրաբերձ տեղեաց ուժգին
խանչիցէ՝ հազիւ թէ ուրեք կարիցէ առնուլ զբոմբիւն
ձայնին , իբրև ի վիմաց ինչ արձագան լինելոյ կարծիս
բերելով . և կէսքն վրիպեալք ի բնական հայրենի լեզ-
ուէն , յազազս հեռարնակ լինելոյ և անհամարյրք միմեանց
հանդիպեալք , և խօսս միմեանց եղեալ կարկատուն մու-
րացածի բանիւք : Եւ այնքան խրթնի անձանօթք պա-
տահին առ միմեանս , մինչև թարգմանաց անզամ կու-
րօտանան , և զպէտս կերակրոցն վճարեն ի սերմանց ինչ ,
առտել ի կորեակ կոչեցեալ սերմանէն , զոր ոմանք ի
սով ժամանակի հաց անուանեն . և զնոյն ոռոգեալ ո-
տիւք ի միջոցս պրակացն , կամ երկմասնի փայտատովք
սերմանեալ . և է զգետն նոցա ասուիս ի ծածկոյթ մեր-
կութեանն , և օդ ոտիցն հնարաւորեն զձև կաշկաց ,
ի մօրթոց այծից կազմեալ , և միով կերակրով և միով
հանդերձիւ բաւականանան զամառն և զձմեռն . և են
ստացեալ զէնս աշտեսոյս հանապազ կրելով ընդ ինքեանս ,

ի պատրաստութիւն զազանացն որք ի լերինն բնակին : Այլև ի ժամանակս հասելոց թշնամեաց յերկիրն իւրեանց՝ զան միաբան լեռնայինքն յօգնութիւն իշխանացն, զի են տիրասէրք : Իսկ վասն ձեանն անկաշուն զօրութեանն որ այն ինչ յամպոյն ի վայր զեղեալ լինին՝ հնարաւորեալ իւրեանց փայտս իրրեւ զանուրս չուանօք պարունակեալ շուրջ զոտամբք, դիւրաւ ընթանան ի վերայ ձեանն իրրեւ ընդ ցամաք երկիր : Եւ են զազանաբարոյք, արիւնարբուք, առ ոչինչ համարելով զսպանումն եղբարց հարազատաց, նաև զանձանց ևս . և կոչին սոքա մեկնակազէնք սուրհանդակք, բնակեալք ի լերինն որ բաժանէ ընդ Աղձնիս և ընդ Տարօն : Եւ յազազս խրթնի և անհետազօտելի խօսիցն . և բարուցն կոչին Խուր, յորոց անուն և լեանն Խոյր անուանի : Եւ զիսն զսաղմոսն զհին թարգմանեալսն վարդապետացն Հայոց, զոր հանապազ ի բերան ունին : Սոքա են գուեանք Ասորոց, որ չուեցին զկնի Ադրամելեայ և Սանասարայ որդւոյ Սենեքերիմ արքայի թագաւորի Ասորեստանի և Նինուէի, յորոց անուն ինքեանք Սանասնայք զինքեանս անուանեն . և են հիւրասէրք օտարընկալք, պատուազիրք» : (Դպր . Ե . զԼ . Ե . էջ 120 տպ . Ս . Պետրբ .) :

Սասունի տեղագրութեան, պատմութեան կամ անոր անուան ծագումի մասին կը յանձնարարենք մեր ընթերցողներուն կարդալ Վ . Տոմաշէկի Սասուն եւ Տիգրիսի աղբերաց սահմանները անուն երկասիրութիւնը, թարգմանուած Վիէննա (1896 Ազգ . Մատ . ԻԱ .) :

Ե) «Սասնայ Ծուբ»ու աւանդալէպին մէջ նկատելիք պարագայ մըն ալ այն է, որ Արարական արշաւանքներու միջոցին կատարուած հերոսութիւնները մուտ գործած են անոր մէջ : Մտրամելիքը կարծես Պաղտատի Խա-

լիֆան է, իսկ անոր հարկահանները, Բաղը, Կողբաղը, Սիւղն ու Չարխաղը, արար ստիկաններ: Ստուգիւթ—ժ. դարուն, ստիկաններու ժամանակ, Տարօն և մասնաւորապէս Սասուն ըմբոստութեան ու պոյքարի թատերաւայր մը դարձաւ: Հոն նշանաւոր հանդիսացան Մուշեղ Մամիկոնեան, Գայլ Վահան, Բազրատ Բազրատունի, Յովնան Սասնեցի ևն. ևն: Անոնց մէջ Դաւիթ անուռն ալ անծանօթ չէ. մեծ անուն ու հռչակ կ'ստանայ Դաւիթ Կիւրապօղատը: Առ այժմ, մեր ընթերցողներուն բաղդատութեան կռուան մը տալու համար, առաջ կը բերենք ժ. դարու վերջերն ու ժ.Ս. ի սկիզբներն ապրող հայ մատենագրի մը Ստեփաննոս Ասողկիկի խօսքերը: «Սակաւ ամօք յառաջ ամիրայն Սպահունեաց և Նիրկերոյ Բաան մեռանի ի պատերազմի ընդ վայրաբնակ Արապկոցն, և փոխանակ նորա եկաց ամիրայ որդիքուեր նորա Մովան: Իսկ ի մեռանել Բատին Կիւրապօղատն Հայոց Դաւիթ պաշարեալ զՄանաղկերա քաղաք և սրով և սովով նեղեալ առնու զնա: Յորմէ հանեալ արձակեաց զՏաճկատանեայն. և ինքն լնու զքաղաքն Հայ և Վրացի բնակչօք ընդ իւրով իշխանութեամբ: Յայս պատճառէ ի նախանձ բարկութեան բրդեցան ամենայն Պարսիք և Տաճիկք. և առաքեն զեսպանս պատգամաւ առ Դաւիթ Կիւրապօղատն դարձուցանել ի նոսա Ղքաղաքն, ապա թէ ոչ՝ պատերազմաւ պատահեսցին նմա: «Որոց ընդդէմ պատասխանիս լուեալ՝ ժողովն զօրաց բազմութիւն, և ամիրայն Ատրպատականի Մալմլան զան ի գաւառն Ծաղկոյտան, ի զիւղն որ Կոստեանք կոչի:

«Իսկ Կիւրապօղատն Դաւիթ և արքայն Հայոց Գագիկ և Աբաս ընդ նմա և Բազարատ՝ թագաւոր Վրաց, զան ընդդէմ նոցա ի գաւառն Բազրուանդ, բանակ մեծ

ժողովեալ ի Վաղարշակերտ քաղաքի: Իսկ պարսիկ զօրուն զարհուրեալ յայննապէս պատերազմել՝ գունդ հատեալ և ցայգագնացս արարեալ՝ զամպարօք և ջանիւք այրեցին զգիշերն ամենայն զկողմն Բագրեւանդայ և յուլով շէնս որ ըստ արեւելից . և ինքեանք դարձան յերկիրն իւրեանց: (Ասողիկ, գիրք Գ. գլ. 118, էջ 257—258 տիպ Փարիզ, Կ. վրդ. Շահնազարեան, 1859):

Իսկ Դաւիթի մահուան մասին կը գրէ այսպէս .

«Այլ վասն մահուան մեծի կիւրապաղատին Դաւիթի պարտ վարկանէի երկարածիգ ողբովք վիպասանել, եթէ ոչ զերկարանալ քանիս կամէի կարծել . զի ո՛չ ճառից են ժամանակ . այլ գոյզն յիշատակարանաց: Բայց զի էր այրն այն հեղ և հանդարտ առաւել քան զամենայն թագաւորս որ ի ժամանակիս յայս: Եւ եղև նա պատճառ խաղաղութեան և շինութեան ամենայն արեւելեայց, մահաւանդ Հայոց և Վրաց, զի զգոռ պատերազմաց յամենայն կողմանց դադարեցոյց նա յազթող եղեալ ամենայն շուրջանակի սզգաց, և ամենայն թագաւորք կամաւ հնազանդեցան նմա: Սա լցեալ աւուրքք, ծերացեալ ժամանակօք՝ վախճանեցաւ յաւուր մեծի փրկական Զատիկին՝ 4ի 49 թուին (449+551=1000)»: (Ասողիկ, անդ, գիրք Գ. գլ. 117. էջ 267):

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ Բ.

ՄԷԿ ՔԱՆԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հոս կը դնենք 47 տող ամբողջական օրինակը Զուարթնոց եկեղեցիի արձանագրութեան, զոր կանգնած է Ռուսաս Բ. Արդիշտեան: Կը քաղենք զայն Կ. Յ. Բասմաջեանի թարգմանութենէն, որը հրատարակուած է Բաւստերի մէջ (Դ. Տարի 1901 էջ 37, 38):

1. Առ Խաղղի աստուածն, տեառն աշխարհի, այս
2. կոթողը Ռուսս
3. Արդիշտեան շինել տուաւ:
4. Առ մեծանուն Խաղղիացիս:
5. Արդիշտեան Ռուսս
6. կ'ըսէ. Կուտուրլի գաւառը նուաճեցի,
7. ամէն ինչ որ ամէն կողմէն կը պատկանէր անոր
8. և իր ամբողջ սահմանը...
9. Իշխանն երկրի, Խաղղի, շնորհեց ինձ?
10. Ես այս յուշարձանը
11. կանգնեցի. նոճի (°) և կաղնի (°) ծառերով այգի մը
12. անոր կեդրոնը (°) անկեցի:
13. Անոր կեդրոնը քաղաք մը հաստատելու համար
14. Իլդարունի գետէն ջրմուղ մը
15. պեղել տուի, և՛ գինեձօնք — յանուն
16. գործադրութեան Ռուսայի (հրամանաց) —
17. ընդունեցի: Զրմուղի տան պարիսպը շինուեցաւ (?):
18. (Արդ) Խաղղի աստուծոյ գառնուկ մը
19. պարաին զոհել: (Դարձեալ) խաղղի աստուծոյ ոչ-
խար մը,

20. զոհի ոչխար մը Թէրչբա աստուծոյ, ոչխար մը Արդի
աստուծոյ, —
 21. այդ աստուածներուն իրր ընծայ ներկայելով (?) :
 22. Զրի աւազանի առատութեան համար (?)
 23. ուլ մը պէտք է զոհել Խաղդի աստուծոյ, (դարձեալ)
 24. ոչխար մը խաղդի աստուծոյ, զոհի ոչխար մը Թէ-
րչբա աստուծոյ,
 25. ոչխար մը Արդի աստուծոյ, — այդ աստուածներուն
իրր ընծայ ներկայելով (?) :
 26. Ի դիմաց Արդիտեան Ռուսայի, (որ է)
 27. արքայ հօր, արքայ մեծ, արքայ
 28. աշխարհի, արքայ Վանեցոց,
 29. արքայ արքայից ևս և
 30. Տոսպ քաղաքի :
 31. Ռուսա Արդիտեան
 32. կ'ըսէ. ո՛վ որ այս արձանագրութիւնը
 33. եղծէ, ո՛վ որ (վրայի) անունը ջնջէ,
 34. ո՛վ որ այս կարգադրութիւններն իրեն վերագրէ,
 35. ո՛վ որ դեպի տապալէ,
 36. ո՛վ որ ջրի մէջ ձգէ,
 37. ո՛վ որ ինչ տեսակ անձ ըլլայ թող ըլլայ՝ պնդէ թէ
 38. «ևս կանգնեցի», ո՛վ որ
 39. անունս ջնջէ և իր
 40. անունը հոն դնէ, — ըլլայ ան
 41. Վանեցի մը, ըլլայ
 42. Լուլուբեցի մը, — որ Խաղդի,
 43. Թէրչբա, Արդի աստուածները
 44. թէ անոր անունը, թէ՛ անոր
 45. ամբողջ ընտանիքը (?), և թէ՛
 46. ազգականները (?), բոլորը մէկէն,
 47. ջնջեն երկրիս վրայէն :
-

ՆՄՈՅՇՆԵՐ ՄԵՆՈՒԱՍԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԷՆ

Մենուաօի մասին մեր տուած տեղեկութիւնները (Բ . Մաս Գ . գլուխ այս հատորին) ամբողջացնելու , կամ աւելի ճիշտը , անոր թողած արձանագրութիւններու մասին զազափար մը տալու համար , հոս կուտանք մէկ երկու նմոյշներ :

I. Գաւազուռուցի արձանագրութիւնը

(Նիկոլայիի ծանօթ գործէն ֆաղուած)

«Սալդի (չաստուածին) ես ազօթում էի , կարող տիրապետողին , որ տուաւ երկիրն էրիզուահի , որ տուաւ քաղաքն Լուհիուենինի ընծայ Մենուային : Սալդի տուողին , Սալդի հզօրին , պարգևողին , ողորմած Սալդիացւոց ես ազօթում էի Մենուայի՝ Իշպուինու որդու համար : Ես մօտեցայ ընծաներով Սալդիին : Մենուա ասում է . ես եկայ երկիրն էրիզուահի , քաղաքն Լուհիուենինի , քաղաքն արքայական այց ելաւ Սալդի Մենուային , Իշպուինու որդուն : Ես տիրապետեցի քաղաքին Լուհիուենինի նորա անունը : Մենուա ասում է . ով որ այս արձանագրութիւնը կը հեռացնէ , ով կը ջնջէ անունը , ով դորան երկիր կը կործանէ , ով մի ուրիշը (անձն) կը սեպհակամէ՝ ես քաղաքն Լուհիուենինին նուաճեցի , — այդպիսի մարդուն Սալդի , Թէրշա , Արդինի չաստուածները , անունն նորա , ընտանիքը նորա , քաղաքն նորա կրակին , ջրին կը մատնեն :»

II

«Չաստուածին Սալդի , տիրոջ այս տունը քանդուած Մենուա որդի Իշպուինու վերականգնեց , արքունիքը

վերականգնեց կործանուած, շինեց, Մենուայի տեղի բնակութեան (= Մենուահինիլի) կոչեց, -- մեծ Խաղիացւոց, Մենուային, որուն Իշպուխնու, արքային հզօրին, արքային երկրին Բիայնայի (Վանի), բնակողին քաղաքում Տուշպա) :

III

«Ողորմած Խաղիացւոց Մենուա Իրկուանի երկիրը, քաղաքը աշխարհին Լուհիունին... այս Մենուա վերականգնելուց զկնի դռները Խաղիանիլի արքունիքն կործանուած Մենուա ասում է. վերանորոգեցի (?) շինեցի Մենուա (որդի) Իշպուխնու» :

ԱՐԳԻՇՏԻՍ Ա. Ի ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԷՆ

I. Սարգսամբի արձանագրութիւնը

Այս արձանագրութիւնը թողած է Արգիշտիս Ա., Մենուասի որդին (համեմատել Բ. մաս, Դ. զԼ. էջ 83) : Այս բեւեռագիրը գտած է Ա. Դ. Երիցեանց 1878ին . 1894ին Իվանովսքի այցելած է անոր և տեղեկութիւններ ստացած : Թարգմանած է Նիկոլսկի :

1. Ես տիրեցի քաղաքին Ահուրեանի (1),
2. քաղաքներին Աշտուահինի երկրին
3. . . . բերդ կանգնեցի,
4. քաղաքին Աշտուահինիի ևս տիրեցի,

(1) Հմմտ. Ախուրեան գետի անուան հետ :

5. Էտիուենի երկիրն ուողեալ (?)
6.
7. Խալդի .
8. Արգիշտի ասում է .
9. Ըստ հրամանին (չաստուածին) Խալդի ,
10. Թէիշրա , Արգինի չաստուածոց , —
11. յաջողութիւն տան ինձ չաստուածները —
12. երկու կանգուն (°) . . . ես խլեցի
13. քաղաքիցն Կալտախի
14. ես բաժանեցի նոցա
15. 100 20 100
16. 150 6000 100
17. Խալդիացւոց մեծաց ,
18. Արգիշտի , որդուն Մենուայի ,
19. արքային հզօրի , արքային երկրին Բիայնա ,
20. որ բնակուում է քաղաքում Տուշպա :
21. Արգիշտի ասում է .
22. ով այս արձանագրութիւնը կը հեռացնէ ,
23. ով կը ջնջէ անունը այս մարդու
24. չաստուածներն Խալդի . Թէիշրա , Արգինի . . .
(Յաջօրդ երկու տողերն անվերձանելի են) :

II. Սուրմալուի բեւեռագիրը

Այս բեւեռագիրը գտած է Մեսրոպ արքեպ . Սմբատեան 1886ին , Սուրմալու գաւառի Ղազանչի գիւղը , Երասխի աջ ափերուն վրայ . Արմաւիրէն 15 վերստ հեռու : Քալուստ Տէր-Մկրտիչեան ընդօրինակելով զրկած է այս արձանագրութիւնը Մոսկովայի Կայս . հնագիտական ընկերութեան :

«Խալդիացւոց մեծաց , Արգիշտի , որդի Մենուայի այս տունը շինեց» :

III. Ղուլինանի բեւեռագիրը

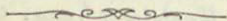
Ղուլիճան գիւղը, 70 տուն, կը գտնուի Գարանկա լեռնային գետակի ափին վրայ, որ Արագածէն կը բղխի, Աղեքսանդրապօլէն 16 վերստ հեռու: Թարգմանութիւնն է Նիկողսկիէն:

«Սալդիուն եւ աղօթում էի, տիրոջ հղօրին, որ տուաւ Կուլիաինի երկիրն ընծայ Արգիշտին. եւ ընծաներով մօտեցայ Սալդիուն: Արգիշտի ասում է. եւ նուաճեցի քաղաքն Դուրուբանի — երկիրն Կուլիաինի»:

IV. Գանլընայի բեւեռագիրը

Ոչ շատ հեռու արդի Ալեքսանդրապօլեան բաղմանկիւնէն 8 վերստ դէպի հիւսիս-արեւմուտք Արվայ-Չայի (Ախուրեան) ձախ ափերուն վրայ, գետի խորագոյն եւ լայն ձորի մէջ՝ մի քանի բարձրավանդակներու վրայ կը տարածուի ընդարձակ Գանլընա գիւղը, հին հոյակապ Մարմաշէնի տաճարով: Այս արձանագրութեան մէջ յիշուած էրիւանի անուան մէջ Երասխը կ'ուղէ տեանել Նիկողսկի, ուրկէ կը քաղենք բեւեռագրին թարգմանութիւնն ու աւելադրութիւնը:

«Սալդիացեոց մեծաց Արգիշտի ասում է. եւ նուաճեցի էրիւանի երկիրն, եւ նուաճեցի քաղաքն Իրգանիունի երկրից Իշիգուլու»:

ՍԱՐԴՈՒՐԻՍ Բ.Ի ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԷՆ

I. Ղազալուի բեւեռագիրը

Նիկողոսկիի մօտ N° XV բեւեռագիրն է այս: Անոր հինգերորդ ատղի Ուրտահինի (Urtahini) անունը կը նոյնացնէ Ուրտահուն հետ:

1. Խալդիուն և աղօթում էի, հզօր տիրոջ,
2. որ առաւ Արքուքինի (Արկուկինի) երկիրը,
3. Սարգուրի ասում է. մօտենալով (?)
4. և նուաճեցի Արքուքինի երկիրը,
5. բաժանեցի երկրից Ուրտահինի,
6. Խալդիացւոց մեծաց
7. Սարգուրի, որդի Արգիշտիի
8. արքային հզօրի, արքային մեծի, արքային երկիրների,
արքային արքայից,
9. որ բնակւում է քաղաքումս Տուչպա:

II. Ադամխանի բեւեռագիրը

1. Ազատ Խալդիացւոց
2. Սարգուրի, որդի Արգիշտիի,
3. ասում է, քաղաքը Տուլիհունի, քաղաք արքայական,
4. Սինալիբիի, որդու Լուերիի,
5. իբր աւար նուաճեցի. Սինալիբի
6. թագաւորի, արանց, կանանց և հանեցի,
7. բաժանեցի երկրից Ուտուրիեաթինի:

III. Մոլլապայազիսի բեւեռագիրները

Երեք բեւեռագիրներն են ասոնք, զորս գտած է Մեսրոպ եպ. Սմբատեանց 1881ին, Մոլլապայազիս գիւղը:

Վերջին երկուքը փոխադրել տուած է Էջմիածին, իսկ առաջինը կարծելով թէ անդնթեռնելի է ըստրովին, իր տեղւոյն վրայ կը թաղէ: Նիկոլսիի 1893ին Էջմիածին հասնելով կ'իմանայ և բերել տալով կ'օրինակէ և կը կտրդայ. իսկ քարը կը դրուի Գէորգեան ձեմարանի թանգարանին մէջ:

Ա.

«... Զո՛ճ Սարգուրի, որդի Արգիշտիի... ասպարներ... Խալդի մեծին, Խալդի հղօրին ու ողորմածին... երջանիկ օրեր... ջրմուղ ամուր... Սարգուրի 20 tubini (յայտնի չէ ի՞նչ) առաջի չաստուածին արեգական բերից ընտրելագոյն աշխարհների Խալդիացւոց մեծաց Սարգուրի, որդի Արգիշտիի»:

Բ.

«Քաղաք փայտեայ շինութիւններ այս ձեռնարկութիւնը... զո՛ճ Խալդինա... Սարգուրի, որդի Արգիշտիի... ասպարներ Խալդի հղօր, ողորմած» (մնացեալի Ա.ի վերջին տողերուն կրկնութիւնն է):

Գ.

«Խալդիի տիրոջ այս տունը Սարգուրի, որդի Արգիշտիի վերականգնեց, ապարանքը կործանուած նորոգեց, զարդարեց, ամուր պատերը իւրաքանչիւրը Սարգուրի, որդի Արգիշտիի, բարձրացրեց.»:

ՌՈՒՍՍԱ Ա. Ի ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԷՆ

ԳՈՒԱՆՐ-ԳՐԱՆԻ ԲԵԼԵՈԱԳԻՐԸ

Այս բեւեռագրի մասին տե՛ս Բ. Մաս. 2. Գլ. 52

96 ծանօթ. 1 այս հատորին :

1. Խալդէիացւոց ողորմածաց . . . Ռուսաս ,
2. որդի Սարգուբիի ևս , երբ այս երկիրը
3. մի վարչութեան (°) . . . ենթարկուեցաւ ,
4. երկիրն Ադաճունի , երկիրն Ուէլիդա , երկիրն
Կումերուհի ,
5. երկիրն Արքուքինի 4 թագաւորներ աշխարհին , որ
կոչուում է «լճային» ,
6. երկիրն Ուրիմենի , երկիրն Շանատուաինի , երկիրն
Տէրիուլչաինի ,
7. երկիրն Ռիչուաինի , երկիրն Զուաինի , երկիրն Ա-
կուանի , երկիրն Ամանենի ,
8. երկիրն Իրկիմաինի , երկիրն Էլաինի , երկիրն Էռիէլ-
տուաինի ,
9. երկիրն Աիդամանիունի , երկիրն Գուրիաինի , երկիրն
Ալլիբանի ,
10. երկիրն Պիրուաինի , երկիրն Մեւաինի , երկիրն Ու-
չեդուինի ,
11. երկիրն Ադաղայնի , երկիրն Էրիաինի , երկիրն Ազա-
մերունինի ,
12. 19 թագաւորներ աշխարհին , որ կոչուում է Ռիդուա-
նի , հեռաւոր երկրի ,
13. հարկատու ընդ ամէնը 23 թագաւոր միասին ևս առի .
14. այր (և) կին Բիայնա երկիրը ևս դուրս հանեցի այս
տարի ,

- 15. ես նորողեցի Ռուսա պալատներ
- 16. երկիրներ
- 17. չաստուածին Տէրչրա այս տաճարը կործանուած ես
նորողեցի
- 18. չաստուած Տէրչրա
- 19. ,

Ծանօթութիւններ

1.—5րդ տողի «լճային» թարգմանուած բառն է (Suinia) Սուինիա: Նիկողսկիի կարծիքին համեմատ, Սուինիա հաւանաբար Գէօք Չայի կամ Գեղամայ ծովին առնուն էր սուաջ, ուրկէ ծագած կ'երևելի նահանգին առնունը «Սիւնիք» :

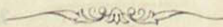
2.—9րդ տողի Գուրխախնի անունը Նիկողսկի կը համեմատէ Գառնիի հետ. 10րդ տողի Պիրուախնին՝ Ապարանի, Մեղախնին՝ Մողնիի, Ուշեղուիինն՝ Օշականի հետ են. :

Ռուսա Գ.ի Արմաւիրի բեւեռագիրը

Ռուսա Գ.ի այս բեւեռագիրը դատած է Մեսրոպ եպ. Սմբատեանց 1869ին՝ Արմաւիրի ստորօտը: Մինչեւ 1893 կարգացուած չէր, երբ Նիկողսկի կը լուսանկարէ և կ'ընթեռնու:

Թարգմանութիւնը

«Ռուսա, որդի էրիմենի, այս տունն ամրացրած շինեց այս 1432 քարերից . . .» :

ՄՀԵՐԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

(Մորթմանի քարգմանութեան)

Մենքի կամ Ակոյիսը դուռ կոչուած արձանագրութիւնը, իր կարեւորութեան համար, քանի անդամներ նկատի առած ենք արդէն մեր այս հատորին մէջ: Անոր վրայ շինուած աւանդութիւնը առաջ բերինք մասնաւոր յաւելուածով մը (Յաւել. Ա.): Իսկ անոր մէջ թուած աստուածներուն են. մասին կրկարօրէն զրած ենք Գ. Մաս Գ. գլուխին մէջ: Հոն աստուածներու անուանց ցանկը ներկայացուցած էինք Սէյսի թարգմանութենէն: Այժմ կ'ուզենք նոյնը դնել հոս Մորթմանի թարգմանութենէն: Կարեւոր նկատեցինք այս ընդօրինակութիւնը, որովհետեւ ինչպէս մեր ընթերցողները գիտեն՝ Մորթման ուրարտական բնուած գիրները կը լուծէր հայերէնով. հետեւաբար կ'արժէր և հետաքրքրական էր իմանալ իր թուած ենթադրական անուններն ու անոնց ընթերցումը բազդատել ընդունուածին հետ: Ասկէ զատ Մորթմանի գործին թարգմանութիւնը, կատարուած 1872ին Գէորգ Ա. Ապտուլահանի կողմէ, հազուադէպ է այժմ և բոլորովին սպառած. որքան կը յիշեմ Վիլհելմայի Միսիթարեանց մատենադարանին համար իսկ զգուարութեամբ զանուած պիտի ըլլայ ան: Ուստի այդ տեսակէտով ալ կարեւոր համարեցինք անոր աստուածներու ցանկը արտատպել:

Դ Ի Ց Ա Ն Ա Մ Ա Ր Ա Ջ Գ Ա Յ Ի Ն

Քաղեալ ի մեծ արձանագրուերենէ

Որ յԱկրբի

(Առ Շուրջի Թիւ ԺԷ)

1.	Առ Հայրենի դիւս Անահիտ, Դիասպ և Փառ	17	պլխար
2.	» Անահիտ խնամակալ	17	եղ 34 »
3.	» Դիասպ	6	» 12 »
4.	» Է (Է)	6	» 12 »
5.	» Խուղի (Պարսկ. Խուտա. Գերմ. Կոթ) 2	»	4 »
6.	» Դուբա (Տուբ)	1	» 2 »
7.	» Ուա	2	» 4 »
8.	» Վաղի (Վաչէ ?)	2	» 4 »
9.	» Զիպիառ	2	» 4 »
10.	» Արսիմիդ (Արշամ)	2	» 4 »
11.	» Համասփա	1	» 2 »
12.	» Տիտուա (Դատուան)	1	» 2 »
13.	» Վիլարտի	1	» 2 »
14.	» Անահիտ հովտաց	1	» 2 »
15.	» Ադալի	1	» 2 »
16.	» Դուխրա	1	» 2 »
17.	» Իլուբ	1	» 2 »
18.	» Կաւրայի	1	» 2 »
19.	» Ատարուդա	1	» 2 »
20.	» Նիրուսի (Ներսէս?)	1	» 2 »
21.	» Լուսին լրացեալ	1	» 2 »
22.	» Վարբարչի (Բարչամ որդի հակայից և հակառակորդ Արամայ որ յետ մահուանն անցեալ ի կարգ Աստ- ուածոց)	1	» 2 »

23.	Առ Իրմա (Արամ հակառակորդ Բար- շամայ)	1	ևղ	2	ոչխար
24.	» Շինիրի	1	»	2	»
25.	» Ունիլա	1	»	2	»
26.	» Արրային (Երանային, Աստուած բաղդի?)	1	»	2	»
27.	» Աստուած քաղաքին Սոււմարուէ կամ Շոււմարուի	1	»	2	»
28.	» Խարա	1	»	2	»
29.	» Արաղա կամ Աղարուա	1	»	2	»
30.	» Զիուքու	1	»	2	»
31.	» Ուրա (Ուրհա, Ուրֆա, Եղեսիա)	1	»	2	»
32.	» Արսիլիա	1	»	2	»
33.	» Առնի	1	»	2	»
34.	» Անահիտ մեծի տաճարին Անուոյ	1	»	2	»
35.	» Անահիտ շնորհազեղ	1	»	2	»
36.	» Անգրին Անահտայ	1	»	2	»
37.	» Անահիտ արանց	2	»	4	»
38.	» Դիասոպ արանց	2	»	4	»
39.	» Արդուարասա (Արտագերս?)	2	»	4	»
40.	» Աստուած քաղաքին Րատտի	1	»	2	»
41.	» » Գուլլինու				
42.	» » Դուսրա	1	»	2	»
43.	» Աստուածս Անահտական քաղաքին	1	»	2	»
44.	» Աստուածս քաղաքին Արծունու (Արծէն)	1	»	2	»
45.	» Անահիտ գերանդաւոր	1	»	2	»
46.	» Հուպա (Պարսկ. խօսք. գերմ. Հիւպը)	1	»	2	»
47.	» Անահիտ արքունի դրան	1	»	2	»

48 .	սոս Դիասպ աստուած դրան քաղաքին	Իրիտիա (Երիզա)	1 և 2	2 ոչխար
49 .	» Փառ , աստուած քաղաքին		1 » 2	»
50 .	» Էլիա		1 » 2	»
51 .	» Անահիտ Առնի (արանց)		1 » 2	»
52 .	» Անահիտ շնորհագեղ		1 » 2	»
23 .	» Աստուածս ձմերոցաց		1 » 2	»
54 .	» Գամարուրա		1 » 2	»
55 .	» Բիլիսա		1 » 2	»
56 .	» Աստուած թշնամի երկրին		1 » 1	»
57 .	» » երկրին Վառնի (Վահունի)		1 » 2	»
58 .	» » բնակչաց		1 » 2	»
59 .	» » Լիմայ (Լիմա կղզեակ և Լիմ , գիւղ ի Տոսպ դաւառի)		2 » 4	»
60 .	» (խանդարեակ)		2 » 14	»
61 .	» Հայրինի դիս		4 » 18	»
62 .	» Անահիտ անոխակալ		2 » 4	»
63 .	» բնակիչս ասճարին Նիսիպին քաղա- քին (Մժրին)		2 »	»
64 .	» բնակիչս երկրին Պապա		10	»
65 .	» Հա պա		1/2 » 1	»
66 .	» Պապա . (բար)		1/2 » 1	»
67 .	» . . . դունիարվա		1/2 » 1	»
68 .	» Աւի		1/2 »	
69 .	» Աւա կամ Արա		1/2 »	
70 .	» Հիրաի		1/2 »	
71 .	» Շինուարտդի		2	»
72 .	» Զուխարի	խանդարեկ	2	»
73 .	» Սիա		1	»
74 .	» Զիտա		1	»

75 . Առ Արա (Արա գեղեցիկ)	. . .	1 ոչխար
76 . » Ատիա	. . .	1 »
77 . » Ուրա	. . .	1 »
78 . » Հայմաւ	. . .	4 »
79 . » Առուի (Արէս , սպտերազմի աստ- ուած)	. . .	1 եղ 2 »
80 . » Ինուսամաւ	. . .	17 »

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ Գ.

ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԻ ԵՒ ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐԻԱԿԱՆ ՀԱՅՈՑ ՎՐԱՅ

Այս մասին թէևս մեր այս հատորին հետ ուղղակի կապ ունեցող յաջորդ հրատարակութեան մէջ երկար պիտի անդրադառնանք, բայց աւելորդ չի սեպեցինք ինչ ինչ ծանօթութիւններ կանխել, մասնաւորապէս Գ. մասի Բ—Ն ևն. զլուիններուն մէջ: Այդ ծանօթութիւններն ամբողջացնելու համար անօգուտ չենք նկատեր Տօքթ. Բագարատ Խալաթեանցի մէկ գործէն («Մի կարծիք հայ հախարարութեանց ծագման մասին») փոքրիկ քաղուածք մ'ընել, անոնց մասին մեր կարծիքը վերապահելով պատեն առիթին:

I

Ասուրական բառեր Հայերեկի մեջ

«Թէ որչափ մօտ շիում են ունեցել Հայերը Ասուրացիներին հետ, կը դրէ ան, ապացուցանում են մի շարք ասուրական բառեր, թէ՛ մեր գրաբառում և թէ աշխարհաբառում. օրինակ biritu = քերդ, kunûkku = կնիք, tinûru = քնիւր, qûbu = գութ, kammachu (փաւնախու) = կմախք, rechu (րեշու) = ռես, chaku (շաֆու) = իշխան, qu, qummu = ֆո, ֆուսմե, patâru = պատանել, chapâru (շաքարու) = ա-նա-պար-ել (շափար), ևն. ևն.: (Անդ էջ 6):

II

Հայ նախարարութեանց ծագումը

Հայ նախարարութեանց ծագման մասին տշխատած է նաև Կ. Յ. Բասմաջեան, հրատարակելով կարևոր յօդուածներ Բանասեր հանդէսի մէջ: Հաճոյքով կարելի է օգտուիլ անկէ: Առ այժմ Խալաթեանցի յիշեալ գործէն ամփոփ արտատպում մը կ'ընենք միայն:

«Ես չկարեմ միմրայն զուտ լեզուագիտական համեմատութիւններով շատանալ, այլ առաջ կը բերեմ մի քանի Հայ նախարարական ցեղերի անուններ, որոնց հնագոյն հետքերը Ուրարտուի պատմութեան մէջ են դրոշմուած:

«1. Ապահունիք. Այս նախարարութիւնն, ինչպէս յայտնի է, գտանոււմ էր Վանայ ծովի արեւմտեան կողմը, նոյն գաւառի անունն A-ba-e-ni ձևով հանդէս է գալիս Նաիրի երկրի 23 իշխանութեանց շարքում, որոնց տէրերը հանդէպ ելան Տզլատ Պալասար Ա.ին, երբ սա 1100 թ. Ն. Ք. արշաւեց դէպի հիւսիս. սա ասուրական թագաւորների առաջին մարտն էր Հայաստանի հետ, որ աջողութեամբ պսակուեցաւ.

«2. Արծրունիք մեր ամենահին և ընդարձակ նախարարութիւններից մէկն է, որ գրաւած էր զրեթէ ամբողջ Վասպուրականը. գլխաւոր քաղաքն էր Վան (Տոսպ): Մհեր-Կապուռոսի (Վանայ կամ Շաբաղու քար) կոչուած արձանագրութիւնն, թւելով ինչ ինչ քաղաքների անուններ, որոնց չաստուածոց նշանակուած էին զոհելի անասուններ, ի միջի այլոց անւանում է և Ar-tsu-hu-i-ni (Schulz, Journal Asiatique, XVII, 15), այլապէս՝ Ar-

tsu-ni-hu-i-ni (S. M. Rassam) = Ար-ժ(ր)ու-հու-ի-նի
քաղաքը, որ բառացի կը նշանակէ՝ «Ար-ժ(ր)ու-ն(եաց
ցեղին) պատկանող քաղաք» : Թէ ինչ պատմական անց-
քեր տւած են այս երկրի վիճակը Արժրունեաց ձեռքը
և թէ ինչ դեր են խաղացել նոքա հնուին՝ մեզ առ այժմ
յայտնի չէ :

«3. Ռշուռնիք. Այս նախարարութեանն էր պատկա-
նում Վասպուրականի գաւառներից մէկը, որ նոյն ան-
ւամբ էր մկրտւած (Վանայ ծովի արեւելեան ափին). իցէ
ճշմարտութիւնից մենք հեռու չենք լինի, եթէ այս ան-
ւան մէջ Ռուսաու ուրարտական թագաւորանունը պըտ-
րենք. յայտնի է որ մինչև այսօր էլ Վանայ նահանգի
բնակիչք իրենց վաշ-իկ են անւանում, որ աւելի եւս
մօտ է յիշեցնում նոյն Վանայ պետերի անունն և միան-
գամայն համապատասխանում է ասուրական ազբիւրների
Ursa (Ուրսա)-ին :

«4. Երմանքունիք. այս անունն եւս որ ոչ մի լեզ-
ուագիտական մեկնութիւններով չի պարզուում, ես հա-
մեմատում եմ Երեմնաս՝ 10րդ ուրարտական թագաւորի
անւան հետ :

«5. Մանաւագեան. եթէ ճիշդ է Խորենացու տեղե-
կութիւնը, որ դեռ Արշակունիներից առաջ Հարք գաւա-
ռում բնակում էր Մանաւագեան նախարարական ցեղը
(Խոր. Ա. Ժ. Բ.), որ ապա Տրդատի մահից յետ խալառ
ջնջւեցաւ, հաւանական է սերել այս անունը Մենուաս-ից
(Իշպուինի որդուց), որի յիշատակը ցայսօր եւս ապրում
է նոյնիսկ Մանազկեաթի անւան մէջ (Վանայ ծովից հիւսիս) :

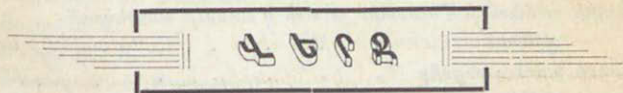
«6. Տրունի. Ես կը համեմատեմ Tar-i-hu-ni գաւառի
անւան հետ, որ հաւանօրէն Վանայ ծովից հիւսիս արեւ-
մուտք էր գտնուում. Սէյսի մեկնութիւնը «ճոր երկիր»
ըստ իս սակաւ հիմք ունի :

«7. Սահառունի հմտ. Su-ra-hu-e, որ Վանայ տէրութեան գաւառներից մէկն էր կազմում :

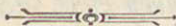
«8. Վարձաւունի մօտ յիշեցնում է մեզ U-bar-si-u-ni երկրի անունն, որ նոյն Տիգրաս Պալաստը Ա. Նաիրի 23 իշխանութեանց շարքումն է դնում, նոյն անունը տալիս է մեզ և Արգիշտիսի յիշատակարաններից մէկը A-bar-si-u-ni ձեւով : Այս իշխանութիւնն երեւի Վանայ ծովից հիւսիս պէտք է որոնել :

«9. Պաշունի. Պէտք է համեմատել Pa-la-i-ni երկրի անունն հետ, որ Սէյս հազիւ թէ իրաւամբ Վրաստանում է պտրում :

«10. Խոռխոռունիք իցէ ևկած լինէին Char-char (Խառխառ)-ից ; որ տարածւում էր Ուրմիայ ծովից հարաւ» : (Սնդ. էջ 9—10) :

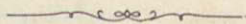

ՅԱՆԿ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՒ

Էջ

Վանայ այգեստանները	3
Ռուսաստանի արձանագրութիւն մը կա՛մ Մեների-Դուռը	14
Սաղմանասար Գ.ի սու կոթողը	26
Ուրգանայի կնիքը	32
Բեհագի քաղաւոր մը	52
Բեհական զինուորներ	56
Բարապէտի ժայռաբանդակը	58
Շուգունիացիները կը դիմադրեն Ասորեստանացիներուն	63
Սաղմանասար Գ. զոհ կը մատուցանի Վանայ ծովի սասուածիկն եւ արձան կը կանգնի նոյն ծովի մօտ	65
Մենուասի արձանը Բեդլիշիկի մէջ	72
Պիրլիս-Չայ	81
Սարդուրխ Բ.ի արձանագրութեամբ քերդ մը եփրաւի վրայ	88
Մանագիւերսի ժայռաքերդը Ռուսաս Բ.ի արձանագրութեամբ	109
Սիլիւքացիք կը պատրաստեն իրենց զենքերը	111
Բաքերնի սոկախեւայ սարսկները	117
Ասորեստանեան ֆիլիք կա՛մ գեհանաւ	118
Ասորեստանցիք կը շարժարեն իրենց զեռիները	129
Խաղդիի սաճարն ի Մուճաճի արարի կ'աննուի սսորեստանցիներէն	136-7
Ասուրի խորհրդանշանը	139
Խաղդիի մեհեանիկն սպասները	141
Շամիրա՛մ դիցունիկն Վանայ հնուքիւններէն	144
Ասորեստանցիք կը յարձակին Ռուսաստանի քերդի մը վրայ	146
Վանայ քերդն ու ֆաղաքը	148
Ռուսաստանի վահանի քեկոր մը	152
Երկասպաս ուղտեր՝ իրեն սուրֆ տուած	164
Ասորեստանցիներու ընդունած սուրֆերը	167
Ռուսաստանի Ասորեստանցի քաղաւորիկն	171
Սենեքերիք	176

ՅԱՆԿ ՆԻՒԹԵՐՈՒ

Յառաջարան Էջ Ե.

Ա. Մաս

Նախաստայտառան և իր բնիկները

Ա. գրուխ. Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը և կլիման	1
Բ. Շրջավայրի ազդեցութիւնը բնիկ ժողովուրդներուն վրայ	5
Գ. Հայաստանի ամենահին բնիկները	6
Դ. Քեռնածնու արձանագրութիւններու գիտք	10
Ե. Հայաստանի աշխարհագրութիւնը ասորեստանեան և զան- եան քեռնագրութիւններու համեմատ. — Նախիջ	18
Զ. Կիրգան (Դիլգան)	25
Է. Խոչքուշկիս և Մուճաճիր	28
Ը. Մանևա	33
Թ. Ուրարտուի աշխարհագրութիւնը	40
Ժ. Հայաստանի նախաբնիկները և Բեհսաղիք	51

Բ. ՄԱՍ

Ուրարտուի պատմութիւնը

Ա. Արամե և Լուսիպրիս	62
Բ. Սարգուրիս Ա. (835—820)	67
Գ. Իսպուխինիս և Մենուաս	70
Դ. Արգիշիս Ա.	78
Ե. Սարգուրիս Բ.	86
Զ. Ռուսաս Ա. և Արգիշիս Բ.	95
Է. Ուրարտուի վերջին քաղաւորները	105

Գ. ՄԱՍ

Նախաստայրերու բաղաճակրքութիւնը

Ա. Եգիպտական բաղաճակրքութիւնը նախաստայր ձեռք	114
Բ. Քաղդայական բաղաճակրքութիւնը և Հայաստանի նախա- բնիկները	116
Գ. Ասորեստանի ազդեցութիւնը նախաստայր ձեռք	126
Դ. Ուրարտայր իրօնը	134
Ե. Ճարտարարուեստները	145
Զ. Գիրք կամ սեպագրութիւնը	154

	Էջ
Է. Երկրագործութիւնը եւ լիւսնաւարտութիւնը	164
Ը. Ռազմական արուեստը	168
Թ. Տնտեսային կառ' ընկանկական կիսակը	170
Եզրակացումը	173

Յաւելում Ա.

«Սասնայ ծռեր»	176
Ա. Այրավեղիք եւ Սանասար	178
Բ. Առիւծամու Մհեր	180
Գ. Սասունցի Դաւիթ	181
Դ. Պզտիկ Մհեր	186
Դիտողութիւններ	189

Յաւելում Բ.

Զուարթնոց եկեղեցիի արձանագրութիւնը	195
Դաշտուռուի արձանագրութիւնը	197

Արգիշտիս Ա.ի արձանագրութիւններէն

I. Սարգամըշի թելեռագիրը	198
II. Սուրմարուի »	199
III. Դուրիճանի »	200
IV. Դանըճայի »	200

Սարգուրիս Բ.ի արձանագրութիւններէն

I. Դագարուի թելեռագիրը	201
II. Ադամխանի »	201
III. Մողղապայազիսի թելեռագիրները	201

Ռուսաս Ա.ի արձանագրութիւններէն

Գորանը-գրուանի թելեռագիրը	203
Ռուսաս Գ.ի Արմաւիրի թելեռագիրը	204
Մհերի արձանագրութիւնը	205
Դիցանամար լագային	206

Յաւելում Գ.

Ասորեստանի եւ Ուրարտուի ազդեցութիւնը արիական

Հայոց վրայ	210
I. Ասուրական բառեր Հայերէնի մէջ	210
II. Հայ նախարարութեանց ծագումը	211
Յանկ պատկերներու	214

